

GENOCIDAS

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2010 **2**(28)

IR

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2010 **2**(28)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2010

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius
dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)
BRONIUS MAKKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)
LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Ramūnas Labanauskas

Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m. 7

The Relationship between the Young Catholic Movement
and the Soviet Regime from 1940 to 1941 29

Stanislovas Buchaveckas

Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis 31

Holocaust in the Raseiniai County: Destruction of the Jewish Community
in Nemakščiai Rural District.....53

Mindaugas Pocius

Sovietų režimo nacionalinės politikos bruožai Lietuvoje 1944–1953 m. 55

Characteristics of the National Policies of the Soviet Regime in Lithuania
from 1944 to 1953 78

Gintaras Vaičiūnas

Šiaurės rytų Lietuvos partizanų sritis: organizacinė veikla, ryšiai, vadovybė.....79

Valdas Selenis

Juozo Žiugždos „antisovietinė“ veikla 1951–1955 m. agentūrinėje
„Metodininkų“ byloje.....91

‘Anti-Soviet’ Activities of Juozas Žiugžda in 1951–1955
in the ‘Methodologists’ Agency Case 99

Valdemaras Klumbys

Sovietmečio opozicinė elgsena.....101

Anti-Soviet Behaviour.....114

**LAISVĒS KOVOTOJŲ PORTRETAI –
PORTRAITS OF THE FIGHTERS FOR FREEDOM**

Imantas Melianas

Laisvos žuvėdros klyksmo pašauktas 115

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Vitalija Stravinskienė

1956–1959 m. repatriacija iš Lietuvos SSR ir Lenkijos LR saugumas 125

Chaimas Bargmanas

Vieno atradimo istorija. Du vienodo braižo dokumentai 130

KRONIKA – CRONICALS 136

RECENZIJOS – REVIEWS

Heinrihs Strods, PSRS politiskā cenzūra Latvijā. 1940–1990, Rīga:
Jumava, 2010, 472 p. *Povilas Baršys* 157

**ATMINTINOS DATOS IR SUKAKTYS –
MEMORIAL DATES AND ANNIVERSARIES 163**

KNYGOS – BOOKS 168

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 170

Ramūnas Labanauskas

Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m.*

Straipsnio tikslas – nustatyti jaunųjų katalikų – vienos iš katalikų visuomeninių politinių grupių – santykį su sovietų režimu 1940–1941 m. Jis nevienareikšmis ir netgi paradoksalus: istoriografijoje vyraujantis požiūris į konfrontacinį jaunųjų katalikų santykį su sovietų valdžia, paremtas išankstine katalikų ir komunistų pasaulėžiūrinio ir ideologinio nesutaikomumo nuostata ir aktyvaus jaunųjų katalikų dalyvavimo antisovietiniame 1941 m. Birželio sukilime faktų, disonuoja su šaltinių – periodinės spaudos, saugumo institucijų (Valstybės saugumo departamento, sovietinių represinių struktūrų) baudžiamųjų bylų, taip pat atsiminimų, dienoraščių – informacija, leidžiančia kalbėti ir apie jaunųjų katalikų bendradarbiavimą su

naująja valdžia. Šį paradoksą galima paaiškinti tik pripažinus, kad jaunieji katalikai laikėsi dvejopos taktikos požiūryje į sovietų valdžią: formaliai pripažinę Liaudies vyriausybę ir tolesnes sovietinio režimo modifikacijas bei su režimu bendradarbiavę, jie tuo pat metu performavo savo nepriklausomybės metais veikusias visuomenines struktūras, kad parengtų jas aktyviam antisovietiniam pasipriešinimui. Jų laikyseną sovietų valdžios atžvilgiu labai paveikė jų ideologija: socialinis ir tautinis angažuotumas dėl visos lietuvių visuomenės sutarimo laikyti lietuvių kalba pagrįstą tautiškumą būtinu savo reikalavimų minimumu, įgalinę juos bendradarbiauti su visomis lietuvių politinėmis ir visuomeninėmis jėgomis.

* Šis straipsnis laikytinas autoriaus straipsnio „Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940)“ (*Bažnyčios istorijos studijos*, t. 3, Vilnius, 2010, p. 173–242) tęsiniu. Jame nagrinėjamos jaunuosius katalikus bendradarbiauti su komunistais paskatinusios pasaulėžiūrinės, ideologinės, politinės ir geopolitinės priežastys. Be kita ko, straipsnyje pažymima, kad bendradarbiauti su komunistais įgalino jaunųjų katalikų „ideologijos tautinis ir socialinis angažuotumas bei tradicinės transcendencinės orientacijos nykimas [...]“. LKP įtaką lietuvių visuomenei lėmė ne tiek komunizmo idėjos, kiek baimės dėl Vokietijos keliamos grėsmės Lietuvos nepriklausomybei ir lietuvių tautai eksploatavimas, orientaciją į Sovietų Sąjungą siūlant kaip išeitį Lietuvos geopolitinėms problemoms spręsti [...]. Jaunųjų katalikų orientavimasis į vieną ar kitą valstybę tebuvo taktinio pobūdžio ir nereiškę tapatinimosi su jomis. Jų nuostatas išreiškė besąlyginis lietuvių tautos interesų gynimas [...]“ (ibid., p. 240–241).

IVADAS

Esminiai, staigūs, o kartu prieštaringi ir nevienareikšmiai lietuvių tautos gyvenimo pokyčiai 1940–1941 m. – sovietų okupacija ir aneksija, spartus nepriklausomybės meto principų, vertybių, papročių naikinimas ir visuomeninių struktūrų ardymas, o kartu daugelio siektos socialinės ekonominės reformos ir šalies modernizacija – vertė katalikų visuomenę skubiai suformuoti savo požiūrį į naująją tikrovę ir svarbiausią jos veiksnį – sovietinį režimą. Jos pasirinkimą lėmė daugelis ideologinių, politinių, tautinių ir geopolitinių veiksnių. Šiame straipsnyje analizuojamas vienos iš katalikų pasaulėžiūrinių grupių – jaunųjų katalikų sąjūdžio (toliau – JKS), visuomeninio politinio ir kultūrinio katalikų judėjimo, į kurį susibūrė intelektualiam katalikų elitui priklausę visuomenės ir kultūros veikėjai (Pranas Dielininkaitis, Ignas Skrupskelis, Juozas Ambrazevičius, Juozas Grinius, Antanas Maceina, Zenonas Ivinskis ir kiti)¹, – požiūris į sovietų režimą 1940–1941 m. Jis buvo nevienareikšmis, nes ir pats katalikybės bei marksistinio komunizmo – sovietinio režimo ideologinio pamato – santykis nebuvo vienareikšmis: jis įgalino ne tik katalikybę ir marksistiniu komunizmu besiremiančių visuomeninių politinių darinių konfrontaciją, bet ir bendradarbiavimą. Kalbant apie JKS, galima įžvelgti abi šias santykio su komunizmu ir atitinkamai sovietiniu režimu linijas. Tačiau reikia pabrėžti, jog „bendradarbiavimas jokių būdu nereiškia absoliučios, totalios identifikacijos su bendradarbiavimo partneriu“, t. y. jis „nesuponuoja jaunųjų katalikų ideologinio susitapatinimo su komunistais“, nors iš tiesų numato bendros bazės „tokiam palankiu nusistatymu grindžiamam santykiui“² egzistavimą.

Katalikų visuomenės santykiui su sovietiniu režimu 1940–1941 m. aptarti skirta ne-

maža darbų. Katalikų bažnyčios santykius su sovietų režimu, t. y. oficialųjį, institucinį katalikų visuomenės sąveikos su režimu aspektą, tyrinėjo Arūnas Streikus³. Jis atskleidė konfrontacinio jų santykių aspekto pobūdį. Kartu istoriografijoje esama darbų, kuriuose labiau išryškinama bendradarbiavimo linija. Vytautas Vardys⁴ daug vietos skyrė Bažnyčios vadovybės ir pasauliečių elito pastangoms ieškoti galimybių „taikiai sugyventi“ su režimu. Regina Laukaitytė kruopščiai išnagrinėjo vieną šio „taikaus sugyvenimo“ atvejį – kun. Mykolo Krupavičiaus laikyseną sovietų režimo atžvilgiu⁵. Nekonfrontacinio jaunųjų katalikų požiūrio į sovietų režimą prielaidoms ir pobūdžiui suvokti labai svarbus Kęstučio Skrupskelio straipsnis⁶, gerai perteikiantis 1940 m. vasaros įvykių potencialų variantiškumą. Empiriškai pagrįsta sovietinio istoriko Jono Aničo⁷ „klerikalų“ santykių su sovietų valdžia „dvejopos taktikos“ koncepcija. Katalikų visuomenės antisovietinio pasipriešinimo genezei suvokti svarbūs Sigito Jegelevičiaus, Mindaugo Bloznelio, Antano Mažiulio, Valentino Brandišausko⁸ (nors šis istorikas nepagrįstai sumažino antisovietinio pasipriešinimo organizuotumo laipsnį), taip pat labiau asmenine patirtimi paremti ar ryškiau atstovaujamos grupės indėlių respektuojantys darbai⁹. Visuomenės ir valdžios laikysenai 1940 m. okupacijos atžvilgiu skirti Liudo Truskos ir Vytauto Kancevičiaus darbai¹⁰. Išsamiausiai paskutinius nepriklausomos Lietuvos gyvavimo metus tyręs L. Truska visuomenės požiūrį į sovietinę okupaciją ir režimą laiko „politinės ir moralinės krizės“ pasireiškimu. Jis pabrėžia, kad vos ne visa Lietuvos visuomenė bendradarbiavo su sovietiniu režimu, o vėliau kaltė dėl sovietinio režimo padarinių lietuvių tautai buvo suversta žydu tautai¹¹. Tokios koncepcijos pagrįstumas kelia abejonių.

Darbe panaudotas šaltinius galima suskirstyti į kelias grupes: 1) saugumo institucijų dokumentai; 2) atsiminimai, dienoraščiai, laiškai ir memorandumai; 3) periodinės spaudos straipsniai. Pirmajai šaltinių grupei priskirtini sovietinių ir nepriklausomos Lietuvos saugumo institucijų dokumentai. Svarbiausias šaltinis, leidžiantis atskleisti JKS vaidmenį antisovietinio pasipriešinimo formavimosi (iki 1940 m. rudens) procese, – sovietinių represinių struktūrų baudžiamosios bylos¹². Katalikų visuomenės laikyseną režimo atžvilgiu padėjo atskleisti Valstybės saugumo departamento (toliau – VSD) biuleteniai ir agentūriniai pranešimai¹³.

Iš antrosios šaltinių grupės¹⁴ ypač vertingi atsiminimai, patvirtinantys baudžiamųjų bylų duomenis apie katalikų visuomenės pasipriešinimą sovietų valdžiai¹⁵.

Jaunųjų katalikų bendradarbiavimo su sovietų režimu pobūdžiui ir aplinkybėms nustatyti pasinaudota publikacijomis „XX amžiuje“ ir „Naujojoje Romuvoje“.

Darbe keliamos šios prielaidos: 1) visa organizuota katalikų visuomenė legitimavo Liaudies vyriausybės sudarymą ir jos veiklą bei sovietinio režimo sukurtas struktūras, siūlydama joms bendradarbiauti; 2) nors jaunieji katalikai bendradarbiavo su sovietų režimu, jų giluminį požiūrį apibūdino priešinimasis režimui; 3) požiūrį į sovietų valdžią 1940–1941 m. katalikai grindė lietuvių solidarumo primatu, veikdami išvien su nekatalikais Šaulių sąjungoje (Šaulių mirties batalione) ir kitose pasipriešinimo struktūrose; 4) 1940 m. vasarą ir rudenį buvo sparčiai performuojamos JKS veikiamos „Pavasario“ ir Lietuvos krikščionių darbininkų sąjungos (toliau – LKDS) struktūros antisovietinio pasipriešinimo uždaviniams vykdyti, glaudžiai sąveikaujant su Katalikų bažnyčios hierarchais ir ateitininkija; 5) jaunieji katalikai vadovavo

sukilimą parengusiems studentams ateitininkams.

Darbo uždaviniai: 1) atskleisti organizuotos katalikų visuomenės bendradarbiavimo su sovietiniu režimu pobūdį; 2) nustatyti JKS bendradarbiavimo su sovietiniu režimu pobūdį; 3) išanalizuoti jaunųjų katalikų veikiamų ankstesnių, t. y. nepriklausomos Lietuvos, katalikų visuomeninių struktūrų antisovietinę veiklą.

KATALIKŲ VISUOMENĖS LAIKYSENA SOVIETŲ VALDŽIOS ATŽVILGIU

Turimi duomenys leidžia teigti, kad visa katalikų stovykla (katalikų visuomeninis elitas), nors ir ideologiškai marga, pasisakė už tai, kad birželio 14 d. sovietų ultimatas būtų priimtas. Svarbų vaidmenį čia vaidino jaunesiems katalikams labai artimi Edvardas Turauskas ir Kazimieras Bizauskas¹⁶, kurie buvo puikiai perpratę Lietuvos ir SSRS santykių peripetijas. Jie visiškai pritarė birželio 12 d. „ašies“ pasitarimo sprendimui, kuriuo jai atstovaujantys ministrai buvo įpareigoti atsistatydinti¹⁷ ir sukelti Antano Merkio kabineto krizę. Paskutiniame vyriausybės posėdyje svarstant sovietų ultimatumo klausimą K. Bizauskas bene entuziastingiausiai pasisakė už tai, kad jis būtų priimtas¹⁸, kas daug sako ir apie pačių jaunųjų katalikų poziciją šiuo klausimu. Jaunųjų katalikų lyderis P. Dielininkaitis neabejotinai buvo puikiai susipažinęs su esama padėtimi, nes dalyvavo birželio 14 d. pasitarime¹⁹, su juo buvo tariamasi²⁰ prieš prasidedant K. Bizausko deryboms su Vladimiru Dekanozovu. P. Dielininkaitis dalyvavo ir birželio 16 d. liaudininkų ir katalikų veikėjų pasitarime, kuriame buvo pripažinta Liaudies vyriausybė ir pritarta, kad Ernestas Galvanauskas įeitų į jos sudėtį²¹.

Po 1940 m. okupacijos iš katalikų veikėjų bene aktyviausiai su naująja valdžia palaikė ryšius kun. M. Krupavičius. Dar 1940 m. birželio 23 d. jis parašė laišką Justui Paleckiui²², kuriame Lietuvos krikščionių demokratų partijos (toliau – LKDP) vardu išreiškė „pilną pasitikėjimą“, pažymėdamas, kad LKDP „tenka maloni pareiga skelbti ir remti tas santvarkos permainas“, kurias J. Paleckis ras „reikalinga padaryti naujoji Lietuvoj“. Buvo garantuota, kad LKDP bus „rimta talkininkė visiems“ J. Paleckio „darbams bei sumanymams“²³. 1940 m. liepos 11–12 d. M. Krupavičius susitiko su kai kuriais naujaisiais Lietuvos vadovais: Karoliu Didžiuliu-Grosmanu, Pijumi Glovacu, Mečislovu Gedvilu²⁴, Juozu Vaišnoru²⁵, LSSR NKVD komisaru Aleksandru Guzevičiumi²⁶. Iki 1940 m. spalio 7 d. M. Krupavičius parengė memorandumą „Katalikų su komunistais bendradarbiavimo reikalų“, adresuotą Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, Lietuvos Komisarų Tarybos ir Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto nariams, kurį jiems įteikė apie 1940 m. spalio mėn. vidurį²⁷. Memorandume teigiama, jog katalikai turi su komunistais „placią bendro darbo dirvą“²⁸, reiškiamas įsitikinimas, kad tai, „kas yra lietuviška, yra lygiai brangu ir mums, katalikams, kaip ir komunistams“²⁹, ir pageidavimas: „Kiek laimėtų ir kaip džiugtųsi Tarybų Lietuva, kad ranka į ranką jos dirvonų vagas verstų komunistai katalikai su komunistais materialistais.“³⁰ 1940 m. gruodžio pradžioje savo pokalbiuose su NKVD pareigūnais M. Krupavičius aiškino, kad „Lietuvos katalikų veikėjai, bent jau dauguma jų, atsidūrę prieš dilemą – kam teikti pirmenybę – hitlerininkams ar Sovietui, pirmenybę teikia Sovietų valdžiai. [...] pažangieji Lietuvos bažnytininkai [...] jaučiasi esą savo tautos sūnūs ir jai tarnauja. Vokiečiai lietuvių naciją sunaikins, bolše-

vikai, nors savaip, ją saugo ir net ugdo jos kultūrą.“³¹ Anot M. Krupavičiaus, „Lietuva turi pasirinkti: arba dabartinio valstybingumo stiprinimas, arba vokiečių puolimas. [...] Mums liko nepriklausomybė tam tikrose ribose.“³² Tokių susitikimų su NKVD pareigūnais būta ir daugiau³³.

Atrodo, yra racijos visus šiuos kun. M. Krupavičiaus kontaktus su sovietų valdžia ir memorandumą laikyti siūlymu sovietų valdžiai bendradarbiauti. Voldemarininko Zenono Blyno žiniomis, bendradarbiavimo pagrindas, M. Krupavičiaus supratimu, turėjusi būti „Vakarų Europos liaudies fronto taktika“, ypač – „komunistų siūlytas katalikams bendradarbiavimas Prancūzijoje“³⁴. Z. Blyno manymu, vyko LKDP derybos su LKP CK³⁵. Lygiai taip padėtį vertino ir liaudininkai. Anot jų, kun. M. Krupavičius vietoj „krikdemų–liaudininkų ašies pasiūlė krikdemų–bolševikų ašį“³⁶. Pasak liaudininkų, „bolševikams nesutikus sudaryti vienybės“ su krikdemiais, pastarieji pradėjo „kovą su jais“³⁷. Toks M. Krupavičiaus kontaktų su sovietų valdžia vertinimas yra pagrįstas, tačiau tai nereiškia, kad jis negalėjo, kaip pats teigia, svarstyti potencialaus pasipriešinimo sovietams okupacijos pradžioje ir net organizuoti jo³⁸. Tautiškumo, pagrįsto lietuvių kalba, gynimas (programa *minimum*) ir tenkinimasis egzistavimu Lietuvos SSR forma (kvazivalstybingumu) nereiškia, kad buvo atsisakyta nepriklausomybės siekio (programos *maximum*).

Dauguma kitų krikščionių demokratų į bendradarbiavimą su sovietų valdžia žvelgė panašiai. Leonas Bistras pirmosiomis okupacijos dienomis teigė, kad „dabar kuriama plačioji koalicija“, ir „į ateitį žiūrėjo labai optimistiškai“³⁹. Juozas Leimonas buvo tikras, kad „sovietai duos Lietuvai pilną kultūrinę laisvę“, „leis moksleivių ateitinių veikimą“⁴⁰. Domas Jasaitis ir po karo buvo įsitikinęs, kad jo bendradarbiavimas su

okupantais „buvo naudingas tautai“. Anot jo, „pirmosios okupacijos metais buvo galima dirbti moraliai neišsižaginus“. Tai buvo įmanoma, „nes visų įstaigų priešakyje buvo „lietuviai, kurie gyveno laisvos Lietuvos idėja“. Anot jo, „reikia, kad ir daugiau tokių Konradų Valenrodų būtų“⁴¹.

Katalikai kultūrininkai taip pat nebuvo linkę rodyti pasipriešinimo. Jie laikė okupaciją Dievo bausme⁴², kurią reikia nuolankiai priimti. Stasys Šalkauskis „netikėjo į greitą“ komunizmo žlugimą, manė, kad lietuvių tautai būtų naudingiau, jei „komunizmas apimtų Vokietiją ir Prancūziją, tada būtų atsvertas rusiškasis (Molotovo–Ždanovo) imperializmas“⁴³. Kita vertus, kultūrininkai ir marksistiniame komunizme išvėlgė pastangų įgyvendinti laisvės, lygybės, brolybės ir teisingumo idealą (komunizmą kaip idealą). Todėl ir smerkdami sovietų valdžios bei jos atstovaujamo komunizmo vienpusiškumą, akcentuojamą permanentinę kovą, jie palaikė pažangias reformas⁴⁴.

Bažnyčios hierarchai taip pat viešai nereiškė priešiškojo sovietų valdžiai⁴⁵. 1940 m. liepos 2 d. Lietuvos vyskupų konferencijos dokumentais, išreiškusiais episkopato pastangas ieškoti kompromiso, Liaudies vyriausybė faktiškai buvo pripažinta⁴⁶. Konstatuota, kad Katalikų bažnyčia visada „darbavosi liaudies gerovei“, todėl Lietuvos katalikų bažnyčios vadovybė „neranda reikalo keisti klero veiklos pagrindus“⁴⁷. Tikėdamiesi išsaugoti „bent minimalias galimybes veikti Bažnyčiai ir dirbti sielovados darbą“⁴⁸, vyskupai pavedė M. Krupavičiui parašyti minėtą memorandumą⁴⁹, vėliau buvo supažindinti su juo ir jį aprobavo⁵⁰, vadinas, solidarizavosi su memorandumo idėjomis. Taigi šis dokumentas „nebuvo vien Krupavičiaus asmeninės iniciatyvos išraiška“⁵¹. 1940 m. rugpjūčio 24 d. vysk. Vincento Brizgio *Pro memoria* LSSR švietimo

ministrui buvo reiškiamas įsitikinimas, kad „naujojoje santvarkoje“ katalikai nebus „išskirti iš pilnateisių piliečių tarpo“ ir „galės prisidėti prie visuomenės gerovės kėlimo“⁵². Apskritai arkivysk. Juozapas Skvireckas ir jo pagalbininkas vysk. V. Brizgys „1940 m. vasarą ir rudenį ne kartą lankėsi pas aukščiausius valdžios pareigūnus“⁵³.

Taigi viešai buvo pripažintas sovietų valdžios teisėtumas, buvo veikama pagal sovietų konstituciją ir įstatymus, o slapčia vykdoma antisovietinė veikla. Labiausiai tai sietina su vysk. V. Brizgio vardu, kaip kad visiškai teisingai nustatė ir sovietų saugumas. Tačiau vargu ar pagrįsta būtų manyti, jog saugumo apsisprendimas laikyti jiems palankesniu nuosaikiosios Bažnyčios dalies atstovą arkivysk. J. Skvirecką⁵⁴ yra paremtas giliausiu paties arkivyskupo nusistatymu palaikyti sovietų režimą. Tai paneigia jo dienoraštis⁵⁵ ir mintys dvasininkų pasitarime įvykus okupacijai. Todėl pagrįsčiau būtų manyti, kad beveik visa Lietuvos dvasininkija buvo nusiteikusi prieš sovietų režimą⁵⁶, tačiau tas priešiškas nebūtinai buvo reiškiamas viešai. Atvirkščiai, beveik visais atvejais dvasininkija rodė apsimestinį lojalumą, o slapčia pagal savo galimybes veikė prieš sovietų režimą. Tokią taktiką J. Aničas įvardijo kaip „dvejopą klerikalų taktiką“⁵⁷. Anot J. Aničo, „katalikų hierarchijos viršūnės nesiryzo viešai pareikšti savo priešišką nusistatymą besikuriančios Lietuvoje naujos santvarkos atžvilgiu. Jie ėmėsi dvejopos taktikos: dėtis lojaliais naujai santvarkai ir [...] kartu [...] rengtis atkurti buržuazinį-klerikalinį režimą Lietuvoje“⁵⁸. Reikia pripažinti, kad toks požiūris į hierarchų ir visų dvasininkų veiklos pobūdį gana pagrįstas. J. Aničas tokios taktikos taikymo pradžią sieja su vyskupų pavedimu M. Krupavičiui „parengti memorandumą partiniams ir tarybiniais organams“⁵⁹.

JAUNŲJŲ KATALIKŲ VEIKLA ĮVEDUS SOVIETŲ REŽIMĄ

Jau buvo minėta, jog jaunieji katalikai kartu su visa katalikų stovykla pritarė, kad SSRS ultimatas būtų priimtas. „XX amžiuje“ nebuvo užsiminta apie okupaciją ir juo labiau neraginta jai priešintis. Atvirkščiai, tauta buvo skatinama laikytis ramiai, drausmingai (tiesa, vadovaujantis siekiu išsaugoti nepriklausomybę), „skaitytis su ta realybe, kuri stovi prieš mus“⁶⁰. Buvo kviečiama saugoti „tautines vertybes, savo tautinę kultūrą“ kaip „amžinas vertybes“⁶¹, reiškiamas įsitikinimas, kad naujoji vyriausybė laikysis draugiškos Sovietų Sąjungos atžvilgiu politikos⁶² ir santykiai su Sovietų Sąjunga „plėtosis [...] nuoširdaus pasitikėjimo dvasia“⁶³.

Jaunieji katalikai besąlygiškai pripažino Liaudies vyriausybę⁶⁴. J. Paleckis buvo vertinamas kaip „geras lietuvis, bet choleriškas, ekscentriškas“⁶⁵. J. Ambrazevičius įtikinėjo Juozą Žiugždą sutikti būti švietimo viceministru⁶⁶. Turėta iliuzijų, kad į naująją vyriausybę bus pakviesta ir katalikų („krikdemų“) atstovų⁶⁷. Buvo pasisakoma už pasaulėžiūrinį „nusiginklavimą“⁶⁸, džiaugiamasi Liaudies vyriausybės kursu į radikalias reformas, posūkiu „į plačiąsias mases, į liaudį, į tautą“⁶⁹, išlaisvinimu iš autoritarinio Antano Smetonos režimo⁷⁰, vardijamos reformos, kurias, kaip manyta, įgyvendins naujoji vyriausybė: „plačiųjų masių kultūrinio gyvenimo sąlygų pagerinimas, elektrifikacija, mūrinė statyba, žemės – miestų ir kapitalų reforma, visuotinis socialinis draudimas, darbininkų namelių statyba ir aprūpinimas pigiais butais, [...] visiems prieinama medicinos pagalba ir panašūs dalykai“⁷¹. Taigi iš esmės buvo laikomasi ankstesnės jaunųjų katalikų programos: siekti, kad visuomenės gyvenimas būtų modernizuotas.

Jaunieji katalikai mėgino su naująja valdžia užmegzti ryšius kontaktuodami su Liaudies vyriausybės nariais. LKDP CK nariai P. Dielininkaitis ir I. Skrupskelis, tikėdamiesi, kad „bolševikai eis į derybas su Lietuvos vyrais“⁷², 1940 m. liepos 12 d. susitikę su teisingumo ministru Povilu Pakarkliu, siūlė jam savo pagalbą, patarimus, informaciją ir „įvairiais būdais galimą palaikyti ryšį“. P. Pakarklis pritaręs savo „senų draugų“⁷³ pasiūlymui ir žadėjęs „palaikyti ryšį“⁷⁴.

Daug vilčių daryti įtaką režimui jaunieji katalikai siejo su jiems labai artimu Steponu Kolupaila⁷⁵, kurio veikla 1940–1941 m. buvo aiškiai prosovietinė⁷⁶. Ji buvo nulemta sąmoningo S. Kolupailos apsisprendimo veikti tautos labai sovietinėse struktūrose. Anot jo, „mes, lietuviai, neturėtume užleisti atsakingų pareigų rusams ir vietiniams komunistams“⁷⁷. S. Kolupailos įtaka buvo bandoma pasinaudoti suimtiems asmenims išlaisvinti⁷⁸. Taip pat, kilus grėsmei, kad bus uždarytas dienraštis „XX amžius“, redakcijos kolektyvas S. Kolupailos prašė prisiimti redaktoriaus pareigas ir jis sutiko⁷⁹. Redaktoriaus pavaduotoju patvirtintas Z. Ivinskis, kolektyve dar liko J. Ambrazevičius, A. Macėina ir J. Grinius⁸⁰.

Seimo rinkimų išvakarėse „XX amžiaus“ kolektyvas, VSD žiniomis, buvo „nusistatęs laikytis lojaliai esamajai santvarkai“ ir „paskartotinai raginti visą katalikišką visuomenę balsuoti į liaudies seimą“⁸¹. Kun. Antanas Šmulskštys paragino lietuvius katalikus paremti šiuos rinkiminės programos (be abejo, Darbo sąjungos) punktus: „Lietuvos valstybės nepriklausomybė glaudžiuose ryšiuose su SSRS, valstybinė lietuvių kalba, lietuviams teisė būti šeiminingais savo valstybėje, darbininko aprūpinimas ligoje ir senatvėje, civilinė metrikacija.“⁸² Nesirengta imtis „kokio nors opozicinio veikimo“⁸³. Nors ir suvokiant, kad Lietuva bus įjungta į

SSSR sudėtį, vis dėlto buvo tenkinamasi galima autonomija⁸⁴. Buvo laukiama pirmojo Seimo posėdžio ir Vyriausybės deklaracijos, iš kurios „krikdemų srovės inteligentai“ tikėjosi, kad paaiškės „tolimesnė santvarka bei veikla“⁸⁵. Net ir po Liaudies seimo nutarimų „dešinieji“ vylėsi, kad „vyriausybė paskelbsianti deklaraciją, kviečiančią visus į kūrybinį darbą“⁸⁶. Lietuvos įjungimas į Sovietų Sąjungą katalikų buvo sutiktas su „tyliu nepasitenkinimu, bet kadangi padėtis neįmanoma pakeisti, tai jie stengsis prisitaikyti prie naujosios santvarkos“⁸⁷. Buvo kalbama apie galimybes Lietuvoje plėtoti katalikišką kultūrą⁸⁸. Tokių vilčių turėjo jauniejiems katalikams artimas Juozas Keliuotis. „Naujojoje Romuvoje“ jis pakvietė tautą prisidėti prie naujojo gyvenimo palaikant Liaudies vyriausybės kursą į reformas lietuvių liaudies labui⁸⁹. Nebuvo griežtai atmetama net galimybė stoti į partiją⁹⁰. Taikytis prie režimo buvo laikoma savaime suprantamu dalyku⁹¹.

1940 m. rugpjūčio 5 d. VSD konstatavo, kad „katalikų inteligentija ir visuomenės veikėjai iš karto nepalankiai nusistatė dabartinio režimo atžvilgiu, tačiau viešo veikimo prieš komunizmą nebuvo reiškiamas. [...] Bet tai nereiškia, kad dešinioji grupė būtų visiškai persiorientavusi.“⁹² Priešiškuamas naujajai valdžiai matyti ir iš kalbų apie galimas represijas prieš katalikus⁹³. Buvo laukiama viską pakeisiančio Vokietijos ir SSRS karo⁹⁴. Ypač įjungus Lietuvą į SSRS pradėta laukti „vokiečių atėjimo“⁹⁵. Todėl ir naujosios valdžios sprendimai, pavyzdžiui, turto nacionalizavimas, vertinti kaip „laikino pobūdžio reiškinys“, nes prasidėjus karui sovietai „būsią išvyti iš Lietuvos“⁹⁶.

Nors ir rodė lojalumą režimui, jaunieji katalikai kiekvieną akimirką tikėjosi būti suimti. Dar 1940 m. liepos mėn. pradžioje J. Ambrazevičius J. Griniui patarė išvykti į Ameriką, o Z. Ivinskiui, „neva mokslo rei-

kalais“, – į Karaliaučių⁹⁷. Prieš pat Liaudies seimo rinkimus buvo gauta žinių, kad numatyta suimti kunigus Juozą Prunskį, Stasį Ylą, Kazimierą Barauską, taip pat Juozą Eretą⁹⁸. Į Vokietiją pabėgo A. Maceina, bėgti ruošėsi ir J. Ambrazevičius (jis buvo nuolat sekamas). Z. Ivinskis ryžosi pasilikti⁹⁹. Rimtai buvo vertinama galimybė būti ištremtiems¹⁰⁰. S. Šalkauskis ragino nebijoti pasėdėti kalėjime¹⁰¹.

Apibendrinant galima daryti išvadą, jog svarbiausia priežastis, dėl kurios nepareikšta viešo nepasitenkinimo Lietuvos okupavimu ir aneksavimu, yra ta, kad esama padėtis suvokta kaip laikina, truksianti tik iki Vokietijos ir SSRS karo. Todėl buvo manoma, kad visi naujosios valdžios sprendimai neilgalais, o režimo rėmėjai turės pasitraukti iš Lietuvos. Kitas motyvas nesipriešinti buvo pritarimas daugeliui naujosios valdžios vykdomų ar tik deklaruojamų reformų. JKS požiūris į sovietų valdžią bendrame katalikiškame fone buvo specifinis tik tuo, kad tautinį ir socialinį solidarumą jie pabrėžė labiau už kitas katalikų grupes, o jų katalikiškas angažuotumas buvo silpnesnis.

JKS: ANTISOVIETINIO PASIPRIEŠINIMO ORGANIZAVIMAS

Istoriografijoje laikomasi požiūrio, jog pasipriešinimui pradžią davė lietuvių diplomatai užsienyje, pareiškę protestą prieš Liaudies seimo nutarimą įjungti Lietuvą į SSRS. Vėliau kilo gaivališkas pasipriešinimas pačioje Lietuvoje¹⁰², o organizuotas pasipriešinimas prasidėjęs rudenį, studentams grįžus iš vasaros atostogų¹⁰³. Tačiau tokia antisovietinio pasipriešinimo koncepcija negali paaiškinti aktyvios jaunųjų katalikų veiklos stiprinant tautinį ir religinį lietuvių katalikų sąmoningumą iki okupacijos, jų pasyvumo su

kolaboravimo elementais 1940 m. vasarą ir rudenį ir vėlesnio jų atsiradimo Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) viršūnėje. Ar iš tiesų jaunieji katalikai iki 1940 m. rudens buvo susitaikę su sovietiniu režimu ir nebandė jam priešintis¹⁰⁴? Atidžiau pažvelgus į 1940–1941 m. antisovietinio pasipriešinimo veikėjų baudžiamąsias bylas, galima teigti, kad tokio pasipriešinimo būta ir kad būtent jis ir nulėmė jaunųjų katalikų laikyseną sovietų režimo atžvilgiu. Tuo remdamiesi ir pamėginsime pateikti kitokį antisovietinio pasipriešinimo vaizdą.

Jaunųjų katalikų veiksmams organizuojant antisovietinę veiklą pirmiausia sietini su jų lyderiais I. Skrupskeliu ir P. Dielininkaičiu. Jau 1940 m. birželio 20 d. I. Skrupskelis sukvietė Kauno kunigus į pasitarimą, kuris įvyko Bažnytinio (religinio) muziejaus patalpose. Pasitarime dalyvavo apie 30 žmonių¹⁰⁵. I. Skrupskelis pasakė „aštraus antisovietinio turinio kalbą“. Jis pareiškė, kad „Lietuva praras bet kokią, taip pat ir nacionalinę, nepriklausomybę, kad ankstesnių laikų Lietuva apskritai nustos egzistuoti“, kad „bolševikai susidoros su religija, kad kunigai bus areštuojami“¹⁰⁶. Įtariamą priklausęs antisovietinei organizacijai Bronislovas Račys teigė, kad Kazys Umbražiūnas¹⁰⁷ jam sakęs, jog Lietuvoje veikia „slapta kontrrevoliucinė organizacija, kurios aukščiausia vadovybė yra Vokietijoje su Škirpa priešakyje“, o „Centrinis komitetas yra Kaune, kuriam vadovauja trys žmonės: Kupčiūnas, Skrupskelis ir buvęs Kauno universiteto studentų komiteto pirmininkas“¹⁰⁸. K. Umbražiūnas nuo 1939 m. pradžios buvo „XX amžiaus“ bendradarbis ir kaip šio laikraščio korespondentas Vilniuje nuo 1939 m. pabaigos iki 1940 m. liepos mėn. palaikė tiesioginį ryšį su minėto „Centrinio komiteto“ nariais redaktoriumi I. Skrupskeliu ir redakcijos bendradarbiu Petru Kupčiūnu¹⁰⁹.

Pas kan. Povilą Dogelį 1940 m. birželio 29 d. vykusiame katalikų visuomenės vadovų

pasitarime greta prof. Prano Kuraičio, prel. Stanislovo Ūsorio, J. Ambrazevičiaus, Simo Sužiedėlio, Z. Ivinskio, Kazio Ambrozaičio, Ateitininkų federacijos vado Juozo Urmano, jaunimo atstovų dalyvavo ir P. Dielininkaitis. Buvo nutarta Ateitininkų federacijos veiklą tęsti pogrindyje¹¹⁰.

Antisovietiniam pogrindžiui susiformuoti labai svarbus buvo K. Škirpos atvykimas į Lietuvą 1940 m. birželio 24 d. Čia jis kalbėjosi su kariškiais ir Šaulių sąjungos atstovais (plk. Petru Saladžiumi, plk. Juozu Šarausku ir kitais), ragino neerzinti sovietų demonstracijomis, slėpti ginklus, o jaunimą – užmegzti su jais ryšį¹¹¹. Taip pat K. Škirpa nurodė „sudaryti slaptą būsimosios pogrindžio organizacijos skeletoną planingam pasiruošimui ginkluotai kovai“¹¹². Labai svarbus antisovietiniam pasipriešinimui buvo jo susitikimas su buvusiu pasiuntinybės Berlyne darbuotoju, o tuo metu Eltoje dirbusiu žymaus teisės profesoriaus Tado Petkevičiaus giminaičiu Jonu Jablonskiu¹¹³. T. Petkevičius per J. Jablonskį teiravosi K. Škirpos nuomonės apie susidariusią padėtį, pranešė apie planus sudaryti Lietuvos Valstybės Tarybą, klausė apie galimybę suformuoti vyriausybę užsienyje¹¹⁴. Su gen. Antanu Gustaičiu, taip pat artimu prof. T. Petkevičiui žmogumi, svarstyta galimybė perkelti vyriausybę į Vokietiją¹¹⁵. Su J. Jablonskiu buvo užmegztas nuolatinis ryšys¹¹⁶. K. Umbražiūnas ryšius su K. Škirpa palaikė nuo 1938 m., kai pastarasis buvo pasiuntinys Lenkijoje, o jis pats mokėsi Varšuvos žurnalistikos institute¹¹⁷.

J. Jablonskis buvo vienas iš Eltos redaktorių. Eltoje dirbo ir LKDS veikėjas Povilas Malinauskas¹¹⁸, sovietų kaltintas kaip prisidėjęs prie antisovietinio laikraščio „Laisvoji Lietuva“ leidimo. J. Jablonskis, P. Malinauskas, JAV lietuvis Kazys Baltramaitis 1940 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje ne kartą kalbėjosi apie sovietų režimo įvedimą ir laikė jį SSRS prievartos veiksmu¹¹⁹. K. Baltramaitis

sakėsi grįžęs į JAV kovosias už nepriklausomybę, o P. Malinauskui nurodė imtis antisovietinės veiklos Lietuvoje, veikiant kartu su J. Jablonskiu¹²⁰. P. Malinauskas net tvirtina buvęs paskatintas K. Baltramaičio ar gavęs iš jo „užduotį leisti kontrrevoliucinį laikraštį“¹²¹. Vėliau P. Malinauskas ištis susitarė su J. Jablonskiu tokį laikraštį leisti¹²².

Nuo pat pirmųjų okupacijos dienų nepasitenkinimą sovietų valdžia reiškė ir ragino su ja kovoti „Pavasario“ federacijos vadovai ir aktyvistai kun. Alfonsas Lapė, Stasys Šliūpas, Vladislovas Telksnys, Kostas Šipkauskas¹²³. Iš tokio šių asmenų nusiteikimo gimė sprendimas leisti nelegalų antisovietinį laikraštį¹²⁴. Konkrečių veiksmų laikraščiui leisti imtasi gavus pasipriešinimo centro Vokietijoje atstovo direktyvą¹²⁵. Laikraštis vadinosi „Laisvoji Lietuva“¹²⁶. Jo bendradarbius NKVD įvardijo esant organizacija, kuriai priklausė P. Malinauskas, Aloyzas Mickevičius, K. Šipkauskas, Vladislovas Telksnys. NKVD duomenimis, grupė buvo susijusi su kun. A. Lapė¹²⁷. „Laisvosios Lietuvos“ laikraštį 1940 m. pabaigoje išleidusios grupės kai kurie nariai J. Jablonskį laikė savo vadovu. Antruoju asmeniu laikytas S. Šliūpas¹²⁸. Byloje minima ir daugiau su „Laisvosios Lietuvos“ platinimu susijusių asmenų, daugiausia dirbusių „Žaibo“ spaustuvėje. Galimas dalykas, tarp jų buvo dešimt 1941 m. suimtų pavasarininkų, kurie priklausė Kauno „Pilies“ vyčių kuopai¹²⁹.

„Pavasario“ vaidmuo organizuojant ankstyvąjį pasipriešinimą buvo itin didelis. Federacijos vadovybė savo veiklos nenutraukė: buvę jos skyriai ir nariai gaudavo slapta tolesnės veiklos instrukcijas (ypač reikšmingą vaidmenį čia suvaidino federacijos reikalų vedėjas S. Šliūpas¹³⁰)¹³¹, todėl ryšiai tarp federacijos padalinių išliko¹³². Pavasarininkams vadovavo vyriausiojo vado pareigas einantis kun. A. Lapė. Jis palaikė ryšį su S. Šliūpu¹³³, nuolat duodavo nurody-

mus dėl darbo¹³⁴. Energingai ragino imtis slaptos veiklos ir „Pavasario“ Kauno rajono vadovas kun. Viktoras Dabašinskas¹³⁵. Buvęs generalinis sekretorius ir vyrų sekcijos pirmininkas Antanas Valaitis taip pat dėjo pastangas atkurti „Pavasario“ federacijos struktūrą ir veiklą¹³⁶. 1940 m. gruodžio mėn. jis dalyvavo mokytojų konferencijoje siekdamas ten susitikti su arkivysk. Mečislovu Reiniu, kuris palaimino A. Valaičio veiksmus mėginant atkurti federaciją ir taip suaktyvino jos veiklą¹³⁷. Savo ruožtu A. Valaitis S. Šliūpą ragino tęsti nelegalų darbą¹³⁸. Galimas daiktas, S. Šliūpas palaikė ryšius su Šv. Sostu ir Vokietijos pasiuntinybe¹³⁹.

Buvo stengiamasi sutelkti pavasarininkų vadovybę: kunigų A. Lapės ir V. Dabašinsko siūlymu federacijos centras buvo iškeltas į S. Šliūpo butą P. Vaičiūčio gatvėje¹⁴⁰. Kartu su S. Šliūpu ten gyveno V. Telksnys, „Pavasario“ laikraščio administratorius, ir V. Apanavičius, „Pavasario“ federacijos vyrų sąjungos reikalų vedėjas. Gretimoje gatvėje gyveno K. Ambrozaitis, „Pavasario“ vyrų sąjungos Sporto skyriaus vadovas, ir Kostas Bajerčius¹⁴¹. S. Šliūpas įsidarbino Vilniaus karinėje skalbykloje, kurios vedėjas buvo Cezaris Surdokas – žymus LKDS¹⁴² ir „Pavasario“ federacijos veikėjas (okupacijos metais kurį laiką juodu kartu ir gyveno)¹⁴³. S. Šliūpas nakvodavo ir pas buvusį LKDS dvasios vadą kun. Juozą Baltramonaitį¹⁴⁴.

Neabejotina, kad „Pavasario“ federacijos vadovų, aktyvistų ir eilinių narių ryšiai buvo labai glaudūs. Jie buvo grindžiami ištikimybe organizacijai, jos idėjoms ir vadovams¹⁴⁵. Federacijos narius K. Šipkauską, V. Telksnį, S. Šliūpą, A. Mickevičių¹⁴⁶ (buvusį „Pavasario“ Kauno skyriaus pirmininką) siejo bendras darbas „Pavasario“ struktūrose, artima draugystė¹⁴⁷. Dauguma asmenų, su kuriais S. Šliūpas bendravo ėmęsis antisovietinės veiklos, buvo susiję darbu pavasarininkų gretose ar mokslu Kauno „Pava-

sario“ gimnazijoje (A. Pareigis¹⁴⁸, A. Armalis¹⁴⁹, P. Malinauskas ir kiti¹⁵⁰). Net ir LAF'o struktūros, kuriose dalyvavo S. Šliūpas, buvo kuriamos „Pavasario“ federacijos pagrindu: į A. Pareigio iniciatyva sudarytą penketo narių grupę, be jo ir S. Šliūpo, dar įėjo su „Pavasariu“ susiję P. Daukintis¹⁵¹ ir K. Ambrozaitis¹⁵².

Formuojant antisovietinį pasipriešinimą iki 1940 m. rudens labai didelį vaidmenį vaidino LKDS¹⁵³, kurios veikla buvo glaudžiai susijusi su „Pavasario“ federacija – LKDS rezervu. Išskirtinis katalikiškame antisovietiniame pasipriešinime buvo sąjungos reikalų vedėjo Vinco Kalakausko vaidmuo. 1940 m. liepos mėn. jis pabėgo į Vokietiją, kur tapo ryšininku tarp Berlyno antisovietinio pasipriešinimo centro (vėliau LAF'o) ir Lietuvos. Kelis kartus perėjo sieną¹⁵⁴ turėdamas užduotį išgauti SSRS kompromituojančių dokumentų, užmegzti ryšius su Lietuvos kariuomenės Gen. štabo karininkais¹⁵⁵, ragino organizuoti demonstracijas, nukreiptas prieš lapkričio šventes¹⁵⁶. Jis liepė pradėti leisti laikraštį „Laisvoji Lietuva“¹⁵⁷. Veikdamas per jam gerai pažįstamas LKDS ir „Pavasario“ federacijos struktūras, jis jautėsi turįs teisę duoti joms nurodymus¹⁵⁸. 1940 m., jau po okupacijos, V. Kalakauskas palaikė ryšius su „Pavasario“ federacijos reikalų vedėju S. Šliūpu, 1937 m. – faktiniu „Darbininko“ redaktoriumi ir LKDS reikalų vedėju¹⁵⁹, su kun. Jonu Puišiu, buvusiu LKDS dvasios vadovu¹⁶⁰, ir jo klebonu kun. Pranu Petraičiu¹⁶¹. LKDS priklausė P. Malinauskas¹⁶² ir „Laisvajai Lietuvai“ talkininkavęs Juozas Gražys¹⁶³.

Katalikiškasis pasipriešinimas buvo glaudžiai susijęs su „XX amžiumi“ ir ypač su „Žaibo“ spaustuve. Kone visi asmenys¹⁶⁴, prisidėję prie „Laisvosios Lietuvos“ leidimo ir platinimo, dirbo „Žaibo“ spaustuvėje. Redakcija ir „Žaibo“ spaustuvė buvo įsikūru-

sios Leono XIII fondo patalpose. Fondas ir pastatas (K. Donelaičio g. 24), kuriame jis veikė, buvo krikščionių demokratų tvirtovė¹⁶⁵. Nuo 1936 m. ji pamažu perėjo į jaunųjų katalikų rankas. Neatsitiktinai „Žaibo“ spaustuvės patalpose net buvo ketinama rengti Laikinosios vyriausybės posėdžius¹⁶⁶. Nemažai „Žaibo“ spaustuvės darbininkų buvo pavasarininkai, mokėsi Kauno „Pavasario“ gimnazijoje, vėliau iškelti į vadovaujamus postus „Pavasario“ federacijoje ir kitose katalikų organizacijose¹⁶⁷.

Iš asmenų, susijusių su „XX amžiumi“, labai svarbų vaidmenį vaidino žurnalistas, šio laikraščio redakcijos narys P. Kupčiūnas, vėliau dirbęs „Tarybų Lietuvoje“¹⁶⁸. Jis gyveno name, priklausiusiame „Žaibui“¹⁶⁹. Jau minėta, kad, B. Račio žiniomis, jis buvo antisovietinės organizacijos, kuriai vadovavo K. Škirpa ir I. Skrupskelis, vienas iš vadovų¹⁷⁰. P. Kupčiūnas palaikė glaudžius ryšius su dvasininkais¹⁷¹. Su kun. P. Petraičiu jis susitiko ir kalbėjosi apie galimybę permesti į Vokietiją kunigus ir pasauliečius jau 1940 m. birželio–liepos mėn.¹⁷² Jį instruktudavo iš Vokietijos atvykęs V. Kalakauskas¹⁷³. P. Kupčiūnas per sieną pervedė 63 savo žmones¹⁷⁴.

„XX amžiaus“ redakcija panaudojo pasipriešinimui savo korespondentų ir platintojų tinklą, taip pat ir veikusį Vilniaus krašte. Vienas iš tokių korespondentų buvo minėtas K. Umbražiūnas¹⁷⁵. Jis buvo pažįstamas su Stasiu Kučiu, dirbusiu „XX amžiaus“ Reklamos ir skelbimų tarnyboje¹⁷⁶. 1939 m. rugpjūčio mėn. K. Umbražiūnas, atvykęs į Lietuvą, lankėsi „XX amžiaus“ redakcijoje¹⁷⁷. Jau minėta, kad nuo 1939 m. pabaigos iki 1940 m. liepos mėn., būdamas korespondentu Vilniuje, jis palaikė tiesioginę ryšį su redakcijos bendradarbiu P. Kupčiūnu (taip pat su I. Skrupskeliu ir Juliumi Būtėnu)¹⁷⁸. Uždarius „XX amžių“, K. Umbražiūnas perėjo į „Tarybų Lietuvą“ ir toliau

dirbo Vilniaus korespondentu, palaikydamas ryšį su „Tarybų Lietuvoje“ dirbusiu P. Kupčiūnu telefonu¹⁷⁹ ir susitikdamas su juo Vilniuje¹⁸⁰ (P. Kupčiūnas slapčia vykdavo į Vilniaus kraštą reportažo reikalais dar Lenkijos laikais)¹⁸¹.

Pasipriešinimo veikėjai palaikė artimus ryšius ir su kariškiais. Su karininkais bendravo I. Skrupskelis¹⁸², labai glaudžius ir įvairiapusiųs santykius su jais palaikė P. Kupčiūnas, kuris krikščionių demokratų valdymo laikais dirbo Vidaus reikalų ministerijos Politinės policijos 3-iojo punkto viršininku¹⁸³. Jo artimi pažįstami ir draugai buvo Gen. štabo viršininkas gen. Stasys Pundzevičius, Gen. štabo plk. Antanas Šova, Gen. štabo 2-ojo skyriaus viršininko padėjėjas plk. Juozas Matusaitis, to paties skyriaus mjr. Jenaitis, pažįstamas iš mokyklos laikų, gen. A. Gustaitis¹⁸⁴, Šaulių sąjungos vadas P. Saladžius, plk. Jonas Petruitis¹⁸⁵, gen. Teodoras Daukantas¹⁸⁶. Ne vienas iš šių kariškių artimai bendravo tarpusavyje. Štai plk. J. Petruitis draugavo su plk. Juozu Vėbra¹⁸⁷ ir S. Pundzevičiumi¹⁸⁸, su kuriuo sukilimo rengėjai studentai ateitininkai palaikė „specialų ryšį“ „karinės akcijos patarimams“¹⁸⁹. J. Vėbra ir S. Pundzevičius įėjo ir į Laikinosios vyriausybės sudarytą Krašto gynimo tarybą¹⁹⁰.

Žinant, kad P. Kupčiūnas palaikė artimus ryšius su Gen. štabo 2-uoju skyriumi, užsiimančiu žvalgyba¹⁹¹ (jis pažinojo šio skyriaus darbuotojus, taip pat Gen. štabo viršininką S. Pundzevičių, Gen. štabo plk. A. Šovą, plk. J. Petruitį, artimai bendravusį su plk. J. Vėbra), bei tai, kad kai kurie Vilniaus krašto lietuviai (P. Alkimavičius¹⁹², Pranas Tamulevičius¹⁹³) bendradarbiavo su 2-uoju skyriumi, o „XX amžiaus“ korespondentas K. Umbražiūnas, su kuriuo glaudžius ryšius palaikė P. Kupčiūnas, buvo įtariamasis turintis su šiuo skyriumi ryšių¹⁹⁴, galima spėti, jog „XX amžiaus“ bendradarbiais

Vilniaus krašte galėjo domėtis Gen. štabo 2-asis skyrius ir panaudoti juos žvalgybos darbui, o antisovietinis pagrindis galėjo kurtis ir remdamasis ankstesniais ryšiais su karinėmis ir žvalgybos struktūromis.

Antisovietiniame pasipriešinime svarbų vaidmenį vaidino Šaulių sąjunga. Jai priklausė nemažai pavasarininkų¹⁹⁵. Yra žinoma, kad 1940 m. birželio 12 d. buvo sukviestas „Pilies“ Nr. 2 kuopos vadovų ir instruktorių susirinkimas aptarti pasipriešinimo Raudonajai armijai. Jame buvo priimtas senamiesčio gynybos planas¹⁹⁶. Gavus įsakymą, turėjo būti priešinamasi Raudonajai armijai¹⁹⁷. 1940 m. birželio 17 d. įvykusiame susirinkime neoficialiai nurodyta pasilikus ginklus eiti į pogrindį, tačiau aktyvios veiklos nesiimti siekiant išsaugoti žmones ir laukti Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžios¹⁹⁸. Kuopos vadovai gavo specialias užduotis (pavyzdžiui, susprogdinti Aleksoto tiltą, rengti teroristinius išpuolius prieš vyriausybės narius ir t. t.)¹⁹⁹.

Galima daugiau ar mažiau garantuotai spėti, jog grupė, leidusi „Laisvąją Lietuvą“, – o už jos stovėjo „Pavasario“ federacijos ir LKDS vadovybė, – buvo tiesiogiai susijusi su gerai žinoma antisovietinio pasipriešinimo struktūra – Šaulių mirties batalionu²⁰⁰, taip pat su Vilniaus antisovietinio pasipriešinimo veikėjais V. Bulvičiumi ir Vladu Nasevičiumi²⁰¹, t. y. su nekatalikiškąja visuomenės dalimi. Duomenų tam pagrįsti pakanka: S. Šliūpas buvo vienas iš Šaulių mirties bataliono vadų²⁰², jis pažinojo studentą ateitininką A. Armalį²⁰³, kuris priklausė tai pačiai struktūrai kaip ir V. Bulvičius ir vykdė jo užduotis²⁰⁴. Vienas iš Šaulių mirties bataliono vadų, igaliotinis (ar instruktorius) Vilniaus krašte V. Petraška²⁰⁵ platino „Laisvąją Lietuvą“²⁰⁶. Į šią organizaciją jis įtraukė „XX amžiaus“ korespondentą Vilniaus krašte K. Umbražiūną²⁰⁷. Enkavėdistas Jonas Vildžiūnas Šaulių mir-

ties bataliono organizatoriais, be kitų, laikė ir katalikus A. Armalį, P. Kupčiūną, Alfonsą Sušinską, J. Petruičių²⁰⁸. Su nekatalikiškąja visuomenės dalimi „Laisvosios Lietuvos“ leidėjai susisaistė ir per J. Jablonskį²⁰⁹.

Įvertinant šį tautinį solidarumą liudijančius faktus, taip pat tai, kad okupacijos išvakarėse sustiprėjo studentų „skirtingų ideologinių srovių bendradarbiavimo tradicijos“²¹⁰, žinant, kad Šaulių mirties batalionas kūrėsi ankstesnės Šaulių sąjungos, kuriai priklausė nemaža dalis pavasarininkų ir LKDS narių, būrių dislokacijos vietose²¹¹, Šaulių mirties batalioną galima būtų laikyti Šaulių sąjungos pagrindu veikusia antisovietinio pasipriešinimo struktūra, kuri vienijo katalikiškus ir nekatalikiškus pasipriešinimo centrus.

Būdingas Šaulių mirties bataliono veiklos bruožas buvo siekis skverbtis į sovietų valdžios struktūras. Jo grandys buvo sukurtos „daugelyje įstaigų, mokymo įstaigų, valstybės aparate ir prekybos organizacijose“²¹². Vilniuje organizacijos kuopelės, be kita ko, veikė „radiofone, Valstybinėje filharmonijoje, teismo organuose, mokymo įstaigose [...], Vilniaus miesto taryboje ir kitur“²¹³. S. Šliūpas turėjo savo žmonių NKVD²¹⁴, o jo bendražygis pavasarininkas Juozas Maceina vedė aktyvią antisovietinę propagandą tarp milicijos darbuotojų²¹⁵. „Laisvosios Lietuvos“ leidėjų grupė turėjo planą įsigyti ginklų suimtiems lietuviams išlaisvinti²¹⁶. P. Malinauskas turėjo ryšių su karininkais²¹⁷.

Maskuodami savo antisovietinę veiklą, „Laisvosios Lietuvos“ leidėjai ir Šaulių mirties bataliono nariai pabrėžtinai rodė sovietinį patriotizmą. B. Račys²¹⁸ tardomas kalbėjo: „Aš visada simpatizavau komunistinėms idėjoms.“²¹⁹ K. Umbražiūnas aiškino, kad atėjus tarybų valdžiai buvo įgyvendinta tai, ko jis siekė, todėl „su entuziazmu kalbėjo apie esamą padėtį. Gimė pagarba komunizmui.“²²⁰ 1955 m. siekdamas rehabilitacijos,

jis rašė kovojęs „už darbininkų klasės reikalus“ ir buvęs „pirmosiose gretose“ tų, kurie „kovojo už komunistinę visuomenę“²²¹.

Antisovietinę veiklą lengvino asmeniniai ryšiai su kairiaisiais. Antai P. Kupčiūnas palaikė įvairialypius ryšius su kairiaisiais žurnalistais, literatais. Jo geri pažįstami buvo Jonas Kardelis, J. Paleckis, Teofilis Tilvytis, Augustinas Gričius, Jonas Marcinkevičius²²². „Tarybų Lietuvos“ redakcijos nariu jis tapo dėl gerų santykių su redaktoriumi J. Šimkumi²²³.

Labai svarbų vaidmenį katalikų antisovietiniame pasipriešinime vaidino Bažnyčios hierarchai, ypač okupacijos išvakarėse arkivysk. J. Skvirecko pagalbininku paskirtas energingas vysk. V. Brizgys. Prasidėjus okupacijai būtent vysk. V. Brizgys sutelkė savo rankose antisovietinio pagrindžio kuravimą. Dar 1940 m. birželio 18 d. jo iniciatyva pas arkivysk. J. Skvirecką buvo sukvieistas kapitulos, kurijos ir seminarijos kunigų pasitarimas²²⁴. Jo dalyviams arkivyskupas patarė laukti bolševizmo tokio, „kokį atsimename iš Rusijos“²²⁵. Buvo numanoma, kad Bažnyčios laukia persekiojimai: 1940 m. birželio 22 d. Bažnyčios vadovybės laiške²²⁶ vysk. Pranciškui Petrui Būčiui į Romą rašoma, kad Lietuvoje „reikia laukti masinių areštų ir deportacijų“²²⁷. 1940 m. birželio 20 d. vysk. V. Brizgio iniciatyva sukviestame pasitarime (dalyvavo ir kun. P. Petraitis, tėvai Kipas SJ, Fulstas SJ) buvo aptarti „nelegalaus pasitraukimo į Vokietiją planai“²²⁸. Vysk. V. Brizgys patarė žymiesiems katalikų veikėjams I. Skrupskeliui, L. Bistrui²²⁹, kunigams S. Ylai, J. Prunskiui ir K. Barauskui bėgti į užsienį²³⁰. Jo nurodymu daugelyje parapijų paskirti kunigai, „ kuriems pavesta dirbti nelegalų darbą jaunimo tarpe“, „žadinti neapykantą komunistinei santvarkai“²³¹.

Su episkopatu buvo derinama galimybė atkurti organizacijas ir jų veiklą okupacijos

sąlygomis. Dėl studentų ir moksleivių ateitininkų tolesnio darbo formų Studentų ateitininkų sąjungos pirmininkas Pilypas Žukauskas-Narutis 1940 m. liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje kalbėjosi su vyskupais K. Paltaroku ir V. Brizgiu ir sulaukė visiško jų pritarimo²³². Rūpintis dvasiniais studentų reikalais Kaune ir Vilniuje buvo paskirti kapelionai Antanas Bieliūnas SJ ir Alfonsas Lipniūnas²³³. Glaudūs ryšiai su vyskupais buvo palaikomi ir vėliau²³⁴. Galimas dalykas, jog Bažnyčios hierarchų ir katalikų politinių visuomeninių jėgų ryšys buvo netgi įformintas²³⁵. Be to, katalikiškojo antisovietinio pasipriešinimo veikėjų hierarchams rodoma pagarba leidžia manyti, kad ir antisovietinio pasipriešinimo struktūrose išliko ankstesnė subordinacija: pavyzdžiui, ateitininkai turėjo būti vertinami labiau už pavasarininkus, nes, kaip ir anksčiau, nemažai ateitininkų buvo ir „Pavasario“ federacijos arba su ja susijusios LKDS vadovai²³⁶.

I. Skrupskelio sušauktas Kauno kunigų pasitarimas okupacijos pradžioje, P. Dielininkaičio vadovautos LKDS ir su ja susijusios „Pavasario“ federacijos aktyvi veikla, „XX amžiaus“ korespondentų ir platintojų tinklo ir „Žaibo“ spaustuvės vaidmuo antisovietiniame pasipriešinime rodo JKS lyderius vaidinus didžiulį vaidmenį 1940 m. vasarą organizuojant antisovietinį pagrindį. Tačiau dar reikia nustatyti, koks buvo ryšys tarp jaunųjų katalikų (JKS vadovybės) ir studentų, kurie 1940 m. rudenį ėmėsi kurti antisovietinį pagrindį.

JKS lyderiai I. Skrupskelis ir P. Dielininkaitis buvo suimti, tačiau jų sukurtos struktūros veikė toliau. A. Maceina, kunigai S. Yla ir K. Barauskas pabėgo į Vokietiją. Lietuvoje liko J. Ambrazevičius, Z. Ivinskis, J. Grinius, Jonas Pankauskas ir kiti. Apie pastarųjų antisovietinę veiklą nieko nežinoma, tačiau J. Ambrazevičius buvo numatytas į ministrus jau sudarant Laikinąją

vyrųsąlybę²³⁷, o Birželio sukilimo metu iš karto iškilo į pasipriešinimo viršūnę. Vadinasi, jo vaidmuo rezistencijoje turėjo būti reikšmingas. Netiesiogiai tai patvirtina faktas, kad instrukciją apie LAF'o darbą ir vyrųsąlybės projektą K. Škirpa siuntė J. Ambrazevičiui²³⁸. Dėl veiklos su studentais gerai matomas Adolfas Damušis buvo vienas svarbiausių LAF'o iniciatorių Lietuvoje²³⁹. Jis sudarė LAF'o patariamąją tarybą, kurios narių branduolys buvo jaunieji katalikai J. Ambrazevičius, Z. Ivinskis, Pranas Padalis-Padalskis, Juozas Meškauskas, J. Grinius²⁴⁰. Jonas Deksnys, kuris gerai išmanė rezistencinių judėjimų veiklos peripetijas, tai tik patvirtina. Jo manymu, LAF'o vadovybę sudarė Leonas Prapuolenis, J. Ambrazevičius, A. Damušis, J. Vėbra, P. Padalis-Padalskis²⁴¹, o „praktinio darbo centrinių štabą“ – Kazys Bauba, Mykolas Naujokaitis, Pilypas Žukauskas, Aleksandras Bendinskas ir kiti iš „jaunesniojo mokslo personalo bei vyresniųjų kursų studentų“²⁴². Studentiškojo LAF'o Kauno štabo vadas P. Narutis prieš pat karą nuolat palaikė ryšius su A. Damušiu ir J. Ambrazevičiumi²⁴³. Būtent J. Ambrazevičius ir Z. Ivinskis 1941 m. birželio 20 d. parengė atsišaukimo į tautą tekstą, o iš naujo paskubomis jį parašė A. Damušis, J. Vėbra ir L. Prapuolenis²⁴⁴. Skelbti atsišaukimą pasiūlė J. Ambrazevičius su S. Pundzevičiumi²⁴⁵. P. Narutis taip pat patvirtina, kad nors studentų koalicija „prisiėmė oficialias LAF vadovybės funkcijas“²⁴⁶, „studentai nesiekė jokių pozicijų vyrųsąlybėje“²⁴⁷.

Taigi prieš prasidedant 1941 m. Birželio sukilimui jaunieji katalikai iš esmės atliko vadovų vaidmenį. Jaunųjų katalikų kaip patarėjų statusas, jų vadovaujamoji – ideologinė – funkcija sukilimo pradžioje leidžia spręsti, kad katalikiškame antisovietiniame pasipriešinime jaunieji katalikai niekada nebuvo praradę vadovaujamo vaidmens, tik jis nebuvo viešinamas. Nacių okupaci-

jos metais JKS lyderiai suformavo Lietuvių frontą, į kurį įsitraukė ir kitų pažiūrų katalikai ir nekatalikai, tačiau jaunieji katalikai jame išlaikė vadovaujamą vaidmenį²⁴⁸.

IŠVADOS

1. Katalikų visuomeninis politinis elitas *in corpore*, tikėdamasis greitai kilsiant Vokietijos–Sovietų Sąjungos karą ir manydamas sovietų režimą būsiant trumpalaikį, pasirinko išoriškai lojalaus bendradarbiavimo su sovietiniu režimu santykio formą, kartu dėdamas visas pastangas išsaugoti iki okupacijos veikusias visuomenines katalikų struktūras. Didesnioji elito dalis slapčia siekė su Vokietijos pagalba atkurti Lietuvos nepriklausomybę, o kiti (atstovaujami kun. M. Krupavičiaus) esamomis aplinkybėmis atsargiau vertino besąlyginį orientavimąsi į Vokietiją, neatmesdami priklausomybės SSRS kaip karo sąlygomis parankesnio varianto lietuvių tautai išsaugoti nei neišvenčiamos priklausomybės nuo Vokietijos.

2. Jaunųjų katalikų sąjūdis išoriškai laikėsi lojaliai sovietinio režimo atžvilgiu (taip pat ir dėl savo ideologijos socialiniu kryptingumu bei socialinio-ekonominio gyvenimo modernizacijos siekiu grindžiamo teigiamo požiūrio į sovietinio režimo vykdomas reformas) ir savo veikiamų ar nuo savęs priklausomų katalikų visuomeninių struktūrų viduje slapta formavo antisovietinio pasipriešinimo karkasą. Labai svarbūs jam susikurti buvo katalikų ryšiai su Lietuvos pasiuntiniu Vokietijoje K. Škirpa ir jo 1940 m. birželio mėn. pabaigoje užmegzti kontaktai su potencialiais pasipriešinimo veikėjais Lietuvoje.

3. Svarbiausią vaidmenį katalikų antisovietiniame pasipriešinime iki 1940 m.

rudens (kai į jį įsitraukė studentai ateitininkai) vaidino „Pavasario“ federacija ir Krikščionių darbininkų sąjunga, kurių vadovybė dėjo visas pastangas išsaugoti savo organizacijų struktūras, performuodama jas pasipriešinimo užduotims vykdyti. Viena iš tokių užduočių buvo laikraščio „Laisvoji Lietuva“ leidyba.

4. Organizaciniu ir veiklos požiūriu „Laisvosios Lietuvos“ leidėjai buvo susiję su Šaulių mirties batalionu, veikusiu pagal Šaulių sąjungos, kuriai priklausė ir nemaža dalis katalikiškų organizacijų narių, principus ir jungusiu katalikiškąją ir nekatalikiškąją pasipriešinimą.

5. Labai svarbų vaidmenį katalikų antisovietiniame pasipriešinime vaidino „XX amžiaus“ laikraščio struktūros: Lietuvos kariuomenės Gen. štabo 2-ojo skyriaus žvalgybiniam darbui panaudotas laikraščio bendradarbių, korespondentų ir platintojų tinklas buvo pasitelktas ir katalikiškajam antisovietiniam pasipriešinimui organizuoti, o „Žaibo“ spaustuvė, kurios nemaža dalis darbininkų buvo pavasarininkai, tapo katalikiškosios antisovietinės veiklos atrama Kaune.

6. Labai reikšmingas vaidmuo katalikų antisovietiniame pasipriešinime teko episkopatui. Su vyskupais, ypač su vysk. V. Brizgiu, buvo derinama galimybė atkurti katalikiškas organizacijas (ateitininkų, pavasarininkų, krikščionių darbininkų ir kt.) ir koordinuoti jų veiklą okupacijos sąlygomis. Turimi faktai leidžia teigti, kad ir antisovietiniame pasipriešinime išliko ankstesni katalikų visuomenės hierarchijos, subordinacijos ir pavaldumo ryšiai.

7. 1941 m. Birželio sukilimo metu jaunieji katalikai atliko ideologinių ir politinių vadovų funkciją, o jų parengti studentai ateitininkai vykdė praktinį darbą.

Nuorodos

¹ Savo ideologines nuostatas jaunieji katalikai išdėstė programiniame pareiškime – deklaracijoje „Į organiškiosios valstybės kūrybą“ (*Naujoji Romuva*, 1936, vasario 23, Nr. 8, p. 169–175).

² R. Labanauskas, „Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940)“, *Bažnyčios istorijos studijos*, t. 3, Vilnius, 2010, p. 175.

³ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius, 2002.

⁴ V. Vardys, „Katalikai ir komisari: pirmoji pažintis“, *Krikščionybė Lietuvoje*, Čikaga, p. 367–388.

⁵ R. Laukaitytė, „Mykolo Krupavičiaus memorandumai sovietų ir vokiečių valdžiai“, *LKMA metraštis*, t. 27, Vilnius, 2005, p. 511–526.

⁶ K. Skrupskelis, „Spauda 1940 metų vasarą“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2006, Nr. 3, p. 102–115.

⁷ J. Aničas, *Antiliaudiniu keliu: Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu*, Vilnius, 1976, p. 16–17.

⁸ S. Jegelevičius, „Kun. Alfonso Lipniūno pasitoracinė ir visuomeninė veikla Vilniuje (1940–1943)“, *LKMA metraštis*, t. 27, Vilnius, 2005, p. 393–405; M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, t. 1: *Lietuvių frontas vokiečių okupacijos metais*, Kaunas, 2008; A. Mž. [A. Mažiulis], „1941 m. birželio sukilimas“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 29, South Boston, 1963, p. 166–179; V. Brandišauskas, *Siekliai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996.

⁹ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990; V. Brizgys, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje: pirmojoje rusų okupacijoje 1940–1941 m., vokiečių okupacijoje 1941–1944 m. (trumpa apžvalga)*, Chicago, 1977; J. Deksnys, *Lietuviškieji buržuaziniai nacionalistai hitlerinės okupacijos metais (1941–1944 m.)*, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 48, b. 995, l. 1–91; P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941: Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, Ill., 1994; K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973.

¹⁰ L. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio: Antisemitizmo Lietuvoje raida*, Vilnius, 2005; V. Kancevičius, *1940 metų birželis Lietuvoje*, Vilnius, 1973; L. Truska, V. Kancevičius, *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose: 1939–1940 m. rugpjūčio 3 d. politinių įvykių kronika*, Vilnius, 1990.

¹¹ L. Truska, op. cit., p. 249–251.

¹² Petro Alkimavičiaus (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15496-Li), Prano Dovydaičio (ibid., b. P-12293), Bronislovo Račio ir Kazio (Kazimiero) Umbražiūno (ibid., b. P-8352), Jono Jablonskio (ibid., b. 33430/3), Petro Kupčiūno (ibid., b. 27042/3), Povilo Malinausko (ibid., b. 42422/3), Kosto (Konstantino) Šipkausko (ibid., b. 13026/3), Stasio Šliūpo ir Juozo Maceinos (ibid., b. P-14175-Li), Antano Valaičio (ibid., b. 20096/3) bylos, taip pat tardymo ir kitų procedūrinių veiksmų protokolų išrašai (ibid., f. 3377, ap. 55).

¹³ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 378, ap. 10, b. 225, 688, 699; ibid., f. 438, ap. 1, b. 686, 1812.

¹⁴ Pasinaudota Zenono Blyno, Vincento Brizgio, Povilo Dogelio, Zenono Ivinskio, Domo Jasačio, Petro Karvelio, Vytauto Landsbergio-Žemkalnio, Jono Pajaujo, Jono Petruičio, Vladislovo Telksnio, Edvardo Turausko ir kitų atsiminimais ir laiškais, kun. Mykolo Krupavičiaus memorandumu.

¹⁵ V. Landsbergis, „Apie generolą Antaną Gustaitį“, <http://www.plienosparnai.lt/page.php?399> (interaktyvus), žiūrėta 2010 m. vasario 12 d.; E. Paškinskas, „Povilas Malinauskas (1910–1957)“, *Į laisvę*, 1994, Nr. 119(156), p. 56–58; J. Petruitis, *Kaip jie mus sušaudė*, Kaunas, 1944; V. Telksnys, *Prašiau sušaudyti*, Kaunas, 2007.

¹⁶ K. Bizauskas ir E. Turauskas neretai dalyvaudavo jų posėdžiuose (Bendradarbių Juozaičio, Gruodžio, Žabalo ir Jonkaičio 1939 m. kovo 31 d. pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 398).

¹⁷ Pasitarime iš katalikų dalyvavo ministras K. Bizauskas, krikščionys demokratai L. Bistras, J. Matulionis, P. Karvelis ir jaunųjų katalikų lyderis P. Dielininkaitis (P. Karvelis, „Paskutinės nepriklausomos Lietuvos dienos“, *Lietuvos aneksija: 1940 metų dokumentai*, Vilnius, 1990, p. 53).

¹⁸ K. Musteikio *Pro memoria, Lietuvos aneksija: 1940 metų dokumentai*, Vilnius, 1990, p. 31. Kad ultimatumą būtina priimti, jis sutarė su E. Turausku. Žr. R. Žepkaitė, „Istoriko komentaras antrajam leidimui“, E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*, Kaunas, 1990, p. 287.

¹⁹ Ibid., p. 180.

²⁰ P. Karvelis, op. cit., p. 55.

²¹ Posėdyje dalyvavo ir I. Skrupskelis (L. Truska, V. Kancevičius, op. cit., p. 138).

²² M. Krupavičius griežtai neigė rašęs tokį laišką, tvirtindamas tik siūlęs J. Paleckiui „padaryti in-

gresą“ į Vilnių, tačiau R. Laukaitytė linkusi laikyti jį autentišku (R. Laukaitytė, op. cit., p. 512–513).

²³ M. Krupavičiaus 1940 m. birželio 23 d. laiškas Jo Ekscelencijai Lietuvos Respublikos Prezidentui Ponui Justui Paleckiui, Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius (toliau – LII RS), f. 54–89, l. 1–2.

²⁴ R. Laukaitytė, op. cit., p. 514–515. M. Gedvilui M. Krupavičius aiškino, kad „lietuviškojo komunizmo“ jis nebijo (M. Krupavičiaus 1940 m. liepos 11–12 d. atsiminimai, LII RS, f. 54–121, l. 13). Susitikimas su K. Didžiuliu-Grosmanu (ibid., l. 12), kaip ir su pažįstamu prezidentūros darbuotoju, buvusiu katalikų veikėju Jonu Karosu (ibid., l. 15), buvęs labai šiltas.

²⁵ J. Vaišnoras, *Liaudies fronto organizavimas ir jo veikla Kaune 1936–1940 m.*, LYA, f. 3377, ap. 51, b. 251, l. 35.

²⁶ Z. Ivinskis, *Atskiri nuotykių ir įspūdžiai iš mano gyvenimo* (dienoraščio kopija, saugoma straipsnio autoriaus asmeniniame archyve), 1940 m. liepos 14 d. įrašas.

²⁷ R. Laukaitytė, op. cit., p. 516.

²⁸ R. Laukaitytė, „1940–1942 m. dokumentai apie kunigo Mykolo Krupavičiaus memorandumus valdžios institucijoms“, *LKMA metraštis*, t. 27, Vilnius, 2005, p. 592.

²⁹ Ibid., p. 593.

³⁰ Ibid., p. 594.

³¹ Ibid., p. 615.

³² Ibid., p. 618.

³³ D. Jasaitis, *Mykolas Krupavičius: 80-ties metų amžiaus sukažčiai*, LII RS, f. 54–102, l. 9.

³⁴ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis, 1941–1944 m.*, Vilnius, 2007, p. 56.

³⁵ Ibid., p. 58.

³⁶ Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės 1946 m. spalio 6 d. raštas Lietuvių krikščionių demokratų partijai, Ūkininkų sąjungai ir Darbo federacijai, LII RS, f. 54–26, l. 28.

³⁷ Ibid., l. 28 a. p.

³⁸ M. Krupavičius kun. A. P. Tulabai 1952 m. rašė: „Vliką sumanėme mudu [...] su Kaminsku [Steponu Kairiu. – R. L.] antrą dieną bolševikams įžengus į Kauną“ (M. Krupavičiaus 1952 m. birželio 5 d. laiškas kunigui Vladui [Tulabai], ibid., f. 54–653, l. 85). Netrukus po to Kaune, Maironio namuose, M. Krupavičiaus iniciatyva buvo sušauktas „katalikų veikėjų susirinkimas ir buvo išrinktas laikinas rezistencinis organas, kuris buvo įpareigotas, tarp kitko, į tą organizaciją įtraukti

ir kitas politines grupes“ (ibid.). Pirmininku esą buvo išrinktas kun. M. Krupavičius, o vicepirmininku – Juozas Vėbra. „[...] pasitarime dalyvavo ir keli dabartiniai frontininkai“ (ibid.).

³⁹ P. Narutis, op. cit., p. 98.

⁴⁰ Ibid. 1940 m. birželio 27 d. J. Leimonas ir J. Pankauskas (šaltinyje – Penkauskas) „[...] maloniai buvo priimti naujos liaudies valdžios. [...] kalbėta apie kultūrinį darbą katalikų tarpe“ (P. Dodelis, „Konfliktų metai. Dienoraštis“, *Kardas*, 1992, Nr. 3–4, p. 14).

⁴¹ D. Jasaitis, „Mano „bendradarbiavimas“ su maskviniais okupantais 1940–1941 m.“, *Lietuvių gydytojų biuletenis*, 1970, Nr. 4(40), p. 138.

⁴² S. Šalkauskis pokalbyje su Z. Ivinskiu pareiškė „gyvenęs širdyje tam tikrą pavasarį, nes tai, kas atėjo, esanti tikslinga Apveizdos siųsta bausmė [...]. Apskritai komunizmas atneša užtarnautą atpildą“ (Z. Ivinskis, op. cit., 1940 m. rugpjūčio 8 d. įrašas).

⁴³ Ibid. Ir net plačiau: D. Jasaičio liudijimu, S. Šalkauskis norėjęs, kad komunizmas paplistų ir kituose žemynuose (D. Jasaitis, „Paskutinės prof. Stasio Šalkauskio dienos“, *Aidai*, 1960, Nr. 5, p. 217).

⁴⁴ P. Dovydaitis sakė: „Žemės, turtų, prekybos įmonių, fabrikų ir t. t. nacionalizacija [...] manęs nė kiek nešokiravo, nes aš niekada nebuvau šalininku „šventumo“ ir „neliečiamumo“ tokios nuosavybės, kuri ne tik netarnauja toms aukštoms idėjoms, kurioms ji turi tarnauti pagal mano katalikiškąją sintetinę pasaulėžiūrą, bet, atvirkščiai, panaudojama [...] nemoraliniams kito žmogaus eksploatacijos tikslams, išlaidžiam nuosavybės savininko gyvenimui ir panašioms nepateisinamiems tikslams“ (P. Dovydaičio 1942 m. liepos 29 d. savarankiški parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-12293, l. 52 a. p.). Kita vertus, tai nereiškė besąlyginio susitaikymo su sovietiniu režimu. Pavyzdžiui, tas pats P. Dovydaitis dalyvavo rengiant sukilimą prieš lagerio valdžią (1942 m. rugpjūčio 4 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo, ibid., l. 60).

⁴⁵ V. Vardys, op. cit., p. 375–380. Tačiau tai nereiškia, kad hierarchai sutiko okupaciją nepasiruošę arba pasimetę (R. Laukaitytė, „Mykolas Krupavičiaus memorandumai sovietų ir vokiečių valdžiai“, p. 511) ar nebuvo suvokti galutiniai okupantų tikslai (V. Vardys, op. cit., p. 375).

⁴⁶ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, Vilnius, 2006, p. 442.

- ⁴⁷ V. Brizgys, op. cit., p. 16.
- ⁴⁸ A. Streikus, op. cit., p. 50.
- ⁴⁹ R. Laukaitytė, op. cit., p. 515.
- ⁵⁰ Ibid., p. 516.
- ⁵¹ A. Streikus, op. cit., p. 51.
- ⁵² V. Brizgys, op. cit., p. 30.
- ⁵³ R. Laukaitytė, op. cit., p. 515.
- ⁵⁴ A. Streikus, op. cit., p. 52.
- ⁵⁵ Karą arkivyskupas laikė išsivadavimu iš bolševizmo („Arkivyskupo Juozapo Skvirecko dienoraštis“, 1941 m. *Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, V. Brandišauskas (sud.), Vilnius, 2000, p. 267), kuris, jo manymu, „bet kuriam lietuviui turėtų būti tik pasibjaurėjimo objektu“ (ibid., p. 268).
- ⁵⁶ Anot vysk. P. Ramanausko, „visa Lietuvos dvasiškija, nekalbant apie negausias išimtis, Sovietų valdžios atžvilgiu buvo visai nepalanki [1940 m.]“ (Vyskupo Prano Ramanausko 1947 m. balandžio 9 d. savarankiški parodymai, *Žudikai Bažnyčios prieglobstyje: Archyviniai dokumentai*, II rinkinys, Vilnius, 1960, p. 116). Jo nuomone, „susidarė stiprus antisovietinės santvarkos blokas iš dvasiškijos, inteligentijos ir stambesnių ūkininkų, kurį rėmė buvusių organizacijų nariai – šauliai, neolituantai, ateitininkai, pavasarininkai“ (ibid., p. 118).
- ⁵⁷ J. Aničas, op. cit., p. 16.
- ⁵⁸ Ibid., p. 17.
- ⁵⁹ Ibid. Dvejopą taktiką katalikai taikė subtiliau, nei J. Aničas suvokia: M. Krupavičiaus tipo katalikų veikėjai nuoširdžiai pritarė bendradarbiavimo su sovietų režimu socialinėje-ekonominėje srityje (jie buvo ne mažiau radikalūs nei komunistai) ir Lietuvos priklausomybės SSRS idėjai, nes manė, kad karo sąlygomis priklausomybė SSRS yra mažesnis blogis už priklausomybę Vokietijai, tačiau niekada neatsisakė nepriklausomybės idėjos. Taigi jie slėpė giluminius savo veiksmų motyvus.
- ⁶⁰ „Faktai kalba“, *XX amžius*, ekstra laida, 1940, birželio 15, p. 1.
- ⁶¹ Ibid.
- ⁶² Ibid. Pažymėtina, jog A. Maceina dar iki okupacijos tikėjosi, kad vokiečiams atsisukus į rytus „mums iškils pavojus ir Raudonosios armijos įgulos mus apsaugos“ („Ar galima pasimokyti iš istorijos?“ [istorikų A. Eidinto, A. Kulakausko ir kt. diskusija], *Šiaurės Atėnai*, 2001, liepos 21, Nr. 27, p. 10).
- ⁶³ „Šiuo momentu“, *XX amžius*, ekstra laida, 1940, birželio 16, p. 1.

⁶⁴ Žr. šio straipsnio skyrių „Katalikų visuomenės laikysena sovietų valdžios atžvilgiu“. Be kita ko, ir kun. A. Lipnickas sakė, kad „tikinčioji visuomenė sveikinanti naująją liaudies vyriausybę“ (Valstybės saugumo policijos Vilniaus apygardos 1940 m. birželio 25 d. biuletenis Nr. 127, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 699, l. 583).

⁶⁵ Z. Ivinskis, op. cit., 1940 m. birželio 18 d. įrašas.

⁶⁶ Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės 1946 m. spalio 6 d. raštas Lietuvių krikščionių demokratų partijai, Ūkininkų sąjungai ir Darbo federacijai, LII RS, f. 54–26, l. 28 a. p.

⁶⁷ 1940 m. birželio 27 d. Valstybės saugumo departamento (toliau – VSD) biuletenis Nr. 192, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 708.

⁶⁸ S. Yla, „Pasaulėžiūrų kova ir „nusiginklavimas“, *XX amžius*, 1940, birželio 24, Nr. 141, p. 3.

⁶⁹ I. Petrikonis, „Vyriausybei tarus žodį“, ibid., birželio 19, Nr. 137, p. 10.

⁷⁰ J. Daug., „Nauji darbai prieš akis“, ibid., birželio 24, Nr. 141, p. 10.

⁷¹ Ibid.

⁷² Įsidėmėtina, kad Jonas Matulionis, žymus krikščionių demokratų veikėjas, pabrėžtinai nurodo, jog su „bolševikais“ P. Dielininkaitis ir I. Skrupskelis mėgino kontaktuoti kaip LKDP CK nariai (J. Matulionis, „Leonas Bistras“, *Tėvynės sargas*, 1971, Nr. 1(31), p. 199). Tai rodo, kad bendradarbiauti su komunistais siekė ne tik M. Krupavičius, bet ir kiti Centro komiteto nariai. Vadinasi, tai buvo bendroji partijos linija.

⁷³ Anksčiau P. Pakarklis buvo žymus ateitininkų veikėjas (J. Matulionis, op. cit., p. 200), taip pat apeliuota į jo lietuviškumą (A. Gražiūnas, „Kovotojas už demokratiją“, *Tėvynės sargas*, 1957, Nr. 1(14), p. 96).

⁷⁴ J. Matulionis, op. cit., p. 200.

⁷⁵ 1942 m. vasario 11 d. J. Urbšio parodymai, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 118, l. 158.

⁷⁶ S. Kolupaila dalyvavo propagandinėse režimo akcijose – agitaciniuose mitinguose (J. Gimbutas, J. V. Danys, *Steponas Kolupaila*, Čikaga, 1974, p. 178), skaitė paskaitas apie Sovietų Sąjungą, rinkimus į sovietinę Aukščiausiąją Tarybą (ibid., p. 180), buvo rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą komisijos universitete narys (ibid., p. 181).

⁷⁷ J. Gimbutas, J. V. Danys, op. cit., p. 172. S. Kolupailos prosovietinę veiklą galėjo nulemti apie Tėvynės sąjungą susibūrusių visuomenės veikėjų specialiai pasirinkta taktika: S. Kolupaila

dalyvavo šios sąjungos grupės narių susirinkime 1940 m. birželio 21 d. (J. Gimbutas, J. V. Danys, op. cit., p. 179).

⁷⁸ 1940 m. liepos 20 d. VSD biuletenis Nr. 209, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 760.

⁷⁹ 1940 m. liepos 5 d. VSD biuletenis Nr. 198, ibid., l. 729. Redaktoriumi S. Kolupaila tapo I. Skrupskelio, P. Dielininkaičio ir J. Brazaičio prašomas („1969 m. birželio 6 d. J. Brazaičio laiškas J. Gimbutui“, *Ugninis stulpas. 25 metai be Juozo Brazaičio: Laiškai, dokumentai, liudijimai*, Kaunas, 2000, p. 412).

⁸⁰ Z. Ivinskis, op. cit., 1940 m. liepos 11 d. įrašas.

⁸¹ 1940 m. liepos 13 d. VSD biuletenis Nr. 206, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 754.

⁸² A. Šmulskštys, „Ar mes, katalikai, balsuosime?“, *XX amžius*, 1940, liepos 11, Nr. 155, p. 10. Tokių raginimų balsuoti ar vėliau paremti Liaudies seimo nutarimus būta ir daugiau: K. B., „Kiekvienas atlikime savo pareigą!“, *XX amžius*, 1940, liepos 14, Nr. 158, p. 8; J. Daugailis, „Darbo Lietuva tesukuria šviesesnį gyvenimą plačiosioms masėms“, ibid., liepos 18, Nr. 162, p. 8; „Kiekvienas lietuvis turi stoti į darbą ir remti“ tokius sprendimus kaip „mūsų valstybės suverenumo subordinavimas galingajai daugiautei SSSR“ (K. B., „Visuotinė revizija“, ibid., liepos 26, Nr. 169, p. 10). Tačiau savo knygoje „Vienų vieni“ J. Brazaitis, teigdamas, kad „monumentaliausios pasipriešinimo demonstracijos“ buvo „Liaudies seimo rinkimų boikotas“ (p. 57), neužsiminė, kad 1940 m. „XX amžiaus“ kolektyvas laikėsi kitokios pozicijos.

⁸³ 1940 m. liepos 4 d. VSD biuletenis Nr. 197, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 727.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ 1940 m. liepos 20 d. VSD biuletenis Nr. 209, ibid., l. 760.

⁸⁶ 1940 m. liepos 27 d. VSD biuletenis Nr. 213, ibid., l. 774.

⁸⁷ 1940 m. rugpjūčio 5 d. VSD biuletenis Nr. 217, ibid., l. 787.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ „Visiems [...] reikia atsidėti pažangios ateities, lietuviškos liaudies kultūros, naujo gyvenimo kūrybai“ (J. Keliuotis, „Į naująjį dinamizmą“, *Naujoji Romuva*, 1940, Nr. 24–26, p. 9).

⁹⁰ 1940 m. liepos 27 d. VSD biuletenis Nr. 213, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 774.

⁹¹ Anot Z. Ivinskio, „visi mes stengiamės visai naujose aplinkybėse sau susirasti naują gyvenimo

formą“ (Z. Ivinskis, op. cit., 1940 m. rugpjūčio 30 d. įrašas). Be kita ko, Z. Ivinskis, įtrauktas, kad ir prieš savo valią, į „darbo inteligentų“ delegaciją, neprotestuodamas dalyvavo Liaudies seimo darbe (Ibid., 1940 m. liepos 26 d. įrašas).

⁹² 1940 m. rugpjūčio 5 d. VSD biuletenis Nr. 217, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 787. „[...] nepritartimas naujai vyriausybei [...] slepiamas ir viešai [...] nėra pareiškiamas“ (1940 m. birželio 27 d. VSD biuletenis Nr. 192, ibid., l. 707). J. Keliuotis, po Liaudies seimo rinkimų sustabdęs „Naujosios Romuvos“ redagavimą, bendradarbius paprašė susilaikyti nuo bet kokios politikos, tačiau leido jiems trauktis į „slaptą veikimą“ (1940 m. liepos 19 d. bendradarbio Stanelio pranešimas, ibid., f. 438, ap. 1, b. 1812, l. 78).

⁹³ 1940 m. liepos 4 d. Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Panevėžio apygardos biuletenis Nr. 51, ibid., f. 378, ap. 10, b. 688, l. 139.

⁹⁴ Katalikų visuomenėje buvo patariama „mažiau kalbėti, o laukti kokios nors staigmenos, kuri galinti ir šią padėtį dar pakeisti. [...] karas tarp tų valstybių neišvengiamas“ (1940 m. liepos 4 d. VSD biuletenis Nr. 197, ibid., b. 225, l. 727).

⁹⁵ 1940 m. rugpjūčio 5 d. VSD biuletenis Nr. 217, ibid., l. 788.

⁹⁶ 1940 m. liepos 31 d. VSD biuletenis Nr. 215, ibid., l. 783.

⁹⁷ Z. Ivinskis, op. cit., 1940 m. liepos 4 d. įrašas.

⁹⁸ Ibid., 1940 m. liepos 14 d. įrašas.

⁹⁹ Ibid., 1940 m. liepos 26 d. įrašas.

¹⁰⁰ Ibid., 1940 m. rugsėjo 1 d. įrašas.

¹⁰¹ Ibid., 1940 m. rugpjūčio 8 d. įrašas.

¹⁰² V. Brandišauskas, op. cit., p. 43.

¹⁰³ S. Jегelevičius, op. cit., p. 396; *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 157.

¹⁰⁴ Tokios pozicijos iš esmės laikosi L. Truska, pristatydamas „XX amžiaus“ laikyseną rinkimų į Liaudies seimą klausimu (L. Truska, op. cit., p. 255).

¹⁰⁵ Įrašas iš P. Petraičio 1941 m. gegužės 26 d. tardymo protokolo, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 248, l. 171. Pasitarime dalyvavo ir Krikščionių darbininkų sąjungoje dirbę kunigai Jonas Puišys, Rapolas Liukas (šaltinyje abu nurodyti be vardų) ir kt. (ibid., l. 172).

¹⁰⁶ Ibid., l. 171. I. Skrupskelis buvo įsitikinęs, kad „Lietuva laisvės neteko ilgam [...]. Likimo raitai ėmė suktis prieš mus. Jų neatsuksi, kaip nori“

(J. B., „Ignas Skrupskelis“, *Aidai*, 1948, Nr. 10, p. 18).

¹⁰⁷ Žinomas Vilniaus krašto lietuvių veikėjas, žurnalistas K. Umbražiūnas „Pavasario“ federacijos kongrese Vilniuje kalbėjo Vilniaus lietuvių vardu (P. A-žas, „400 vėliavų žygiuoja Vilniaus gatvėmis“, *XX amžius*, 1940, birželio 10, Nr. 129, p. 7).

¹⁰⁸ B. Račio 1940 m. spalio 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 20 a. p. B. Račio minimas studentų vadovas (ibid.) galėjo būti Pilypas Žukauskas-Narutis (P. Narutis, op. cit., p. 65) – jis kai kuriuose šaltiniuose įvardijamas ir kaip P. Žukauskas, P. Narutis.

¹⁰⁹ K. Umbražiūno 1941 m. gegužės 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 67. Su P. Kupčiūnu kaip „Tarybų Lietuvos“ redakcijos narys K. Umbražiūnas palaikė glaudžius ryšius iki pat savo suėmimo (ibid., l. 67 a. p.).

¹¹⁰ J. Pajaujis, „Išgyventa“, *Kultūros barai*, 1993, Nr. 7, p. 52. Tiesa, J. Pajaujis, sprendžiant iš konteksto, linkęs pasitarimą datuoti 1940 m. rugsėjo 29 d. ir teigia, kad jis įvyko kan. Povilo Dogelio vardinių proga (ibid., p. 51), bet tai neįmanoma, nes P. Dielininkaitis ir K. Ambrozaitis buvo suimti liepos 12 d., o P. Dogelio vardadienis galėjo būti švenčiamas tik birželio 29 d.

¹¹¹ K. Škirpa, op. cit., p. 20.

¹¹² Ibid., p. 21.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Ibid., p. 23. Gustaičių, Jablonskių ir Landsbergių šeimos buvo susigiminiavusios ir artimai bendravo (žr. V. Landsbergis, op. cit.). Prof. T. Petkevičius buvo kalbininko J. Jablonskio žentas (A. Dambrauskas, *Viskas praeina*, Vilnius, 1991, p. 211).

¹¹⁶ K. Škirpa, op. cit., p. 23. Nepavykus sudaryti vyriausybės, J. Jablonskis anksti ėmėsi antisovietinės veiklos savarankiškai (ibid.). 1940 m. rugpjūčio mėn. jis buvo nuvykęs į Berlyną (1941 m. sausio 11 d. nutarimas areštuoti J. Jablonskį, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33430/3, l. 2). Su J. Jablonskiu ryšius palaikė P. Kupčiūnas (J. Būtėnas, *Lietuvos žurnalistai: Atsiminimai ir paieškos*, Vilnius, 1991, p. 158).

¹¹⁷ B. Račio 1941 m. gegužės 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 24 a. p.

¹¹⁸ Iš pradžių jis spausdino informacinius biuletenius, vėliau buvo ūkio vedėjas (E. Paškinskas, op. cit., p. 56). Jis dalyvavo ir „Pavasario“ veikloje (ibid.).

¹¹⁹ P. Malinausko 1941 m. vasario 5 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42422/3, t. 2, l. 127.

¹²⁰ Ibid., l. 121.

¹²¹ Ibid., l. 120. Atrodo, K. Baltramaitis buvo P. Malinausko draugo Juozo Laučkos, žymaus studentų ateitininkų veikėjo, tuo metu gyvenusio JAV, patikėtinis, nes 1938 m. P. Malinauskui atvežė jo laišką. K. Baltramaitis grįžo į JAV 1940 m. liepos mėn. kartu su kitais Amerikos lietuviais (ibid.). Vėliau jis reiškėsi JAV lietuvių spaudoje (K. Dobkevičius, „Plunksnos brolių ugdymo ilgametė patirtis: Lietuvos rašytojų ir žurnalistų sąjungai – 80 metų“, *XX amžius*, 2002, sausio 30, Nr. 8, p. 16).

¹²² P. Malinausko 1941 m. vasario 5 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42422/3, t. 2, l. 128.

¹²³ K. Šipkausko 1941 m. sausio 11 d. tardymo protokolas, ibid., b. 13026/3, t. 1, l. 80 a. p. V. Telksnys teigia, kad, 1939 m. spalio mėn. įvedus į Lietuvą sovietines įgulas, P. Malinauskas, J. Gražys, K. Šipkauskas, A. Mickevičius, K. Ambrozaitis ir kiti apsisprendė organizuoti slaptą antisovietinę pasipriešinimą. Jis rašo, jog buvo kaupiamos techninės priemonės antisovietinei literatūrai spausdinti, popierius, sudeginti „Pavasario“ federacijos archyvai, taip pat pasakoja apie „Pavasario“ federacijos vadovybės požiūrį į šiuos veiksmus (V. Telksnys, op. cit., p. 183–199).

¹²⁴ K. Šipkausko 1941 m. sausio 15 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13026/3, t. 1, l. 88 a. p.

¹²⁵ K. Šipkausko 1941 m. sausio 11 d. tardymo protokolas, ibid., l. 80 a. p.

¹²⁶ Ibid., l. 81. Laikraštis išleistas 1940 m. gruodžio pirmojoje pusėje (Specialusis pranešimas pagal agentūrinę bylą „Priešai“, ibid., ap. 10, b. 3, l. 158). Anot A. P. Telksnio, jo redaktorius buvo Pranas Rinkevičius (V. Telksnys, op. cit., p. 206).

¹²⁷ Specialusis pranešimas pagal agentūrinę bylą „Priešai“, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 3, l. 153.

¹²⁸ K. Šipkausko 1948 m. liepos 22 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. 13026/3, t. 1, l. 53.

¹²⁹ A. Mž. [A. Mažiulis], op. cit., p. 169.

¹³⁰ S. Šliūpo 1942 m. vasario 7 d. savarankiški parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14175-Li, l. 33.

¹³¹ 1942 m. kovo mėn. nutarimas S. Šliūpui pateikti kaltinimą, ibid., l. 74. „Pavasario“ federacijos vadovas kun. A. Lapė teikė nelegalaus darbo nurodymus žodžiu (S. Šliūpo 1942 m. vasario 20 d. tar-

dymo protokolas, *ibid.*, l. 59 a. p.). S. Šliūpas palai-
kė nuolatinį ryšį su Kaunu, Vilniumi ir provincija
(*ibid.*, l. 60).

¹³² S. Šliūpo 1942 m. vasario 7 d. savarankiški
parodymai, *ibid.*, l. 36.

¹³³ S. Šliūpo 1942 m. vasario 20 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, l. 60–60 a. p. Pavyzdžiui, 1941 m.
balandžio mėn. jis paprašė, kad S. Šliūpas sureng-
tų jam susitikimą su LAF'o veikėjais A. Pareigiu
ir K. Ambrozaičiu (S. Šliūpo 1942 m. vasario 9 d.
parodymų apie savo kontrrevoliucinę veiklą tęsi-
nys, *ibid.*, l. 50).

¹³⁴ S. Šliūpo 1942 m. vasario 20 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, l. 59 a. p.–60.

¹³⁵ S. Šliūpo 1942 m. vasario 7 d. savarankiški
parodymai, *ibid.*, l. 36 a. p.

¹³⁶ Steigiant mokyklose religinius būrelius
(A. Valaičio 1951 m. rugsėjo 13 d. tardymo proto-
kolas, *ibid.*, b. 20096/3, l. 40).

¹³⁷ A. Valaičio 1951 m. rugsėjo 13 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, l. 42.

¹³⁸ S. Šliūpo 1942 m. vasario 27 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, b. P-14175-Li, l. 65 a. p.–66.

¹³⁹ *Ibid.*, l. 68 a. p.

¹⁴⁰ „Pavasario“ federacija jam butą išnuomojo
(S. Šliūpo 1942 m. vasario 7 d. savarankiški paro-
dymai, *ibid.*, l. 37).

¹⁴¹ S. Šliūpo 1942 m. vasario 20 d. tardymo pro-
tokolas, *ibid.*, l. 59. K. Bajerčius – paskutinės LKDS
Centro valdybos narys (P. Ažas, „Tūkstančiai ka-
desų“, *XX amžius*, 1940, gegužės 14, Nr. 107, p. 14).

¹⁴² C. Surdokas nuo 1936 m. redagavo „Darbi-
ninką“ ir buvo LKDS reikalų vedėjas (C. Surdoko
1953 m. rugsėjo 2 d. laiškas P. Vaitiekūnui, LII RS,
f. 54–739).

¹⁴³ S. Šliūpo 1942 m. vasario 27 d. tardymo
protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14175-Li,
l. 12 a. p. C. Surdokas nuo 1938 m. dirbo federa-
cijos vyrų sąjungos vadovu (*ibid.*).

¹⁴⁴ S. Šliūpo savarankiškas parodymas, *ibid.*,
f. 3377, ap. 55, b. 63, l. 95; LDF vicepirmininko
dr. J. Griniaus ir LDF sekretoriaus A. Maceinos
1952 m. rugsėjo 9 d. raštas VLIK'ui, LII RS, f. 54–
740, l. 20.

¹⁴⁵ K. Šipkauskas gavo tarnybą „Žaibo“ spaustu-
vėje padedamas pavasarininkų vadovo J. Leimono
ir S. Šliūpo su sąlyga, kad bus „jų žmogus“ ir dirbs
„pagal jų nurodymus legalų ir nelegalų darbą“. Jam
nereikėjo mokėti už butą (K. Šipkausko 1941 m.
sausio 11 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13026/3,
t. 1, l. 78).

¹⁴⁶ *Ibid.*, l. 78 a. p.

¹⁴⁷ 1941 m. sausio 10 d. nutarimas areštuoti
A. Mickevičių, *ibid.*, b. 33430/3, l. 78 a. p.

¹⁴⁸ S. Šliūpo 1942 m. vasario 17 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, b. P-14175-Li, l. 52 a. p.

¹⁴⁹ S. Šliūpo 1942 m. vasario 27 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, l. 67.

¹⁵⁰ Išrašas iš P. Šilo 1945 m. sausio 22 d. tardy-
mo protokolo, *ibid.*, b. 42422/3, t. 3, l. 192.

¹⁵¹ Jis buvo „Pavasario“ choro vadovas (S. Šliū-
po 1941 m. balandžio 28 d. tardymo protokolas,
ibid., b. P-14175-Li, l. 16).

¹⁵² S. Šliūpo savarankiškas parodymas, *ibid.*,
f. 3377, ap. 55, b. 63, l. 90. Dėl K. Ambrozaičio ry-
šių su „Pavasario“ federacija žr. išnašą Nr. 237.

¹⁵³ Per visą sąjungos gyvavimo laiką nuo
1934 m. faktinis jos vadovas buvo jaunųjų katalikų
lyderis P. Dielininkaitis. Svarbų vaidmenį vaidi-
no jaunieji katalikai ar su jais susiję A. Maceina,
V. Kalakauskas, Juozas Katilius (V. Vaitiekūno
1952 m. spalio 25 d. laiškas „Draugo“ redaktoriui
L. Simučiui, LII RS, f. 54–739, l. 40–41).

¹⁵⁴ *Ibid.*, l. 41. „Jaunoji krikščionių darbinin-
kija labai svarbų vaidmenį suvaidino ir 1941 m.
sukilime prieš bolševikus [...]. Jie buvo ne tik ne-
pamainomi pagrindžio spaudos technikai ir lai-
kraštininkai, bet ir karinių rezistencijos uždavinių
vykdytojais“ (*ibid.*).

¹⁵⁵ P. Kupčiūno 1940 m. gruodžio 11 d. apklau-
sos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27042/3, t. 1,
l. 59.

¹⁵⁶ *Ibid.*, l. 61.

¹⁵⁷ Protokole „krikščionys darbininkai“ vadi-
nami „krikščionimis demokratais“. Direktyvoje
dėl laikraščio išleidimo buvo nurodyta, kad reikia
orientuotis į tai, jog artimiausiu metu ateis vokie-
čiai (K. Šipkausko 1948 m. liepos 22 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, b. 13026/3, t. 1, l. 50; K. Šipkaus-
ko 1941 m. sausio 11 d. tardymo protokolas, *ibid.*,
l. 80 a. p.).

¹⁵⁸ Išrašas iš P. Petraičio 1941 m. gegužės 26 d.
tardymo protokolo, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 248,
l. 176.

¹⁵⁹ Vizitinė kortelė, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-14175-Li;
S. Šliūpo stebėjimo byla, *ibid.*, l. 8–10.

¹⁶⁰ P. Petraičio 1941 m. balandžio 30 d. sava-
rankiški parodymai, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 248,
l. 70.

¹⁶¹ *Ibid.*

¹⁶² E. Pašakinskas, *op. cit.*, p. 56.

¹⁶³ P. Malinausko 1949 m. birželio 28 d. tardy-

mo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42422/3, t. 1, l. 31.

¹⁶⁴ K. Šipkauskas, V. Mickevičius, V. Telksnys (Specialusis pranešimas pagal agentūrinę bylą „Priešai“, ibid., ap. 10, b. 3, l. 152), Aleksas Skipitis, K. Grigalavičius (K. Grigalavičiaus 1941 m. sausio 25 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. 42422/3, t. 2, l. 312 a. p.), Lukaševičius (K. Šipkausko 1948 m. liepos 22 d. tardymo protokolas, ibid., b. 13026/3, t. 1, l. 53), K. Pauga (ibid., l. 52), Mikutiavičius, Stasys Rimkus, Lukošis (ibid., l. 54).

¹⁶⁵ J. Bičiūnas, *Leono XIII fondas ir jo veikla*, LII RS, f. 54–27, l. 73.

¹⁶⁶ A. Mž. [A. Mažiulis], op. cit., p. 21.

¹⁶⁷ K. Šipkauskas buvo paskirtas „XX amžiaus“ administratoriumi (K. Šipkausko 1941 m. sausio 11 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13026/3, t. 1, l. 78 a. p.).

¹⁶⁸ P. Kupčiūno 1940 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, ibid., b. 27042/3, t. 1, l. 13.

¹⁶⁹ P. Kupčiūno 1940 m. gruodžio 10 d. tardymo protokolas, ibid., l. 51.

¹⁷⁰ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo P. Gladkovo ir LSSR NKVD 2-ojo skyriaus viršininko D. Todeso 1940 m. lapkričio 18 d. specialusis pranešimas, ibid., ap. 10, b. 1, l. 28.

¹⁷¹ P. Kupčiūno 1940 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. 27042/3, t. 1, l. 14–15.

¹⁷² P. Kupčiūno 1940 m. gruodžio 10 d. tardymo protokolas, ibid., l. 50.

¹⁷³ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo P. Gladkovo ir LSSR NKVD 2-ojo skyriaus viršininko D. Todeso 1940 m. lapkričio 18 d. specialusis pranešimas, ibid., ap. 10, b. 1, l. 25.

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ K. Umbražiūno 1940 m. lapkričio 1 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 67.

¹⁷⁶ K. Umbražiūno 1940 m. gruodžio 5 d. parodymai „Mano susitikimas su Stasiu Kučiu ir Petraška“, ibid., l. 55 a. p.

¹⁷⁷ K. Umbražiūno 1941 m. gegužės 13 d. apklausos protokolas, ibid., l. 66 a. p. Su redaktoriumi J. Prunskiu jis susipažino 1939 m. gegužės mėn., kai šis lankėsi Varšuvoje (J. Prunskis, „Ką teko matyti Lenkijoje“, *Mūsų laikraštis*, 1939, gegužės 11, p. 9).

¹⁷⁸ K. Umbražiūno 1941 m. gegužės 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 67.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid., l. 67 a. p.

¹⁸¹ J. Būtėnas, op. cit., p. 158.

¹⁸² J. Eretas, *Kazys Pakštas: tautinio šauklio odiseja (1893–1960)*, Vilnius, 2002, p. 137.

¹⁸³ P. Kupčiūno 1940 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27042/3, t. 1, l. 12.

¹⁸⁴ Ibid., l. 15. Su A. Gustaičiu ryšį palaikė P. Kupčiūnas ir J. Jablonskis.

¹⁸⁵ J. Petraitis antisovietinės veiklos bendražygiais laikė P. Kupčiūną, P. Petraitį ir V. Kalakauską (J. Petraitis, op. cit., p. 60). Pats plk. J. Petraitis dažnai lankydavosi „Tarybų Lietuvos“ redakcijoje (J. Petraitis 1940 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27042/3, t. 2, l. 174).

¹⁸⁶ 1926 m. perversmo išvakarėse gen. T. Daukantas nakvojo pas P. Kupčiūną (P. Kupčiūno 1940 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, ibid., t. 1, l. 15). Kun. P. Petraitis pažinojo gen. T. Daukantą (Išrašas iš P. Petraitis 1941 m. gegužės 26 d. tardymo protokolo, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 248, l. 175).

¹⁸⁷ J. Petraitis 1940 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 27042/3, t. 2, l. 171. Plk. J. Vėbros vadovaujamoje Karinėje tiriamojoje laboratorijoje dirbo krikščionių demokratų šalininkų ir pavasarininkų: dr. Viktoras Jasaitis, Zigmas Starkus, Andrius Gintautas, Juozas Giedraitis, Romualdas Masiulionis (R. Masiulionio 1951 m. balandžio 17 d. tardymo protokolas, ibid., b. 20096, l. 168).

¹⁸⁸ J. Petraitis 1940 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolas, ibid., b. 27042/3, t. 2, l. 172. S. Pundzevičius buvo katalikų stovyklai artimo S. Raštikio žmogus (S. Raštikis, *Įvykiai ir žmonės: Iš mano užrašų*, t. 3, Čikaga, 1972, p. 105), bendravo su vysk. K. Paltaroku (K. Paltarokas, *Gyvenimo bruožai: Atsiminimai*, Vilnius, 2005, p. 193, 235).

¹⁸⁹ P. Narutis, op. cit., p. 237.

¹⁹⁰ S. Raštikis, op. cit., p. 109.

¹⁹¹ Labai tikėtina, jog prieš sovietines įgulas Lietuvos kariuomenės Gen. štabo 2-asis skyrius, taip pat VSD 1939–1940 m. vykdė žvalgybinį darbą (V. Kancevičius, op. cit., p. 120). Atrodo, būta valdžios ketinimų nuginkluoti SSRS įgulas. Apie tokius planus visuomenėje buvo nujaučiama. Antai jaunasis katalikas Z. Ivinskis tokiomis mintimis dalijosi su V. Gustainiu (Z. Ivinskis, op. cit., 1939 m. gruodžio 25 d. įrašas).

¹⁹² P. Alkimavičiaus 1947 m. lapkričio 26 d. tar-

dymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15496-Li, l. 66.

¹⁹³ 1941 m. balandžio 17 d. rašto Nr. 2/965 1941 m. balandžio 29 d. papildymas, *ibid.*, ap. 10, b. 5, l. 60.

¹⁹⁴ K. Umbražiūno 1941 m. gegužės 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 66 a. p.

¹⁹⁵ Pavyzdžiui, K. Šipkauskas dirbdamas „Žaibe“ buvo ir „Pilies“ kuopos seržantas (K. Šipkausko 1948 m. liepos 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13026/3, t. 1, l. 48).

¹⁹⁶ Išrašas iš V. Stankevičiaus 1940 m. spalio 22 d. apklausos protokolo, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 58, l. 2.

¹⁹⁷ *Ibid.*, l. 3.

¹⁹⁸ *Ibid.*, l. 4.

¹⁹⁹ *Ibid.*, l. 6.

²⁰⁰ V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 58.

²⁰¹ Su juo ryšį palaikė jaunas katalikas L. Prapuolenis (P. Narutis, *op. cit.*, p. 281). Jau minėta, kad Kauno studentai ateitininkai pažinojo V. Bulvičių iš jo paskaitų.

²⁰² 1941 m. vasario mėn. nutarimas areštuoti S. Šliūpą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14175-Li, l. 2.

²⁰³ S. Šliūpo 1942 m. vasario 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 67.

²⁰⁴ A. Armalis atlikdavo V. Bulvičiaus užduotis (Leono Žemkalnio 1941 m. rugsėjo 25 d. parodymai, *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 153), priklausė tai pačiai antisovietinei organizacijai (*ibid.*, p. 156).

²⁰⁵ Kaltinamojo S. Mockaičio 1941 m. gegužės 29 d. savarankiškas parodymas, *ibid.*, p. 167–168; 1941 m. balandžio 17 d. rašto Nr. 2/965 1941 m. balandžio 29 d. papildymas, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 5, l. 63.

²⁰⁶ Kaltinamojo S. Mockaičio 1941 m. gegužės 29 d. savarankiškas parodymas, *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 168.

²⁰⁷ 1941 m. lapkričio 12 d. kaltinamoji išvada, *ibid.*, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 92. Su K. Umbražiūnu V. Petraška kontaktavo padedamas „XX amžiaus“ Reklamos ir skelbimų tarnybos darbuotojo S. Kučo (*ibid.*).

²⁰⁸ P. Narutis, *op. cit.*, p. 181.

²⁰⁹ 1941 m. sausio 2 ar 3 d. Vilniaus universiteto doc. T. Petkevičiaus bute įvykusiame nelegaliame susirinkime, kuriame dalyvavo ir J. Jablonskis, J. Šarauskas, gen. A. Gustaitis, aptartas „Laisvosios Lietuvos“ pirmasis numeris (Apie stebėjimo bylą

Nr. 1716, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33430/3, l. 32). Susirinkimo dalyviai susitarė „Laisvosios Lietuvos“ leidimą imti į savo rankas (1941 m. gegužės 5 d. nutarimas dėl J. Jablonskio, P. Malinausko, V. Telksnio, K. Šipkausko, A. Mickevičiaus, K. Grigalavičiaus tardymo ir suėmimo termino pratęsimo, *ibid.*, l. 37).

²¹⁰ *Ibid.*, l. 252.

²¹¹ 1941 m. balandžio 17 d. rašto Nr. 2/965 1941 m. balandžio 29 d. papildymas, *ibid.*, ap. 10, b. 5, l. 59. Anot P. Žukausko-Naručio, okupacijos sąlygomis Šaulių sąjungos veikla buvo tęsiama kitais vardais (P. Narutis, *op. cit.*, p. 292).

²¹² 1941 m. balandžio 17 d. rašto Nr. 2/965 1941 m. balandžio 29 d. papildymas, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 5, l. 58.

²¹³ *Ibid.*

²¹⁴ S. Šliūpo 1942 m. vasario 23 d. pakartotinės apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-14175-Li, l. 64–64 a. p.

²¹⁵ 1942 m. kovo mėn. sprendimas dėl kaltinimo J. Maceinai pateikimo, *ibid.*, l. 119.

²¹⁶ 1941 m. vasario 28 d. V. Telksnio ir P. Malinausko akistatos protokolas, *ibid.*, b. 42422/3, t. 2, l. 139. Svarstyta galimybė išlaisvinti K. Bizauską ir A. Merkį (V. Telksnio 1941 m. sausio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13026/3, t. 1, l. 112). Būta minčių pagrobti Raudonosios armijos vadą ir iškeisti jį į suimtuosius (*ibid.*, l. 113).

²¹⁷ V. Telksnio 1941 m. sausio 11 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 105.

²¹⁸ NKVD jį laikė Žemaičių mirties bataliono nariu (1940 m. spalio 24 d. nutarimas suimti B. Račį, *ibid.*, b. P-8352, t. 1, l. 2), tačiau akivaizdu, kad tai tas pats Šaulių mirties batalionas, nes B. Račį į kontrrevoliucinę organizaciją įtraukė Šaulių mirties bataliono narys K. Umbražiūnas.

²¹⁹ B. Račio 1940 m. spalio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 13 a. p.

²²⁰ K. Umbražiūno 1940 m. gruodžio 5 d. savarankiški parodymai, *ibid.*, l. 54.

²²¹ K. Umbražiūno 1955 m. kovo 10 d. pareiškimas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui, *ibid.*, l. 108 a. p.

²²² M. Ulinskytės 1940 m. spalio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 27042/3, t. 2, l. 10.

²²³ P. Kupčiūno 1940 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 13.

²²⁴ V. Brizgys, *Gyvenimo keliai*, Vilnius, 1993, p. 100.

²²⁵ V. Brizgys, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje*, p. 12.

²²⁶ Anot Z. Blyno, vysk. V. Brizgys rašė laišką K. Pakštui (Z. Blynas, op. cit., p. 84).

²²⁷ V. Brizgys, op. cit., p. 13.

²²⁸ J. Aničas, *Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje 1940–1944 metais*, Vilnius, 1972, p. 71.

²²⁹ Z. Blynas, op. cit., p. 84.

²³⁰ V. Brizgys, *Gyvenimo keliai*, p. 100.

²³¹ 1940 m. spalio 2 d. P. Gladkovo instrukcija visiems NKVD sričių skyrių viršininkams, J. Žilvitis, „Paimti visus kunigus formuliarinėn apskaiton“, *Lietuvių archyvas: Bolševizmo metai*, t. 1, Kaunas, 1942, p. 30.

²³² P. Narutis, op. cit., p. 127. 1940 m. birželio pabaigoje su Bažnyčios hierarchais ateitininkų reikalais P. Naručiu primygtinai siūlė tartis Ateitininkų federacijos vadas J. Urmanas (ibid., p. 121).

²³³ Ibid., p. 128.

²³⁴ P. Narutis buvo susitaręs su vysk. K. Paltaroku, kad kilus pavojui jį išpės. Tai ir buvo padaryta 1941 m. birželio 14-ąją – trėmimų dieną (P. Narutis, op. cit., p. 249). P. Narutis artimai bendravo su vyskupu ir anksčiau (ibid., p. 126).

²³⁵ J. Deksnys pateikia informacijos apie 1941 m. katalikų („krikdemų“) stovykloje veikusį „gerai užkonspiruotą“ politinį centrą, į kurį įėjo J. Ambrazevičius, J. Katilius, kun. P. Petraitis, adv. Silvestras Balčiūnas (šaltinyje vardas nenurodytas) ir vysk. V. Brizgys, „Bažnyčios deleguotas atstovas politiniame krikdemų judėjime“ (J. Deksnys, op. cit., l. 31).

²³⁶ Studentai ateitininkai Antanas Briedelis ir Antanas Šapalas kartu vadovavo ir krikščionims darbininkams (J. Pajaujis, op. cit., 1993, Nr. 7, p. 53; 1994, Nr. 5, p. 55; Nr. 8–9, p. 88). Studentų ateitininkų sąjungos pirmininkas P. Žukauskas-Narutis palaikė ryšius su K. Ambrozaičiu (ibid., 1993, Nr. 10, p. 54), kuris buvo „Pavasario“ fe-

deracijos vyrų sąjungos sporto vadas ir priklausė „Gajos“ korporacijai (V. Telksnys, op. cit., p. 343). K. Ambrozaitis buvo aktyvus „Laisvosios Lietuvos“ leidėjų grupės narys (ibid., p. 185–186, 206).

²³⁷ P. Narutis, op. cit., p. 210–211.

²³⁸ A. Valiukėno 1945 m. lapkričio 9 d. parodymai, *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 22.

²³⁹ P. Narutis, op. cit., p. 381. P. Narutis pripažįsta, kad vyresniosios kartos vaidmuo buvo didelis. Anot jo, buvo dirbama jaučiant L. Prapuolenio kartos įtaką (ibid., p. 383). Per A. Damušį buvo palaikomi ryšiai su profesūra, Vilniaus štabu ir užsieniu (ibid., p. 296).

²⁴⁰ M. Bloznelis, op. cit., p. 264.

²⁴¹ J. Deksnys, op. cit., l. 21.

²⁴² Ibid.

²⁴³ P. Narutis, op. cit., p. 250. J. Deksnio žodžiais, 1940 m. birželio 22 d. L. Prapuolenis, A. Damušis, J. Ambrazevičius, buvęs plk. prof. J. Vėbra, Z. Ivinskis ir kiti „nutarė paskatinti jų žinioje esančius studentus „aktyvistus“ nakties metu užpulti Parodos aikštėje esantį ginklų sandėlį“ (J. Deksnys, op. cit., l. 6).

²⁴⁴ S. Jegelevičius, „Lietuvos laikinoji vyriausybė“, *LKMA metraštis*, t. 26, Vilnius, 2005, p. 518.

²⁴⁵ P. Narutis, op. cit., p. 332.

²⁴⁶ Ibid., p. 257.

²⁴⁷ Ibid., p. 325. O nesiekė, matyt, ir dėl to, kad jiems stigo autoriteto, kuris leistų tai daryti.

²⁴⁸ M. Bloznelis, op. cit., p. 49, 54.

Gauta 2010 09 10
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Ramūnas Labanauskas

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE YOUNG CATHOLIC MOVEMENT AND THE SOVIET REGIME FROM 1940 TO 1941

Summary

This article explores the relationship between the Young Catholic Movement (hereinafter – YCM), which began operating in Lithuania in the second half of the thirties and included public and cultural figures of the intellectual Catholic elite (Pranas Dielininkaitis, Ignas Skrupskelis, Juo-

zas Ambrazevičius, Juozas Grinius, Antanas Maceina, and others), and the Soviet regime between 1940 and 1941.

In this period, the public and political Catholic elite, expecting a war between Germany and the Soviet Union soon and thinking that the Soviet regime would be short-

lived, opted for an externally loyal form of cooperative relationship with the Soviet regime, at the same time making all efforts to retain the public Catholic structures that operated before the occupation. A major part of the elite secretly sought to re-establish Lithuania's independence with the help of Germany, whereas others were more cautious about the German orientation and did not reject dependence on the USSR as a more handy option for the Lithuanian nation. One of the latter was Rev. Mykolas Krupavičius, who most actively advised the new government to cooperate with the Soviets in the summer of 1940. However, the episcopate's *modus vivendi* with the regime was two-faced – pretended loyalty while at the same time secretly acting against the regime.

Young Catholics, together with the Catholic elite, recognised the People's government and the Soviet regime and did not express public dissatisfaction with the destruction of Lithuania's statehood due to the positive attitude of their ideology based on a socially targeted approach towards the reforms implemented by the Soviet regime. Inside the public Catholic structures affected by and dependent on the YCM, the YCM secretly developed a framework for anti-Soviet resistance, however. To develop this framework, the movement's relationship with Kazys Škirpa, the Lithuanian envoy to Germany, maintained via Jonas Jablonskis and the journalist Kazys Umbražiūnas, was important. By autumn 1940, when the anti-Soviet resistance was massively joined by students from the federation "Ateitininkai", the key work for anti-Soviet resistance was essentially conducted by the Lithuanian Christian Workers' Union (LCWU), lead by Dielininkaitis, and the federation "Pavasaris", which was the LCWU's reserve. The leadership of "Pavasaris" (Rev. Alfonsas Lapė, Stasys Šliūpas, Antanas Valaitis, etc.) made great efforts to retain organisational structures and reform them to perform resistance tasks. One of the tasks was to publish the newspaper "Laisvoji Lietuva" (Engl. "Free Lithuania"). The directive to issue the newspaper was passed by Vincas

Kalakauskas, former head of the LCWU and messenger between the Berlin Anti-Soviet Resistance Centre (later the Lithuanian Activist Front [LAF]) and Lithuania.

Catholic resistance was closely related to the structures of the Catholic newspaper "XX amžius". Its network of its associates, reporters, and distributors was involved in anti-Soviet resistance. Petras Kupčiūnas, a member of the editorial staff, contributed a lot to moving Catholic activists to Germany. His close ties with high ranking army officers, particularly employees of the 2nd division of the Lithuanian General Staff, provided conditions for the anti-Soviet underground to form, partially relying on an earlier relationship with intelligence structures. The printing house "Žaibas" played an important part in anti-Soviet resistance in Kaunas.

The network of associates, reporters, and distributors of "XX amžius" and the group that published "Laisvoji Lietuva" closely cooperated with the Lithuanian Riflemen's Union, which in the time of the Soviet occupation acted as a death squad and through which the Catholic resistance contacted non-Catholic resistance. The characteristic activity of the Lithuanian Riflemen's Union was to penetrate the Soviet government and educational and trade organisations. In order to conceal anti-Soviet activity, Soviet patriotism was emphatically displayed.

The episcopate played a very important role in the anti-Soviet resistance of Catholics. The possibility to re-establish Catholic organisations (such as "Ateitininkai", the federation "Pavasaris", the LCWU, etc.) and coordinate their activities under the conditions of occupation was arranged with bishops, particularly with Bishop Vincentas Brizgys.

During the June Uprising of 1941, young Catholics performed the functions of ideological and political leaders (on the initiative of Adolfas Damušis, one of the key initiators of the LAF, the advisory board of the LAF was formed) and their students, members of "Ateitininkai", carried out practical daily tasks.

Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis

Straipsnio tikslas – Lietuvai pragaištingos 1940–1944 m. (bolševikmečio ir nacmečio) istorijos kontekste atskleisti su holokaustu susijusius įvykius ir šių nusikaltimų ypatumus 1941 m. vasarą Nemakščių valsčiuje, parodyti nacių vaidmenį ir būdus sudarant laikinąsias savivaldos institucijas, įtraukiant jas ir kai kuriuos lietuvius į žydų išpilietinimo, diskriminavimo ir izoliavimo priemones, o vėliau – ir į žudynes. Remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) baudžiamosiomis bylomis, Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) fondų medžiaga, kitų tyrinėtojų ir straipsnio autoriaus užrašytais vietos žmonių atsiminimais, kitais šaltiniais. Taip pat apibendrinamas holokausto vyksmas buvusios Raseinių apskrities šiaurės vakarų dalyje ir Žemaitijos pietryčiuose. Pirmieji du savotiškos trilogijos straipsniai apie gretimų Kražių ir Viduklės valsčių žydų bendruomenių sunaikinimą išspausdinti leidinio „Genocidas ir rezistencija“ 2009 m. Nr. 2(26) ir 2010 m. Nr. 1(27).

IVADAS

Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pirmaisiais mėnesiais Nemakščių, Kražių ir Viduklės valsčiai naciams buvo strategiškai svarbūs. Mat jie buvo prie Žemaičių plento ir Tilžės–Rygos kelio bei Tilžę ir Šiaulius (Ryga) jungiančio geležinkelio sankirtos. Todėl čia holokausto procese dalyvavo ne tik žydų masinėmis kapavietėmis Lietuvą paženkli-

nusios vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės (*Einsatzgruppe*), vadovaujamos SS brigadefiurerio W. Stahleckerio, jo pavaldinio SS štandartenfiurerio K. Jägerio 3/A operatyvinio būrio (*Einsatzkommandos*) ar ypatingųjų būrių (*Sonderkommandos*) mažesnių padalinių profesionalūs žudikai, bet ir kitų nacių struktūrų pareigūnai, vermachto kareiviai. Matyt, dėl šių aplinkybių tų valsčių žydų izoliavimas ir žudynės turėjo skirtingų bruožų. O istorikams lieka daugiau neatsakytų klausimų, nes vokiečiai, Lietuvoje vykdydami holokaustą, stengėsi likti užkulisyje. Todėl įsakymus dėl žydų vietos institucijų pareigūnams naciai dažniausiai duodavo žodžiu. Tokie žodiniai nacių įsakymai atsispindi kai kuriuose lietuvių pareigūnų tarpusavio susirašinėjimo dokumentuose, kurių, deja, į archyvus pateko visai nedaug. LCVA fonduose yra dokumentų apie Raseinių apskričiai priklausiusio Jurbarko miesto ir Nemakščių valsčiaus savivaldos įstaigų veiklą nacių okupacijos laikotarpiu. Žydų padėtį Nemakščių valsčiuje nuo 1941 m. birželio mėn. pabaigos atspindintys dokumentai¹ svarbūs ne tik Raseinių apskrities nacių okupacijos pradžios ir holokausto istorijos tyrimams, bet ir visos Lietuvos to laikotarpio istorijai.

Aptardami holokaustą Nemakščių valsčiuje nekartosime ankstesniuose dviejuose Raseinių apskričiai skirtuose straipsniuose pateiktos istoriografijos ir kitų įvadinės dalies teiginių. Iš naujesnės lokalinės istoriografijos paminėtinas istoriko Antano

Girčio straipsnis „Nemakščių miestelio žydų bendruomenės likimas“². Taip pat susipažinta su A. Girčio rengiamos knygos apie Nemakščių valsčių rankraščio dalimi, skirta 1940–1944 m. istorijai³, ir kai kuria to laikotarpio medžiaga jo paties įkurtame Nemakščių muziejuje.

Praplečiant geopolitinį problemos aspektą, galima pabrėžti, kad Raseinių apskrities, kaip ir visos Lietuvos, žydų litvakų likimą pirmiausia lėmė 1939 m. nacių Vokietijos ir bolševikų Rusijos (Sovietų Sąjungos) sąmokslas prieš Europos tautas ir etnines bendrijas. O dėl Antrojo pasaulinio karo įvykių sekos Lietuva su Latvija Vokietijos naciams tapo bandomuoju laukų jų masinių žudynių „technologijoms“ (iki Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo naciai tenkinosi žydų kančiomis getuose, retomis egzekucijomis ir pogromais). Dėl to kai kurių istorikų ir publicistų rašiniuose apie holokaustą lietuviai kaip tauta (joje buvo naciams talkinusių žudikų) tapo „kaltesnė“ nei Lietuvą okupavusius bolševikus pakeitę okupantai vokiečiai. O, pavyzdžiui, kaimo seniūnas, parinkęs keliolika vyrų duobei numatytoje žydų žudynių vietoje iškasti, – „kaltesnis“ už žudiką vokiečių nacį, automatu pribagainėjusį toje duobėje dar gyvas aukas. Mat apie tokį seniūną (jam neretai būdavo pasakoma, jog sukviesti vyrai su kastuvais taisys kelius) sovietų baudžiamosiose bylose medžiagos yra, o apie žudynėse dalyvavusius vokiečius pokario sovietų (bolševikų) tardytojai net neklausinėdavo. Ir tik leidus nusikaltimais įtariamam suimtajam kalbėti ilgiau ir jo parodymus fiksuojant raštu, tardymo protokole atsirasdavo vienas kitas sakinyss apie vokiečių karininkų ar žemesnio laipsnio nacių žudikų dalyvavimą organizuojant ar vykdant miestelio žydų egzekuciją. Be to, kaip matyti iš pokario baudžiamųjų bylų, didesnė kaltė tardomajam dažniausiai būdavo priskiriama ne už dalyvavimą kelių šimtų žydų žudynėse,

o už „Tėvynės išdavimą“ per 1941 m. Birželio sukilimą, sovietinių aktyvistų ir raudonarmiečių sulaikymą. Nemakščių tardymo ir liudytojų apklausos protokoluose daugiau dėmesio skiriama nacmečio pradžioje suimtų kelių Nemakščių komjaunuolių, po mėnesio paleistų iš Raseinių kalėjimo, „kančioms“ nei visos žydų bendruomenės sunaikinimo aplinkybėms⁴. Be to, rusų kalba, dažniausiai per vertėją užrašyti baudžiamųjų bylų parodymai (dar ir sutrumpinti, ypač kai liudytojas ar suimtas kalbėdavo apie žydų žudynes) nėra labai informatyvūs. Didelė dalis tardymo protokolų vos įskaitomai prikeverzoti. Dažnai iškraipytos pavardės, supainioti vietovardžiai. Žydų tragedija baudžiamosiose bylose tapdavo antraeilės ar trečiaeilės svarbos dalyku dėl pokario metais stiprėjusio antisemitizmo sovietų valdžios ir represinėse struktūrose (tai dabar teigia jau ir Rusijos istorikai).

Istoriografijai svarbu ir tai, kad sovietiniais laikais ant žydų žudynių vietose pastatytų paminklinių akmenų ar cementinių blokelių nebuvo rašoma aukų tautybė – jos vadintos „tarybiniais žmonėmis“. Toks trafaletinis užrašas ant paminklinio akmens buvo ir žydų žudynių vietoje prie Nemakščių, netoli Žemaičių plento, vedančio į Viduklę ir Raseinius. Tik Lietuvai atgavus nepriklausomybę šis užrašas buvo nutrintas ir vietoj jo atsirado aukų tapatybę simbolizuojanti Dovydo žvaigždė. Sovietmečiu holokausto faktai kai kada patekdavo į knygas, istorikų straipsnius ar kitas publikacijas daugiausia kaip vadinamuosius buržuazinius nacionalistus „demaskuojanti“ įrodomoji medžiaga. Tam iš esmės buvo skirtas, tačiau svarbus ir istoriografijai dviejų dalių (dėl ideologinių ir konjunktūrinių „problemų“ antroji dalis pasirodė tik po 10 metų pertraukos) dokumentų rinkinys „Masinės žudynės Lietuvoje“⁵. Jame holokaustas Nemakščių valsčiuje „nedokumentuotas“. Tik „tarybinių piliečių“

žudynių vietų sąrašė atsirado Nemakščiams skirta eilutė. Tačiau ir joje tikslintinas tiek nusikaltimo laikas, tiek ir nurodytas prie Nemakščių nužudytų žydų skaičius⁶. Jis pagrįstas nacių aukoms ir nusikaltimams skaičiuoti sudarytos sovietų Ypatingosios valstybinės komisijos duomenimis, kuriuos 1945 m. kovo mėn. paskubomis surinko NKVD pareigūnai⁷. Tačiau jie, kaip ir LYA baudžiamųjų bylų duomenys bei vėliau užrašyti 1941 m. įvykius išgyvenusių žmonių atsiminimai, taip pat padeda labiau atskleisti holokausto lokaliajoje teritorijoje specifiką ir papildyti holokausto visoje Lietuvoje istoriją, patikslinti jos probleminius vertinimus.

ŽYDŲ BENDRUOMENĖ

Nemakščių valsčiaus žydų bendruomenė gausiausia buvo XIX a. pabaigoje ar XX a. pradžioje. 1897 m. Nemakščių miestelyje gyveno 1180 žmonių, iš jų 954 žydai⁸. 1937 m. duomenimis, Nemakščiuose buvo 976 gyventojai: 682 žydai, 268 lietuviai, 22 vokiečiai ir 4 rusai. 1940 m. rugpjūčio pabaigoje ir gruodžio mėn. žydų valsčiuje nesistengta suskaičiuoti – abiem atvejais nurodyta 650 asmenų⁹. Tiesa, miestelio vietovėje lietuviai dar gyveno atskira gyvenvietė laikytame Nemakščių kaime, o 1942 m. buvo Nemakščių I ir II kaimai¹⁰. Iki 1941 m. vasaros tautybių proporcijos galėjo kiek pasikeisti žydų nenaudai, tačiau miestelyje jų tebebuvo daugiau. Be to, kažkiek valsčiaus žydų gyveno už miestelio ribų ir ūkiuose, tarp jų – malūnininko šeima¹¹. Reikia pridurti, kad tada Nemakščiai tarp Raseinių apskrities miestų ir valsčiaus centrų buvo vienintelė gyvenvietė, kurioje žydai sudarė gyventojų daugumą. Iš kitų miestelių taip dar buvo mažesniuose Lyduvėnuose. Apskrityje po Raseinių, Jurbarko ir Kelmės miestų Nemakščių žydų bendruomenė buvo gausiausia (Kražiuose

žydų gyveno kiek mažiau). Ji turėjo kelias sinagogas ir maldos namus.

Analizuojant turimus šaltinius ir informaciją spausdintuose darbuose, peršasi nuomonė, kad Nemakščių žydų santykiai su lietuviais buvo šaltesni nei tarp šių tautybių gyventojų kaimyninėje Viduklėje. Tačiau ir Nemakščiuose buvo atskirų lietuvių ir žydų šeimų glaudžių santykių pavyzdžių. Būta ir mišrių santuokų. Pavyzdžiui, žydo Zyvo duktė Maša ištėkėjo už Nemakščių pradžios mokyklos vedėjo brolio Prano Šveikausko, nors kai kurie žydai ortodoksai buvo nusiteikę prieš šią santuoką. Ši šeima vėliau išvažiavo į Lenkijos okupuotą Vilnių, paskui išvyko į JAV¹².

Atrodo, kad Nemakščių žydų bendruomenė buvo turtingesnė nei aplinkinių valsčių centrų bendruomenės. Nemakščių žydų verslininkų elitą kapitalą sukaupė daugiausia iš prekybos arkliais. Nuo XIX a. pabaigos net keliose Žemaitijos apskrityse ir Latvijoje Nemakščių žydai garsėjo arklių prekyba urmu. Tauragėje, Plungėje, Telšiuose ar aplinkiniuose miesteliuose nemakštiškių žydų supirkti arkliai vėliau daugiausia atsidurdavo Liepojoje, iš ten laivais buvo gabunami į kitas šalis. XX a. pradžioje, carizmui atleidus varžtus ir pradėjus steigti pradžios mokyklas vaikų gimtąja kalba, Nemakščių žydai pirmiau nei vietos žemaičiai „ėmė statyti pastatą, kuriame tilptų jų mokykla ir kitos bendruomenės įstaigos: bankelė, škala, susirinkimų salė“¹³. Tai buvo vietos žydų kahalo (žydų vidinės savivaldos institucijos) organizuotumo, pajėgumo ir strateginio planavimo rezultatas. Tarp aplinkinių valsčių žydų Nemakščiams pirmauti taip pat padėjo iš miestelio į JAV išvykusius ir ten praturėjusių brolių Geringų būsimai žydų mokyklai (joje vėliau veikė 2 komplektai) dovanoti pinigai, jų veiksmingas panaudojimas. Valsčiuje turimų pozicijų nemakštiškiai žydai neužleido ir Lietuvos Respublikos laikotar-

piu (1918–1940). Nemakščiuose žydai turėjo dvi skerdyklas, lentpjūvę, iš kurios vėliau miesteliui ėmė tiekti elektrą, kelias didesnes parduotuves, apie dešimtį mažų bakalėjos krautuvėlių¹⁴. Mažiau pasiturintys žydai „vertėsi smulkiais darbais. Jie dengė stogus, važinėjo po kaimus supirkdami odas, kailius, šerius, arklių uodegų ašutus, karčius.“¹⁵

Pavojaus ženklus valsčiaus žydai pajuto 1939 m. Tada, nacių Vokietijai atplėšus nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą, iš jo pabėgusios kelios žydų šeimos apsigyveno Nemakščiuose. Matyt, iš dalies jų veikiami, bet labiausiai vildamiesi sulaukti „šviesesnio rytojaus“, kai kurie vargingiau gyvenantys žydai ir jų vaikai 1940 m. birželio mėn. Lietuvą okupuojančią bolševikų kariuomenę Nemakščiuose pasitiko su gėlėmis. Pasiturintys žydai „sėdėjo ant savo namų slenkščio ir abejingai stebėjo tą, kas vyko“¹⁶.

KAI KURIE SOVIETMEČIO NIUANSAI

Lietuvoje po SSRS bolševikų 1940 m. įvykdytos okupacijos per lito ir rublio santykio nustatymo ir vėlesnio keitimo „operacijas“ buvo ištuštintos žydų parduotuvės. Nemakštiškai pajuto prekių stygių. Kaip rašo A. Girčys, „vieni žmonės reiškė pasitenkinimą, kad žydams nesiseka verslas, kiti buvo nepatenkinti, kad nėra ko nusipirkti. Daug kas dabar prisiminė žydų skriaudas. Vieną apgavęs, iš kito per daug nulupęs, trečiam pagrasinęs, dar kitam per didelius procentus atėmęs ir pan. Didžiausią neapykantą reiškė vaistinės vedėjas Marcinkevičius“¹⁷ (Jurgis Marcinkevičius buvo kilęs iš Alytaus aps. ir vls.¹⁸). Tačiau ne tai nulėmė, kad kai kurie Nemakščių valsčiaus lietuviai dalyvavo su holokaustu susijusiuose veiksmuose. Mat įvairių buitinių nuoskaudų pasitaikydavo ir tarp lietuvių. Jas nuslopindavo laikas, su-

švelnindavo labiau šiaurietiškas žemaitiškas charakteris. Ir kaimynų žydų, išlaikiusių uždarą bendruomeninį gyvenimą, užviręs pyktis nebūdavo ilgalaikis, nes valsčiuje ir miestelyje vieni kitiems buvo reikalingi. Sovietmečiu Nemakščiuose, kaip ir visoje Lietuvoje, po bolševikų įvykdytos nacionalizacijos ir kitų „socialistinių pertvarkymų“ (nuo jų nukentėjo tiek lietuviai, tiek žydai) prekinių-piniginių santykių svarba sumažėjo. Ir šie, ir kiti ūkinio, socialinio, kultūrinio gyvenimo reiškiniai buvo iškraipyti. Tačiau išliko daugumos žmonių bendravimo šiluma, kylanti iš krikščioniškų ir judaistinių vertybių supratimo. O nagrinėjamai temai svarbu tai, kad per trumpą pirmąją sovietų okupaciją Nemakščių valsčiuje buvo nutraukta natūrali lietuvių ir žydų santykių raida, kuri vėliau būtų galėjusi dar labiau sutelkti visų tautybių gyventojus į stiprią pilietinę bendruomenę.

Iki karo farmacininkas J. Marcinkevičius, kaip rašo A. Girčys, „savo kalbomis teisino Hitlerį ir linkėjo tokios pat lemties žydams kaip ir Vokietijoje. Jo bendraminčiai buvo Karpas [Petras Karpis – jo pavardė šaltiniuose įvairuoja. – S. B.], buvęs šaulių vadas, matininkas Mikuckis, Jonas Liaudanskis.“¹⁹ Tačiau tada Vokietijoje ir jos okupuotose šalyse dar nevyko masinių žydų žudynių. Be to, po 1939 m. rugpjūčio 23 d. nacių ir bolševikų sąmokslą SSRS, kur žmonės buvo naikinami daug didesniu mastu nei Vokietijoje, stigo objektyvios informacijos apie blogėjančią žydų padėtį Reicho kontroliuojamose teritorijose. Tad net radikaliausiai žydų atžvilgiu nusiteikę nemakštiškai galėjo samprotauti nebent apie nedidelį žydų teisių suvaržymą. Minčių apie fizinį žydų naikinimą niekam negalėjo kilti. Beje, daugelį žydų teisių 1940–1941 m. jau buvo suvaržę bolševikai.

Iki 1941 m. vasaros Nemakščių valsčiuje, kaip ir aplinkinėse vietovėse, formavosi anti-sovietinio pagrindžio židiniai. Veiklumu išsi-

skyrė 1940 m. uždraustos šaulių organizacijos nariai. 1940 m. bolševikai įsakė mokytojui P. Karpiui surinkti iš buvusių šaulių pažymėjimus ir atiduoti juos komunistų partijos vietos sekretoriui²⁰. Nemažai valsčiaus žmonių ne tik prarado turto, bet ir patyrė represijas, profesinę diskriminaciją ir kt. Visa tai stipriai antibolševikines nuotaikas, o dar labiau jas pakurstė iš gretimo Viduklės valsčiaus plintantys atsisaukimai²¹. Nelojalumą sau bolševikai sugebėjo užsitraukti apkraudami ūkininkus didelėmis rekvizicijomis (žemės ūkio produktų pristatymu valstybei už apgailėtiną atlygį), primityviai brukdami „tautų vado Stalino tiesas“ ir kitaip didindami socialinę antisovietinio pasipriešinimo bazę. Tik neaišku, kokią organizuotumo laipsnį buvo pasiekę antisovietškai nusiteikę nemakštiškiai.

Josifas Stalinas ir SSRS bolševikai ruošėsi puolamajam karui prieš savo sąjungininkus (pagal Molotovo–Ribbentropo paktą) Vokietijos nacionalsocialistus (nacius)²². To įrodymas buvo ir prie Nemakščių (pietvakarių pusėje) nuo 1940 m. rudens statomas karinis aerodromas. Iki karo jo nespėta įrengti, bet 1941 m. čia jau bazavosi sovietų lėktuvai. Dėl to Vilnalių kaimo ūkininkai neteko daugiau kaip 100 ha ariamos žemės ir dar turėjo be atlygio su savo arkliais dirbti statant aerodromą²³.

KARO IR NACMEČIO PRADŽIA

Vokietija karą su Sovietų Sąjunga pradėjo 1941 m. birželio 22 d. Į daugelį Nemakščių valsčiaus vietovių vokiečių motorizuotieji daliniai įsiveržė per dvi pirmąsias dienas. Nemakščiai užimti birželio 23 d.²⁴ Tą dieną, tik, atrodo, kiek anksčiau, į Ylių kaimą (viena jo dalis priklausė Viduklei, o kita – Nemakščių valsčiui) vokiečių kariai atėjo nešini gėlėmis, gautomis Medekšinės kaime (Nemakščių vls.) ar gretimame Eržvilko vls. (Taura-

gės aps.)²⁵. Vokietijos–SSRS karo pradžioje vermachto daliniai Lietuvoje neretai buvo sutinkami kaip išvaduotojai. Mat žmonės laukė karo kaip išsigelbėjimo nuo galimų naujų bolševikų represijų ir dar masiškesnių tremčių, nes plito žinios apie jau sudarytus naujus „liaudies priešų“ sąrašus. Nemakščiuose tokių vokiečių sutiktuvių nebuvo, nes miestelis nuo vokiečių artilerijos ugnies nukentėjo dar jiems nespėjus ten įžengti. Buvo šaudoma į bažnyčios bokštą, iš kurio su žiūronu žvalgėsi vokiečių laukiantis minėtas J. Marcinkevičius. Manoma, kad bokšte yra priešų karių. Kilus gaisrui ugnis prarijo miestelio ir valsčiaus pasididžiavimą – katalikų šventovę (vėliau parapijiečiai meldėsi Pagojo kaimo koplyčioje (už 1,5 km nuo bažnyčios gaisravietės), kol 1942 m. pasistatė medinę bažnytelę. Tada, kitaip nei 1944 m., kai atsitraukiantys vokiečiai Nemakščių namus padegdavo specialiai, be bažnyčios, sudegė tik keli pastatai²⁶. 1941 m. birželį deganti bažnyčia ne tik pakeitė žmonių mintis ir veiksmus, bet ir tiek lietuviams, tiek žydams tapo būsimų nelaimių ir žudynių simboliu.

1941 m. Birželio sukilimo metu Nemakščių valsčiaus antibolševikiniam pagrindžiui beveik nebuvo kada pasireikšti, nors sukilėlių branduolys ir pradėjo telktis. Žinia, kad jau birželio 22 d. vokiečių parašiutininkai užėmė Viduklės geležinkelio stotį (apie 5 km nuo Nemakščių), galėjo padrąsinti sukilėlius.

Per susirėmimus, apšaudymus ir lėktuvų antskrydžius gyventojai patyrė nuostolių, buvo sužeistųjų ir žuvusiųjų. Tada aerodrome prie Nemakščių degė sovietų lėktuvai. Vieną iš kitur atsikridusį jų lėktuvą numušė vokiečių lakūnas²⁷. Jis ar kitas vokiečių oro mūšyje buvo peršautas ir nusileido prie Nemakščių, bet čia mirė nuo gangrenos²⁸. Kautasi ir žemėje. Vienas mūšis valsčiaus teritorijoje įvyko po to, kai vokiečių kareivius lydintys ypatingus įgaliojimus turėję operatyvinio būrio kariškiai juodomis uni-

formomis nušovė pasiduoti pasirengusio raudonarmiečių dalinio pasiuntinius. Tai išprovokavo beviltiškoje padėtyje atsidūrusių rusų ataką, kuri pareikalavo daug aukų iš abiejų pusių²⁹. Gali būti, kad tie patys operatyvininkai ar kiti naciai iš to egzekucijoms parengto žudikų būrio atliko valsčiuje svarbiausią vaidmenį „sprendžiant žydų klausimą“, nes 1941 m. vasarą vokiečiai juodomis uniformomis buvo dažnai matomi Nemakščiuose³⁰. Valsčiuje buvo atvejų, kai vokiečiai sušaudė civilių drabužiais pasirengusius raudonarmiečius. Savo ruožtu vokiečių kariuomenės užnugaryje atsidūrę raudonarmiečiai į vokiečius šaudė iš pasalų, sukeldami mirtiną pavojų niekuo dėtiems kaimų gyventojams. Kita vertus, buvo ir besislapstantiems raudonarmiečiams maistu ar civilių drabužiais padedančių žmonių (tarp jų – ir buvusių šaulių)³¹.

Gyventojams grėsė pavojus iš demoralizuotų sovietų karių ir kai kurių besislapčiusių bolševikų aktyvistų. Todėl minėti P. Karpis ir J. Marcinkevičius bandė sutelkti 1940 m. panaikintos šaulių organizacijos narius. Jie, apsiginklavę 1940 m. paslėptais ir besitraukiančių raudonarmiečių išmestais ginklais, dar iki vokiečiams įžengiant į Nemakščius mėgino veikti savarankiškai saugodami gyventojus, jų ir savivaldybės turtą, patruliuodami, sudėtingomis sąlygomis palaikydami tvarką, sulaikydami sovietų aktyvistus ir pasiduodančius raudonarmiečius, sutikdami vokiečių karius³². Atrodo, kad taip trumpai veikusiems Nemakščių valsčiaus sukilėliams neteko susikauti su atsitraukiančiu priešu. Tad pagal atliktus veiksmus nemakštiškiams sukilėliams labiau tiktų savarankių savaugininkų ar apsauginių (apsaugos būrio) pavadinimas (jį straipsnio autorius siūlo diskusijai, nes visur vartojami „partizanai“ neatitinka 1941 m. įvykių Lietuvoje esmės). Patriotiniais ketinimais ir su nepriklausomybės viltimi telkęs Ne-

makščių apsaugos būrys savarankus tebuvo 1941 m. birželio 22–23 d.

Besiformuojančio apsaugos būrio nariai ne visada mokėjo vokiškai paaiškinti savo veiksmus. Dėl to Nemakščių (kaip ir Viduklės) valsčiuje neišvengta aukų. Buvo nušautas pasitikti vokiečių ėjęs Pratvalkų kaimo gyventojas Navakauskas. To paties kaimo ūkininką Juozą Žukauską nužudė raudonarmiečiai³³.

Dar didesnę smūgį antisovietiniams apsauginiams sudavė vokiečiai, karo pradžią Nemakščių valsčiuje (kaip ir kaimyniniuose) paženklindami masinėmis lietuvių žudynėmis. Tai įvyko prie kelio Nemakščiai–Eržvilkas įsikūrusiuose Geidėnų ir Švendūnos kaimuose (atrodo, 1941 m. birželio 24 d.). Pasak vieno liudijimo, už aštuonis kareivius, anksti rytą nužudytus iš pasalų vermachto užnugaryje atsidūrusių raudonarmiečių, vokiečiai karininkai įsakę sušaudyti kaip įkaitus aštuonis vyrus³⁴. Dėl vokiečių karininkų įtarimų padėjus raudonarmiečiams trys vyrai buvo sušaudyti Očių kaimė³⁵. Tada per vokiečių parodomąsias keršto akcijas, turėjusias įbauginti gyventojus ir priversti juos be išlygų paklusti „išvaduotojams“, pasak įvairių šaltinių, buvo nužudyta vienuolika ar dvylika lietuvių vyrų. Nemakščių miestelio ir arčiau gyvenantys kaimų žmonės su siaubu sekė visą karštą vasaros dieną vykusį vokiečių, iš kurių vėl išsiskyrė karininkai juodomis uniformomis, siautėjimą. Buvo sudegintos trys sodybos. Ilgai vyko vyrų, kuriuos vėliau sušaudė, tardymas (vienoje troboje aptiktą seną lietuvių policininko aprangą vokiečiai palaikė enkavėdisto uniformą). Dar ilgiau kareiviai varinėjo ir laikė apsuptus sušaudytųjų giminaičius. Kelioms dešimtims vaikų, moterų ir senelių taip pat grėsė sušaudymas. Prie Nemakščių kapinių jiems buvo iškasta didžiulė duobė. Tik vakare atsitiktinai atvykus aukštam vokiečių karininkui pasmerktieji mirčiai buvo paleisti³⁶. Tokie valsčiaus

gyventojus sukrėtę įvykiai negalėjo neturėti įtakos apsaugos būriui (sukilėliams). Iš jo pasitraukė kai kurie nariai, nes neliko abejonių, kad rūpintis ginklais ir apsiginklavus rodytis vokiečiams yra pavojinga. Nemažai apsaugos būrį papildyti pasiruošusių vyrų atsisakė savo ketinimų. Be to, ūkiuose laukė įtempti vasaros darbai.

Abiejų kariaunų nusikaltimų civiliams galėjo būti ir daugiau. Tačiau kol kas nėra duomenų, kad daugiau nemakščių žuvo ar buvo sužaloti per besitraukiančių raudonarmiečių egzekucijas (Kražių ir Viduklės valsčiuose aukų būta daugiau).

Žydų aukų taip pat būta dar iki masinių žudynių ar gal ir pačioje nacių okupacijos pradžioje. Tačiau 1945 m. kovo mėn. pagal liudytojų parodymus ir Ypatingosios komisijos klausimyną aukas fiksavusiam NKVD pareigūnui rūpėjo tik statistika, o ne nusikaltimo aplinkybės ir laikas. Tada į liudytojų apklausos protokolus pateko ne per masines žudynes nušautų septynių asmenų šeima. Ją sudarė trys vaikai, o suaugusieji turėjo Leibos, Šilkės, Merkės ir Abramo tikrus ar kiek iškreiptus vardus. Kitu atveju buvo išžudyta penkių asmenų Motelio Jankelio šeima³⁷. Gali būti, kad antrąjį nusikaltimą kareiviai ar esesininkai įvykdė Smulkių kaime, kur gyveno liudytojas. Kitas liudytojas paminėjo dar vieną atvejį, kai buvo nušautas Nemakščių žydas³⁸.

NACIŲ GNIAUŽTUOSE IR PINKLĖSE

Rasinę ir įkaitų žudynėmis pagrįstą politiką iš Sovietų Sąjungos atimtose teritorijose vykdančios naciai Nemakščių valsčiaus savarankių apsauginių būsimą vaidmenį palaikant tvarką suprato kitaip nei lietuviai. Iš turimų duomenų galima spręsti, kad net nepalankiai į žydus žiūrintys nemakštiečiai net negalvojo, kad jie bus išžudyti.

Tačiau 1941 m. vasarą Adolfas Hitleris ir Vokietijos nacionalsocialistų vadovybė jau nesitenkino vien žydų persekiojimu. Kartu su karu prieš Sovietų Sąjungą prasidėjo naujas holokausto Europoje etapas. Būtent Lietuvoje naciai išbandė rafinuotą metodiką įtraukti į nusikalstamus veiksmus ir žydų žudynes vietinius gyventojus, o patys – „veikti užkulisyje“³⁹. Taip okupuota Lietuva tapo Europos žydų masinių žudynių poligonu. To buvo siekiama atimant iš žydų visas pilietines teises, juos nužmoginant, forsuojant antisemitinės propagandos kampaniją per nacių kontroliuojamą vietinę spaudą ir kitais kanalais. Be to, karo žiaurumų ir egzekucijų sukelta baimės atmosfera vertė žmones paklusti vokiečiams, kurie tuo metu atrodė nenugalimi. Tačiau Lietuvos žydų sunaikinimo planą naciai negalėjo įgyvendinti patys juose nedalyvaudami. Daugelyje vietovių žydams persekioti buvo sunku rasti užtektinai talkininkų tarp 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių ir savarankių apsauginių; juos į holokausto procesą mėginta įtraukti vėliau. Iš pradžių tuos vyrus vokiečiai dažniausiai skirdavo įvairių objektų sargybiniais, liepdavo atlikti kitas nerepresines funkcijas. Vis dėlto dalis antisovietinio pasipriešinimo dalyvių nesugebėjo išsisukti iš savo kaimynų žydų diskriminavimo, izoliavimo ir naikinimo kampanijos. Karo, daugybės mirčių fronte ir užfrontėje, karinės jėgos ir ginklo viršenybės kasdienybėje daliai į nacių pinkles įkliuvusių vietinių vyrų liepimas dalyvauti holokausto veiksmuose tapo įsakyму, kurio jie nesugebėjo nepaisyti. Panašiai atsitiko ir Nemakščiuose.

Praėjus dviem ar trimis dienoms po to, kai Nemakščiai buvo užimti *vermachto*, vokiečiai ėmėsi iniciatyvos dar vis besiformuojantį lietuvių būrį pajungti visiškai savo valiai ir interesams. Birželio 26 ar 27 d. tvarkai palaikyti susiorganizavusius Nemakščių vyrus vokiečiai surinko ir išvežė (veikiausiai sunkvežimiu) į Skaudvilę (Tauragės aps.). Čia

vokiečių karo komendantas juos instruktavo ir išdavė šautuvus⁴⁰. Tai turėjo būti daroma su represines funkcijas ir žydų persekiojimą aplinkinėse vietovėse vykdžiusio operatyvinio būrio (ar jo padalinio) vado nurodymu ar pritarimu.

Pagal patikslintas prieš Vokietijos–SSRS karą taisykles vokiečių *vermachtas* ir Lietuvos teritorijoje veikiančios nacių operatyvinės grupės užnugaryje ir priefrontėje (tiesiogiai už fronto linijos) glaudžiai bendradarbiavo⁴¹. Tas bendradarbiavimas daugiausia buvo susijęs su represinėmis funkcijomis. Iš skelbtų ir šiame straipsnyje naudojamų šaltinių visumos matyti, kad pirmosiomis karo savaitėmis A operatyvinė grupė, vadovaujama W. Stahleckerio, savo žudikiška veikla negalėjo aprėpti daug Lietuvos apskričių. Todėl iš Rytprūsių ir Klaipėdos gestapininkų, SD pareigūnų ir policininkų sudarytas Tilžės operatyvinis būrys⁴² (jame svarbiausias vaidmuo priklausė gestapininkams) galėjo veikti Lietuvos teritorijoje ne tik jam skirtame pasienio su Vokietijos reichu 25 km pločio ruože⁴³. Besivadovaujantys žudikiškomis instrukcijomis (iš pradžių – duotomis žodžiu) Tilžės operatyvininkai, lydėdami puolančius *vermachto* dalinius, galėjo įsiskverbti ir į atokiau nuo 1941 m. Reicho ribos buvusias Žemaitijos vietas, ypač – į transporto komunikacijomis svarbias Tauragės ir Raseinių apskritis. Raseinių apskrities Jurbarko mieste, kuris pateko į 25 km zoną, masinės žydų žudynės vykdytos jau nacių okupacijos pradžioje⁴⁴. Be kita ko, Tilžės operatyvininkams skverbtis į toliau nuo Reicho sienos buvusias vietas (ir į Nemakščius) sudarė galimybių ir žodelis „maždaug“ (vok. *etwa*) prie 25 km ruožo tarnybinės nuorodos⁴⁵, ir karo veiksmų situacija prie strateginio kelio Tilžė–Tauragė–Šiauliai–Ryga, ir pakankamas savo pareigūnų turėjimas, o vėliau – ir galimybė naudotis užnugario kariuomenės komendantūrų pagalba.

Remiantis turima medžiaga, eventualiai galima teigti, kad ir Raseinių apskrities pakraštys su Nemakščiais ir Vidukle (o gal ir Kražiais) buvo laikinai „perleistas“ Tilžės operatyvininkams. Tai vykstant karo veiksams galėjo būti padaryta pagal A operatyvinės grupės vado W. Stahleckerio kokius nors papildomus susitarimus su Rygos link puolančios armijos grupuotės vadovybe ir Tilžės operatyvininkais ar pan. O gal veikti toliau nuo 25 km pasienio ruožo Tilžės operatyviniam būriui formalaus leidimo ar papildyti išankstinį susitarimą ir nereikėjo. Karo pradžioje paprastai veikiama pagal aplinkybes, padėtį fronte ir jam artimame užnugaryje. 1941 m. birželio 23 d. vokiečių karinė vadovybė Tauragėje apskrities viršininku paskyrė iš sovietų kalėjimo tądien ištrūkusį Juozą Narušį, bet „jau kitą dieną atėjo du gestapininkai ir J. Narušį išsivedė. Po poros dienų rastas jo lavonas.“⁴⁶ Minėtas nemakštiškių apsauginių instruktažas Skaudvilėje, vokiečių juodomis uniformomis veikla Nemakščių valsčiuje ir toliau nagrinėjami dokumentai taip pat liudija, jog Raseinių apskrities šiaurės vakarinėje dalyje anksti aktyviai pradėjo veikti nacių operatyvininkai, kurie nepriklausė SS štandartenfuhrerio W. Stahleckerio jurisdikcijai. Mat į Raseinius nedidelis 3/A operatyvinio būrio padalinys atvyko 1941 m. liepos mėn.⁴⁷, kada Nemakščius jau buvo pasiekę prieš žydus nukreipti Skaudvilėje⁴⁸ ar Tauragėje įsikūrusio Tilžės operatyvinio būrio padalinio aukštesnio karininko nurodymai. Tam karininkui turėjo būti pavaldūs minėti Nemakščiuose veikiantys ir patruliuojantys vokiečiai juodomis uniformomis, kurie pokario suimtųjų, liudytojų apklausose ir vėlesniuose žmonių atsiminimuose vadinami tai karininkais, tai esesininkais, tai gestapininkais⁴⁹. Iš 1941 m. birželio 24 d. ūkininkų terorizavimo ir žudynių eigos aprašymų spaudoje ir žmonių atsiminimų⁵⁰

galima daryti prielaidą, kad ir tada kartu su *vermachto* kareiviais Švendūnos ir Geidėnų kaimų gyventojus terorizavo ir žudė Tilžės operatyvininkai (apibūdinami kaip vokiečiai juodomis uniformomis).

Iš suimtųjų ir liudytojų pokario metų apklausų nevysiškai aišku, kaip klostėsi reikalai Nemakščių apsaugos būryje po 1941 m. birželio 24 d., kai valsčiuje jau šeimininkavo vokiečiai. Mat būrio organizatoriai pokario metais nebuvo suimti ir tardomi, o apklausiami kiti asmenys tegalėjo atskleisti vien su jais pačiais susijusius faktus. Be to, retame baudžiamosios bylos apklausos protokole atsirasdavo vietos vokiečių operatyvininkų ir Skaudvilės komendantūros kareivių veiklai Nemakščių miestelyje apibūdinti. Tačiau apie jų buvimą valsčiuje ir vaidmenį holokausto procese, sąsajas su *vermachto* komendantūros ir gestapo įstaigomis Skaudvilėje galima spręsti iš medžiagos visumos.

Ginkluotas Nemakščių būrys, kurio daugumą sudarė buvę šauliai, greitai pajuto visišką nacių kontrolę. Mat nedidelis vokiečių kareivių būrys (iki dešimties vyrų) įsikūrė sovietų nebaigtame statyti aerodrome. Čia gyvenę kareiviai nepasižymėjo drausme ir kariška tvarka. Šie toli užfrontėje likę kareiviai važinėdavo iš ūkininkų paimta pastote, grobdavo žydų turtą (jį mainydavo į naminę ir maistą), girtuokliaudavo, paskui šaudydavo ir kitaip gąsdindavo gyventojus⁵¹. Grupeles vokiečių juodomis uniformomis gyventa ir miestelyje⁵². Buvo pasakojama, kad du iš jų buvo augę vaikų namuose ir auklėti žiauriai elgtis su žmonėmis⁵³. Vokiečių karininkai užeidavo ir į Broniaus Živatkausko namus⁵⁴, ir pas vokiškai gerai mokantį Kazį Staršelskį (buvo devynerius metus gyvenęs Klaipėdoje)⁵⁵, ir pas kitus vietos gyventojus. Turbūt vokiečiai nevengė ryšių su miestelio ir valsčiaus gyventojais ne tik iš nuobodulio svetimame krašte, bet ir turėdami vietinės reikšmės operatyvinių tikslų.

Kadangi į Skaudvilę išvežtiems nemakštiškiams vokiečių komendantūroje buvo išduoti šautuvai, yra pagrindo manyti, kad prieš tai buvusiems šauliams teko atiduoti (jeigu nebuvo paslėpę) ir tuos raudonarmiečių pamestus ginklus, kuriais jie ginklavosi iki ateinant *vermachtui*. Okupacijos pradžioje naciai ne tik stengėsi skubiau surinkti pakelėse ir laukuose besimėtančią ginkluotę ir amuniciją, kontroliuoti Nemakščių apsaugos (sukilėlių) būrį, bet ir siekė užkirsti kelią vietos žmonių ginklavimuisi ir galimam pasipriešinimui. Tad iš Skaudvilės grįžę Nemakščių vyrai pirmiausia turėjo surankioti po mūsų daug kur valsčiuje gausiai besimėtančius ginklus. Trofėjiniai ginklai buvo kaupiami nurodytose vietose (miestelyje, minėtame aerodrome ir kitur) ir saugomi daugiausia vokiečių, o vėliau vežami į didesnius sandėlius, kurie dažniausiai būdavo prie geležinkelio stočių. Iš pradžių Nemakščių valsčiuje surankiota ginkluotė gabenta į Skaudvilę, vėliau – ir į Lyduvėnus⁵⁶.

Skaudvilėje instruktuoti Nemakščių valsčiaus vyrai taip pat buvo naudojami besislapstančių raudonarmiečių paieškoms, sumintiems sovietų aktyvistams ir belaisviams saugoti ir konvojuoti. Vokiečių nurodymu nemakštiškiai turėjo padėti kareiviams saugoti įvairius objektus ne tik valsčiaus teritorijoje, bet ir už jo ribų. Iš baudžiamųjų bylų sužinome, kad buvę šauliai ir kiti valsčiaus vyrai saugojo sugadintą karo techniką, sandėlius, benzino saugyklas, tiltus ir kitus objektus Nemakščiuose, aerodrome, Viduklės geležinkelio stotyje ir kitur⁵⁷.

Kyla klausimas, koks buvo Skaudvilėje instruktuoto ir apginkluoto Nemakščių būrio statusas, nes baudžiamosiose bylose jis vadinamas įvairiai, o dažniausiai – vokiečių policija. Remdamiesi dokumentais ir publikacijomis apie padėtį vokiečių kariuomenės Šiaurės armijų grupės užnugaryje, galime manyti, jog būrio vyrai buvo laikomi pagal-

biniais policininkais⁵⁸. Tačiau iš baudžiamųjų bylų aiškėja, kad eiliniai būrio nariai savo statuso nelabai suvokė. Turbūt už trumpą tarnybą būryje jie negavo jokių pinigų, o ilgesnį laiką išbuvę veikiausiai turėjo tenkintis koku nors natūriniu atlygiu, pvz., mažaverčiu žydų turtu, kurį naciai leido išsidalyti. 1941 m. liepos mėn. vokiečiai buvo priversti papildyti Nemakščių pagalbinę policiją atsitiktiniais asmenimis, nes ūkio darbų ar kitomis dingstimis pasitraukė daug pirminio savarankaus apsaugos ar kiek vėlesnio būrio (partizanų, sukilėlių, baltaraiščių) vyrų (taip ir nesulaukusių legalizuojant šaulių organizacijos)⁵⁹. Jie nenorėjo vykdyti policinių ir represinių funkcijų prieš žydus. Atrodo, kad būrio narystė nebuvo griežtai reglamentuojama.

Norėdami kontroliuoti Nemakščių valsčių, naciai čia pabandė patys kurti savivaldą. Taip siekta ignoruoti Raseinių apskrities viršininko instituciją, kurią 1941 m. Birželio sukilimo metu atkūrė Lietuvos laikinoji vyriausybė. Kažkokios vokiečių struktūros pastangomis buvo paskirtas „Nemakščių valsčiaus ir miestelio burmistras“. Juo tapo nacių patikėtinis V. Miecevičius. Tokia pavarde jis pasirašinėjo savo skelbiamus įsakymus⁶⁰. Baudžiamųjų bylų protokoluose nacių patikėtinis vadinamas Miesevičiumi, Mesevičiumi, Misevičiumi ir kitaip. Be to, liudytojai nežinojo jo vardo. Tokio asmens nepavyko rasti 1942 m. gyventojų surašymo lapuose. Galėjo būti, kad tas žmogus 1941 m. birželio pabaigoje buvo atvykęs iš kitur. Beje, panašų statytinį pavarde Liepa (jo vardo taip pat niekas nežinojo), vadovavusį „partizanų“ būriui, turėjo ir Skaudvilė⁶¹, iš kurios kiek laiko buvo kontroliuojami Nemakščiai. Nemakščių valsčiaus „burmistras“ savo žydus diskriminuojančiais įsakymais aplenkė Raseinių apskrities viršininką, vokiečių komendantūrą Raseiniuose ir 1941 m. liepos 25 d. Šiaulių gebitskomisaro pareigas

pradėjusį eiti Hansą Geweckę. Šiam nacių civilinės valdžios pareigūnui ir jo kontroliuojamam Raseinių apskrities viršininkui (1941 m. vasarą ir rudenį tas pareigas ėjo net trys asmenys) buvo pavaldi ir Nemakščių savivaldybė, kuri tik po mėnesio ar dar vėliau atsikratė nacių patikėtinio „burmistro“ globos. Matyt, pamažu ir vokiečių operatyvininkai (gestapas) Raseiniuose perėmė visus apskrities valsčius (tarp jų – ir Nemakščių) pagal teritorinį ir administracinį pavaldumą iš Tauragėje ir Skaudvilėje kurį laiką veikusių Tilžės operatyvininkų padalinių.

Siekdami papildyti išretėjusį būrį, naciai pasinaudojo jo organizatoriais ir kaimo seniūnais, kuriuos kontroliavo minėtas apšaukėlis burmistras. Pvz., stambiam Smulkių kaimo ūkininkui Broniui Živatkauskui nebuvo reikalo eiti tarnauti į pagalbinę policiją ar ieškoti kitos darbo vietos. Tačiau jis pakluso per kaimo seniūną Kazimierą Baltrušaitį iš P. Karpio gautam raštiškam nurodymui eiti į Viduklės geležinkelio stotį saugoti sandėlių⁶². Taip kaimo paprotinė teisė paeiliui atlikti kaimo bendruomenei ar visam valsčiui naudingą prievolę arba darbą tapo įrankiu vokiečiams siekti savo tikslų. Pas Antaną Buitkų, kuris net nebuvo pagalbinės policijos būrio narys, į namus užėjęs minėtas nacių patikėtinis Misevičius (taip užrašyta) liepė atlikti sargybos prievolę Viduklės geležinkelio stotyje ir patruliuojant Nemakščiuose⁶³. „Burmistro“ palieptas, miestelio seniūnas Antanas Grikšelis nurodydavo, kur ir kokie „partizanai“ turės saugoti ar patruliuoti, o nacmečio pradžioje prasidėjus „komendanto valandai“⁶⁴ – žiūrėti, kad gyventojai nevaikščiūtų gatvėmis po 20 valandos.

Kaip galima spręsti iš prieštaringų baudžiamųjų bylų parodymų, statusą ir kiekybę keitusio būrio vadovybėje, kurią sunku pavadinti štabu, be minėtų P. Karpiaus ir J. Marcinkevičiaus, dar buvo pastarojo sūnus Jonas (ar Jurgis), ūkininkas Stasys Vaznys

(kai kurių liudytojų vadintas sargybų viršininku), veterinarijos gydytojas Vladas Majauskas, minėtas nacių patikėtinis V. Miecevičius, vėliau į valsčiaus viršaičio pareigas grįžęs Juozas Blinstrubis, dar keli asmenys⁶⁵. Tačiau neaišku, kada kuris iš jų veikė vadinamajame štabe ir ar iki vokiečių komendanto ir operatyvininkų instruktažo Skaudvilėje, ar jau prasidėjus žydų diskriminavimo akcijoms. Neaiškumai dėl būrio vadovybės leidžia teigti, jog ji dėl egzekucijų ir vokiečių juodomis uniformomis buvimo miestelyje taip ir nesusiformavo. Po kelių dienų išretėjusio pirminio būrio, kurį papildė ir kitų motyvų vedami ar aplinkybių įpainioti vyrai, veiksmus ėmėsi kontroliuoti vokiečių operatyvininkai savo veiklą pradėjo užsilikusią raudonarmiečių gaudynėmis ir komunistų, komjaunuolių, kito sovietų aktyvo išaiškinimu. Dalis tų asmenų buvo suimta. Tačiau, kaip žinome iš holokausto Lietuvoje istoriografijos, bene svarbiausias žudikiškas instrukcijas gavusių operatyvinių grupių padalinių uždavinys nacių okupacijos pradžioje buvo izoliuoti ir sunaikinti žydų bendruomenes. O nedidelėje Nemakščių gyvenvietėje žydų bendruomenė buvo gausi. Tuo, be strateginių priežasčių, taip pat galima paaiškinti išskirtinį nacių operatyvininkų dėmesį visam valsčiui.

Faktiškai laikinai uzurpavusiam viršaičio ir visos savivaldybės funkcijas V. Miecevičiui dingus iš Nemakščių (ar dar kiek anksčiau), neliko ir jo kontroliuoto būrio saviveiklinio štabo, kuris ir iš pat pradžių, atrodo, nebuvo taip struktūrizuotas kaip Kražiuose⁶⁶. Gali būti, kad ir ši aplinkybė daugeliui Nemakščių būrio narių padėjo nedalyvauti žydų žudynėse. Tačiau „burmistro“ pastangomis į nacių pinkles prieš žydus kaip nacių talkininkai buvo įtraukti kiti žmonės, nors jie ir neatliko žudikų vaidmens.

NACIŲ PATIKĖTINIS „BURMISTRAS“ IR ŽYDAI

Nemakščių valsčiaus, kurį dėl jo minėtos strateginės padėties prie automobilių kelių kryžkelės ir geležinkelio vokiečiai labiau kontroliavo, pereinamojo laikotarpio savi-valdą naciai taip pat labiau prižiūrėjo. Tam buvo įsteigta bent mėnesį veikusi lygiagreti valdžios institucija (burmistro pareigybė ar įstaiga), kurios bene svarbiausias tikslas – kuo greičiau pradėti žydų diskriminaciją – išvelgiamas iš vadinamojo burmistro įsakymų, išlikusių ranka rašytų skelbimų pavidalu.

Birželio 30 d. minėtas nacių patikėtinis V. Miecevičius savo įsakymo Nr. 1 pirmu punktu nemakštiškiams paskelbė: „Šiandien pradėjau eiti valsčiaus ir miestelio burmistro pareigas.“⁶⁷ Kitais punktais įsakmiai pagrasi-nant („už neišpildymą įsakymo kaltininkai bus griežtai baudžiami“⁶⁸), pareikalauta „įs-taigų viršininkams ir tarnautojams grįžti prie savo pareigų iki atski-ro parėdymo“, „į valsčių“ pristatyti sovietmečio organizacijų bylas ir turtą, taip pat „visus turimus bei rastus lauke ginklus, [a]municiją, pagrobtus kitų piliečių bei kooperatyvo daiktus bei prekes, o taip pat rusų kariuomenės gyvą ir kitokį turtą“⁶⁹. Net trys šio įsakymo punktai buvo skirti išimtinai tik žydams:

„Visi žydų tautybės piliečiai [net formaliai jie pilietybės netekdavo vokiečiams užėmus tam tikrą teritoriją. – S. B.] privalo per 24 val. grąžinti į valsčių visus radijo ir kitus aparatus.

Draudžiu žydams elgetauti, prekiauti ir turėti bet kokių reikalų su lietuviais, o taip pat gyventi vienoje pastogėje.

Su mano leidimu leidžiu žydams dirbti ūkiuose. Be leidimo išeiti iš miesto uždrausta.“⁷⁰

Burmistro institucijos (kaimiškame valsčiuje) pavadinimas, įsakymų tekstų stilius

ir kita rodo, kad skelbimas buvo parašytas remiantis Vokietijos gyvenimo ir žydų diskriminavimo praktika. Žinodami, kad Nemakščių vyrai kaip potencialūs pagalbiniai policininkai buvo instruktuojami Skaudvilėje (Tauragės aps.), galime daryti prielaidą, kad minimo įsakymo tekstas buvo parašytas arba pradėtas rašyti ten arba Tauragėje.

Vėliau „burmistras“ paskelbė du įsakymus, kurių numeracija neatitiko įvykių eigos, o turinys – ir logikos. Liepos 1 d. įsakymu Nr. 2 liepta atnaujinti įmonių (išskyrus žydams priklausančių) veiklą, pareikalauta, kad komunistai ir komjaunuoliai per 48 valandas užsiregistruotų policijoje, nurodyta „laukuose rastus lavonus kuo skubiausiai užkasti“⁷¹. Kitu punktu reikalaujama, kad jau „visi miestelio gyventojai turi užsiregistruoti policijoje per 48 val.“⁷² Liepos 1 d. įsakymu Nr. 3 „burmistras“ V. Miecevičius „paskyrė“ (taip formuluojamas įsakymas) laikinąją valsčiaus savivaldybę iš keturių asmenų: viršaičio J. Blinstrubio, sekretoriaus Igno Vaitkaus, laikinojo policijos nuovados viršininko Jono Jasiulio ir policininko Kazio Kemzūros⁷³. Tuo buvo supainiotas Lietuvoje galiojęs policijos ir viršaičio pavaldumas aukštesniosioms instancijoms, sujaukta valsčiaus lygio įstaigų struktūra ir neaiškios paties V. Miecevičiaus funkcijos. Tad vadinamasis burmistras valsčiuje veikė tarsi vokiečių vietininkas. Kaip matyti iš įsakymų, jis pirmiau viršaičiui ir policijai liepė dirbti, o tik vėliau juos „įteisino“ kaip vieną įstaigą. Vadinas, viršaičio funkcijas atliko burmistru save tituluojantis V. Miecevičius, o jo esą paskirtas viršaitis kaip institucija neegzistavo. Iš baudžiamųjų bylų sužinome, kad „burmistras“ daugiausia rėmėsi kaimo bendruomenių seniūnais. Galima pridurti, jog panašų žemutinės savivaldos modelį su kontroliuojamais kaimų seniūnais naciai pritaikė užimtose Rusijos ir kai kuriose kitose okupuotos SSRS teritorijose.

ŽYDŲ PADĖTIES BLOGĖJIMAS

Kaip minėta, negausūs duomenys rodo, kad vokiečių vykdytų egzekucijų antisemitiniais motyvais būta dar iki paskelbiant prieš žydus nukreiptus diskriminavimo potvarkius. Duomenų apie Nemakščių valsčiaus apsauginių lietuvių žiaurų elgesį su žydais iki masinių žudynių neaptikta. Tad didelės bendruomenės padėtis ir jausena priklausė nuo vokiečių veiksmų ir vadinamojo burmistro įsakymuose skelbiamų žydų diskriminacinių suvaržymų ir didėjančių apribojimų.

Atrodo, kad svarbiausias „burmistro“ darbas buvo pasirengti žydų bendruomenės sunaikinimui. Jo liepos 5 d. datuotame įsakyme Nr. 4 vyravo „žydų klausimai“:

„Visi žydų tautybės piliečiai, gyvenantieji ūkiuose, turi per 48 val. persikraustyti gyventi į miestelį.

Visi žydų tautybės piliečiai privalo kasdien 9 val. ryto atvykti prie valsčiaus buveinės, kad gauti tai dienai darbą.

Žydų tautybės piliečiai, turintieji prekių, turi padaryti tų prekių sąrašus ir patiekti urmo kainom man.

Įpareigojami seniūnai savo seniūnijoje prižiūrėti žydų tautybės piliečius, kad nesivalkiotų, ir pastebėjus juos areštuoti ir pristatyti man.“⁷⁴

Tik įsakymo pabaigoje pridurti nurodymai dėl komunistų, komjaunuolių ir milicininkų. Kaip matyti, visa valdžia priklausė burmistru pasivadinusiam asmeniui, kuris negalėjo išsiversti be nacių juodomis uniformomis pagalbos. Galima manyti, kad tada valsčiaus savivaldybė ir policija kaip įstaigos dar nebuvo suformuotos ir neatliko savo įprastų funkcijų, o savivaldybės pastate šeimininkavo „burmistras“. Jo liepos 12 d. įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 5, skirtas žydams, reiškia kito holokausto etapo išvakarės:

„1. Įsakoma visiems žydams nuo 1941 m. liepos 14 d. nešioti prie kairės krūtinės pusės

prisegtas Dovydo žvaigždės 8–10 cm dydžio, išpieštas ant geltonos medžiagos. Žydai, pasirodę be šio ženklų, bus šaudomi vietoje.

2. Draudžiu žydams vaikščioti nuo 8 val. vakaro iki 6 val. ryto. Kitiems civiliams draudžiu vaikščioti nuo 10 val. vakaro iki 5 val. ryto.

3. Įsakoma visiems žydams savo dviračius iki š. m. liepos 13 d. 14 val. pristatyti į Nemakščių policiją.⁷⁵

Kaip matyti iš šio įsakymo teksto, viešosios policijos įstaiga jau buvo pradėjusi veikti. Tačiau viršaičio funkcijas vis dar atliko burmistru save vadinantis V. Miecevičius. Vadinas, tai yra atvejis, kai per jį naciai siekė daryti tiesioginę įtaką įvykiams valsčiuje, taip ignoruodami apskrities viršininko instituciją, kurią 1941 m. Birželio sukilimo metu buvo atkūrusi Lietuvos laikinoji vyriausybė. Po liepos 12 d. įsakymo Nr. 5 turbūt pradėta rengtis Nemakščiuose steigti žydų getą. Tačiau neaišku, kada tai įvyko, ar jame nors kiek laiko buvo uždaryti ir vyrai. Be to, Nemakščių žydai, turbūt dalis vyrų, kurį laiką buvo laikomi ir aerodromo teritorijoje⁷⁶, veikliausiai kaip pigi darbo jėga.

Paskutinis išlikęs „burmistro“ įsakymas, rašytas 1941 m. liepos 23 d., be numerio, buvo skirtas valsčiaus ir miestelio bedarbiams. Šiems asmenims grasinama išsiųsti „į darbovietes prievartos būdu be atlyginimo“⁷⁷ (tada buvo buriama darbo jėga derliui Rytprūsiuose nuimti). Tuo metu Nemakščiuose veikliausiai jau buvo getas. Neaišku, kaip ilgai vėliau „burmistravo“ V. Miecevičius.

NEMAKŠČIŲ GETAS

Nemakščiuose buvo įrengtas, galima sakyti, beveik tipinis getas. Jis buvo aptvertas spygliuota viela. 1941 m. vasarą getas veikė šiaurės vakariniame miestelio pakraštyje. Čia ir dabar yra išlikusi dalis pastatų, kuriuose

tada spietėsi sugrūstos moterys su vaikais ir keli senyvo amžiaus vyrai. Geto teritorijoje buvo atsidūrusi ir žydams priklausiusi skerdykla (jos pastatas neišliko)⁷⁸.

Neaišku, kada Nemakščių valsčiaus žydai buvo atskirti nuo kitų gyventojų ir kada miestelyje atsirado getas. Tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad jis buvo įsteigtas anksčiau nei daugelyje kitų Šiaulių gebitskomisarui H. Gewecke'ei priskirtų Šiaulių apygardos apskričių miestų ir miestelių. Atrodo, kad getą Nemakščiuose naciai įrengė taip pat gerokai anksčiau nei Viduklėje. Žydų izoliavimą galėjo pagreitinti ir minėti vokiečiai juodomis uniformomis. Taip pat nepavyko išsiaiškinti, ar Nemakščių gete kartu su moterimis ir vaikais kurį laiką buvo laikomi ir vyrai, iki juos uždarė Viduklės geležinkelio stoties gete (stovykloje). Baudžiamosiose bylose neminimas joks Nemakščių geto komendantas ar kitaip vadinamas viršininkas lietuvis. Todėl galima daryti prielaidą, jog getą ir jo kalinius administravo vienas miestelyje esančių vokiečių operatyvininkų ar aukštesnio laipsnio kariškis. Getą saugojo vokiečiai ir lietuviai. Baudžiamųjų bylų liudytojais tarp geto sargybinių sakė matę Joną Rutkauską, kilusį iš Skaudvilės vls. (Tauragės aps.), buvusį kumetį Aleksą Akramavičių, kilusį iš Kaltinėnų vls. (Tauragės aps.)⁷⁹.

Nėra žinoma, kad iš miestelio žydų iki įsteigiant getą ar vėliau iš Nemakščių geto kalinių būtų tyčiojęsi lietuviai (o ką jau kalbėti apie reiškinius, kuriuos būtų galima pavadinti pogromais). Iš nelaimingų žydų nesityčiojo net ir tie lietuviai, kurie vėliau savo noru ar susiklosčius aplinkybėms buvo tapę jų sargybiniais ar žudikais. Taip pat nėra duomenų, kad Nemakščių geto kalines būtų kankinę ir prievartavę vokiečiai, kaip būta Kražiuose. Tačiau žinoma, kad vokiečiai su kai kuriais lietuviais apiplėšinėjo žydų, turbūt jau uždarytų į getus, namus. Vokiečiai savo grobį dažniausiai mainė į svaigalus

ir maisto produktus. O kai kurie lietuviai, kartu su vokiečiais apsilankę žydų namuose, staiga praturtėdavo. Taip pasidaręs turtingas K. Staršelskis toliau palaikė ryšius su vokiečiais (kad nebūtų apkaltintas spekuliacija prekių apyvartos suvaržymo sąlygomis). Pasak liudytojo Archipo Pancerovo, jis buvo pasistatęs kioską ir prekiaavo mėsa⁸⁰.

Gete su mažamečiais vaikais uždarytos moterys sulaukė ne tik vietos žmonių užuojautos, bet ir pagalbos. Lietuvės atnešdavo maisto, bet jį ne visada pavykdavo perduoti pusbadžiu laikytoms žydėms ir jų vaikams⁸¹. Matyt, daugelis žmonių, priartėję prie spygliuota viela apraizgyto geto ir prisiminę neseniai vokiečių įvykdytas ūkininkų žudynes ir už pagalbą žydams bei bendravimą su jais skelbiamus grasinimus bausmėmis, net mirtimi, išsigąsdavo. Daug kas bijojo net artintis prie pasmerktųjų aptvaro. Matyt, miestelyje ir aerodrome įsikūrę vokiečiai buvo prigrasinę nebendrauti su izoliuotais žydais ir sargybinius lietuvius, dažnai juos tikrindavo.

VYRŲ ŽŪTIS

Nemakščių valsčiaus žydų bendruomenės vyrų žūtis jau aprašyta praeitame žurnalo numeryje⁸², nes jų egzekucija vyko gretimame Viduklės valsčiuje. Ten Nemakščių valsčiaus žydai vyrai buvo uždaryti Viduklės geležinkelio stotyje įrengtame trumpalaikiame gete (stovykloje). Čia juos kartu su Viduklės valsčiaus žydais vyrais sušaudė sunkvežimiu atvažiavusi maždaug dvidešimties žudikų vokiečių komanda⁸³. Nemakščių gete, 1941 m. vasarą vadintame stovykla, kalinamos moterys apie savo vyrų ir vyresnių vaikų žūtį nežinojo⁸⁴. Tuo tarpu Nemakščiuose žydės su vaikais buvo labiau izoliuotos nei Viduklės miestelyje veikusiame moterų ir vaikų gete.

Pokario metais nemakštiškai ne ką galėjo pasakyti apie savo miestelio žydų vyrų nužudymą. Kai kurie liudytojai matė, kaip žydai buvo „grupuojami“, varomi ir vežami į Viduklės geležinkelio stotį⁸⁵. Turbūt į stoties getą Nemakščių valsčiaus žydų bendruomenės vyrai buvo perkelti per kelis kartus, nes, kaip minėta, jie kaip darbininkai buvo laikomi ir Nemakščių aerodrome, kur taip pat trumpą laiką galėjo veikti nedidelis getas (stovykla). Be to, iš kai kurių šaltinių⁸⁶ galima spėti, kad į geležinkelio stoties gyvenvietėje veikiantį vyrų getą Nemakščių žydai vyrai ar bent dalis jų buvo išvaryti anksčiau nei jų tautiečiai iš Viduklės miestelio.

EGZEKUCIJA PRIE LEGOTIŠKĖS

Nemakščių getas veikė iki 1941 m. rugpjūčio 22 d. ryto. Jis buvo likviduotas tą pačią dieną kaip ir Viduklės moterų ir vaikų getas. Kadangi išgelbėta Viduklės žydaitė užsirašė žudynių datą⁸⁷, žinoma ir kada išžudytos Nemakščių žydės su vaikais prie Legotiškės (kaimas į rytus nuo miestelio). Tas kaimas dar vadintas ir Šilais, dėl to iš Rusijos atvykusiems tardytojams kilo keblumų tikslinant nusikaltimo vietą. O Nemakščių moterų ir vaikų geto kalinių žudynių prie Legotiškės kaimo laiko (rugpjūčio 22 d.) sovietų represinių įstaigų pareigūnai taip ir nenustatė. Beje, suimtųjų ir liudytojų parodymuose tas nusikaltimas dažnai neteisingai minimas vykęs ir rugsėjo, ir liepos mėn. Beatodairiškai negalima pasitikėti ir kitais baudžiamųjų bylų parodymais. Tačiau peržiūrėjus ir suimtų vidukliškių baudžiamąsias bylas, galima atkurti kai kurias Nemakščių žydžių žūties detales, kurių neužrašė kalinamus nemakštiškius tardę (labai dažnai – naktį) ir liudytojus apklausę tardytojai.

Abiejuose miesteliuose matyti to paties pirminio įsakymo (ar įsakymų, nes veikiau-

siai dalyvavo kelių represinių struktūrų pareigūnai) braižas. Tačiau veiksmai skyrėsi, nors kai kurie žudynių organizatoriai ar vykdytojai buvo tie patys. Tam įtakos turėjo ir nacių siekis tą pačią dieną išžudyti abiejų miestelių žydus, bet pirmiau numatyta susidoroti su Nemakščių geto kaliniais. Todėl prie Legotiškės kaimo duobės aukoms buvo kasamos naktį.

Įdėmiau įsigilinus į tardytojų rašytus suimtųjų ir liudytojų apklausų protokolus, galima suprasti, kad Nemakščiuose ir duobių būsimoje žudynių vietoje kasėjus, ir dalį konvojuotojų bei potencialių vietinių žudikų teko gaudyti beveik tiesiogine to žodžio prasme⁸⁸. Matyt, nuo įsakymo visiškai sunaikinti žydų bendruomenę gavimo iki jo vykdymo buvo labai trumpas laiko tarpas, o nurodymai pasiruošti egzekucijai gauti ne anksčiau kaip 1941 m. rugpjūčio 21 d. popietę. Nemakščiuose, kaip ir Viduklėje, buvo mobilizuota, daugiausia iš miestelio ir Legotiškės kaimo, maždaug dvidešimt duobkasių. Būsimoje masinių žudynių kapavietėje dvi duobės jie baigė kasti jau prieš rytą. Duobkasiai nebuvo paleisti namo. Jie, išskyrus kelis pabėgusius, ginkluotų sargybinių saugomi, turėjo kelias valandas lūkuriuoti kruvinos atomazgos, apie kurią ir numanė, ir girdėjo kalbant juos prižiūrinčius vyrus⁸⁹. Iškastos dvi duobės kai kuriose baudžiamosiose bylose vadinamos kanalais. Jų ilgis – maždaug 15 m, plotis – 2,3 m, gylis – 2,5 m. Vieną duobės galą, per kurį mirčiai pasmerkti žmonės turėjo būti suvaromi į kapą, buvo liepta iškasti ne taip giliai. Taigi naciai buvo iki smulkmenų apgalvoję savo makabrišką nusikaltimų metodiką.

Žydes su vaikais į egzekucijos vietą vežė tuometine Legotiškės (Legotiškių) gatve. Prie jos ar kitaip tada vadinto plento tęsinio buvo ir getas. Būsimo aukos buvo vežamos maždaug nuo 7 iki 12 valandos sunkvežimiu atviru kėbulu partijomis po ne mažiau kaip

60 žmonių⁹⁰. Vieni nusikaltėliai ir duobkasiai suskaičiavo, kad mašina moteris ir vaikus vežė 4 ar 5 kartus, kiti – kad tik 3, dar kiti – net 8 ar 10 kartų⁹¹. Toks netikslumas liudijant apie tuos pačius įvykius rodo, kad tiek duobkasiai, tiek dauguma sargybinių ir moterų bei vaikų šaudytojų žudynių metu patyrė šoką, buvo praradę orientaciją. Veikiausiai sunkvežimis dideliu kėbulu geto kalines su vaikais vežė 5 ar 6 kartus. Egzekucija žudynių vietoje vyko 3–4 valandas. Sušaudžius atvežtą žydų partiją, duobkasiai turėjo užpilti lavonus žemių sluoksniu.

Apie pačias žudynes prie Legotiškės kaimo yra išlikę duobkasių ir vienokias ar kitokias funkcijas vykdžiusių holokausto dalyvių parodymų. Juose dažnai atsispindi siekis neigti ar mažinti savo kaltę, o tardytojui vardijamų kitų nusikaltėlių vaidmuo ne visada aiškus. Mat suimtųjų tardymo protokoluose buvo nurodoma daug ginkluoto būrio, veikusio 1941 m. birželio pabaigoje, narių (kaip „bandpovstancy“) pavardžių, o paskui, atsakant į kitą klausimą, tie patys asmenys neretai buvo užrašomi kaip neva šaudę žydus, nors tuos įvykius skyrė beveik dviejų mėnesių laiko tarpas.

Duobkasių pasakojimai apie žudynes taip pat prieštaringi. Mat, sunkvežimiu atvežus pirmus pasmerktuosius, duobių kasėjai buvo nuvaryti į krūmokšnius arčiau plento, suguldyti ant žemės ir liepta nežiūrėti⁹². Vėliau dalis liudytojais tapusių duobkasių, atvestų prie duobės užpilti lavonų žemių sluoksniu, matė kai kuriuos žiaurios epizodus, kai buvo pribigiami sužeistieji. Daugiau matyti tie liudytojai galėjo egzekucijai įpusėjus ar baigiantis, kai nuo alkoholio apsvaigę žudynių vykdytojai ir sargybiniai mažiau bepaisė instrukcijų slėpti nusikaltimo eigą. Iš naciams per 1941 m. rugpjūčio 22 d. žydų žudynes talkinusių valsčiaus gyventojų labiausiai įstrigo Julius Damanskis, šaudęs į moteris ir vaikus iš kulkosvaidžio⁹³. Po egzekucijos jis

nemakščiškiams pasakojosi apie savo „žyg-darbi“ prie Legotiškės kaimo⁹⁴. Daugelio kitų vyrų, naciams talkinusių tą Nemakščiams kruviną rugpjūčio 22 d., vaidmuo neaiškus. Panaudojus kulkosvaidžius, iš šautuvų šaudyta mažiau. Duobėje sužeistus žydus daugiausia pribaginėjo iš automatų žudynių vietoje buvę profesionalūs žudikai – keli vokiečiai (liudytojų įvardijami kaip gestapininkai) ir keli atvažiavę lietuviai. Pastarieji buvo atvykę sunkvežimiu iš Raseinių⁹⁵. Nemakščiuose žudynes organizavo aukštesnio rango vokiečių pareigūnas, atvažiavęs lengvąja mašina. Jo dalyvavimo ir Viduklėje faktą patvirtino vieno žudynių dalyvio užrašyti išsamūs parodymai. Jie taip pat patikslina ir papildo minėtą straipsnį apie holokaustą Viduklės vls.⁹⁶ Tą straipsnį galima papildyti ir tuo, kad kulkosvaidžiai buvo ne atvežti iš Raseinių, o paimti iš rusiškų trofėjinių ginklų sandėlio Nemakščiuose.

Nemakščių policija žudynių dieną, atrod, atliko tik organizacines funkcijas, kurių išvengti ji negalėjo. Neaišku, ar laikinai policijos viršininko pareigas ėjęs J. Jasiulis ir policininkas K. Kemzūra nusikaltimo metu buvo egzekucijos vietoje. O nusikaltimais veiksmis pagarsėjęs minėtas J. Damanskis prie žydų šaudytojų priskyrė (ar tardytojas pagal sugalvotą schemą į protokolą įrašė pats) ne tik juos, bet ir daug kitų miestelio ir kaimo vyrų. Tardomas jis paminėjo Vladą Žilinską, brolius Povilą ir Vincą Rudaičius, Joną Vizgirdą, Vaclovą Šimavičių, Martyną Jablonskį, Antaną Andrulį, Stasį Stulgį, J. Liaudanską, K. Kemzūrą, Stasį Vaznį. Visi jie apibūdinti kaip šaulių būrio nariai (nors ne visi tokie buvo iki 1940 m. sovietų okupacijos), nes toks būrio pavadinimas buvo priimtinesnis nelabai išprususiam „Smeršo“ tardytojui, negalėjusiam suvokti 1940–1941 m. įvykių Lietuvoje esmės⁹⁷.

Balandžio 14 d. jau kitam „Smeršo“ tardytojui J. Damanskis patvirtino prieš dvi

dienas savo duotus parodymus, tik neaišku, ar užrašytus taip, kaip jis sakė. Tačiau atsakydamas į klausimą apie moteris ir vaikus šaudžiusius vyrus, tardomasis iš dalies pakeitė žydes šaudžiusių vyrų, kuriuos „gerai prisiminė“, grupės sudėtį. Balandžio 14 d. tardytojo užrašytame asmenų sąraše neliko J. Liaudansko, tačiau į jį buvo įtrauktos Antano Šimavičiaus, Kazio Tolišiaus ir J. Jasiulio pavardės. Pastarasis įrašytas kaip „gaujos vadovas“⁹⁸.

Abejonių kyla paskaičius M. Jablonskio 1945 m. gegužės 17 d. tardymo protokolą. Matyti, kad tardytojas jau sukonstravo savąją įvykių 1941 m. birželio pabaigoje–rugpjūčio mėn. schemą ir kaltų asmenų sąrašą. Šiuos žmones jis bandė įtraukti ir į 30 „žydšaudžių“ skaičių. M. Jablonskis net žinojo, kuris iš jų suimtas, kuris kur gyvena, nors pačiam prieš antrąjį suėmimą teko ilgai slapstyti⁹⁹. Įdomu, kad, be penkiolikos paminėtų „žydšaudžių“, dar penki asmenys apibūdinami kaip buvę „baltųjų banditų“ būryje, bet, suprask, žydų į Legotiškę nekonvojavę ir nešaudę. Tai Stasys ir Julius Vazniai, J. Liaudanskas, J. Rutkauskas ir Povilas Rukas. Dar kitų tai kategorijai priskirtinų vyrų suimtas „neprišiminė“. Beje, kitų duomenų, patvirtinančių, kad paminėtas P. Rukas (1942 m. – policijos vachmistras Raseiniuose) būtų veikęs Nemakščiuose, nėra.

O į išgirstą iš M. Jablonskio sąrašą asmenų, konvojavusių žydus į Legotiškę, tardytojas Averjanovas įtraukė P. Karpių, tėvą ir sūnų Marcinkevičius, P. Rudaitį, P. Rudį, J. Vizgirdą, J. Damanskį, A. Šimaitį, Tarožą, S. Pilipavičių, S. Stulgį, S. Naujokaitį, S. Jurgilą, V. Rudaitį ir Stasį (pavardė neįskaitoma) iš Pagojaus kaimo¹⁰⁰.

Į pokario metų apklausų protokolus reikia žiūrėti gana kritiškai. Dauguma iš žmonių žudikais apibūdintų vyrų egzekucijos metu buvo sargybiniai, o kai kurių žudynių vietoje išvis nebuvo. Nereikia pamiršti, kad sovietų

tardytojai per vertimo iš lietuvių kalbos ir į lietuvių kalbą manipuliacijas įrašydavo ir tikrovės neatitinkančių parodymų (tai lengva padaryti vertėjaujant „liaudies gynėjui“, kaip buvo Nemakščiuose) arba juos išmušdavo iš suimtųjų fizinėmis priemonėmis, grasi nimais ir pan. Tad parodymus, susijusius su nusikaltimais Nemakščių žydų bendruomenei, reikia naudoti apdairiai. Įdomu, kad net Komijos ar kitų regionų lageriuose nemakštiškių baudžiamąsias bylas užbaigiantys tardytojai nesirėmė visais Šiluvoje (čia kurį laiką veikė iš sugriautų Raseinių perkelta NKGB–NKVD apskrities įstaiga), Raseiniuose ar Nemakščiuose išgautais ir užrašytais parodymais.

DĖL AUKŲ STATISTIKOS

Apie 1941 m. vasaros Nemakščių valsčiaus žydų aukas galima spręsti tik iš sovietų Ypatingosios valstybinės komisijos 1945 m. pirminių dokumentų. Jie buvo rengiami paskubomis. Nemakščiuose tai darė tas pats NKVD Raseinių apskrities skyriaus jaunesnysis leitenantas rusakalbis Kušnarenka, kuris tardė ir daugelį suimtų nemakštiškių. Ypatingosios valstybinės komisijos užduotį surinkti duomenis apie 1941–1944 m. aukas valsčiuje jis atliko per dvi dienas. 1945 m. kovo 19–20 d. su minėtu vertėju T. Pancero-vu (1941 m. pradžioje jis atvyko iš Lenkijos) paklausinėjus tik kelis Nemakščių miestelio ir artimesnių kaimų gyventojus, buvo surašyti trumpi jų kaip liudytojų apklausos protokolai. Kovo 20 d. jau atsirado ir baigiamieji „dokumentai“: „apibendrintos žinios“ apie visas karo pradžios ir nacmečio aukas valsčiuje, suimtus ir išvežtus dirbti į Vokietiją asmenis (tardytojas Kušnarenka iš Maskvoje rezidavusios sovietų Ypatingosios komisijos klausimyno į baigiamuosius dokumentus net perkėlė „sričių“ ir „rajonų“ terminus,

kurių Lietuvoje dar nebuvo) ir Nemakščių milicijos viršininko rusakalbio Šalajevo raportas apie žydžių ir jų vaikų žudynių vietą. Trumpučiaame raporte rašoma, kad nenustatyta, kiek žydų nužudyta dviejose duobėse prie Legotiškės kaimo¹⁰¹. Turbūt tai netenkino viršininkų, o laiko nebebuvo: jau reikėjo atsiskaityti už atliktą užduotį. Matyt, dėl to dar tą pačią dieną atsirado Antano Barkausko „liudijimas“, kuriame, be kita ko, rašoma, kad „1941 m. vokiečių buvo žvėriškai sušaudyti 543 gyventojai žydai, dalis palaidota Nemakščių valsčiuje, o dalis Viduklės valsčiuje“¹⁰². Nežinia, iš kur paimtas toks tikslus skaičius. Taip pat kovo 20 d. Šalajevo ir valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininko Šilkaus surašytame akte nurodomas per nacių okupaciją sušaudytų 568 valsčiaus gyventojų skaičius¹⁰³, vadinasi, buvo priskaičiuoti ir karo pradžioje nužudyti įkaitai lietuviai.

Vėliau publikuotame masinių žudynių sąraše klaidingai nurodoma, kad visi tie 543 žydai nužudyti už 1,5 km nuo Nemakščių¹⁰⁴, t. y. Legotiškės kaime. Yra abejonų dėl 243 nužudytų prie Viduklės geležinkelio stoties Nemakščių ir Viduklės valsčių žydų vyrų ir 14–15 metų amžiaus berniukų skaičiaus, kurį tyrinėtojas A. Pocius paėmė iš Viduklės bažnyčios istorijos rankraščio, pirminio šaltinio¹⁰⁵. Iš tų aukų, kurių galėjo būti daugiau (vienoje Ypatingosios komisijos lentelėje įrašyti 263 sušaudyti žmonės¹⁰⁶), bent du trečdaliai buvo Nemakščių žydai. Istorikas A. Girčys apie Nemakščių valsčiaus žydų aukas per masines žudynes rašo, kad Legotiškės kaime sušaudyta 340 moterų ir vaikų, o prie Viduklės geležinkelio stoties – apie 200 žydų¹⁰⁷. Galima tik pridurti, kad Legotiškėje buvo nušauti ir keli senyvi vyrai. Nemakščių žydų bendruomenės aukų statistiką papildžius nužudytaisiais iki masinių žudynių ir po jų, preliminarūs žydų tautos nuostoliai valsčiuje – 560–570 asmenų.

1945 m. Ypatingoji komisija galėjo surinkti tikslesnius žydų, taip pat kitų tautybių valsčiaus gyventojų ir raudonarmiečių žūties duomenis. Tačiau iš Sovietų Sąjungos atsiųstų ir atsainiai dirbančių NKVD pareigūnų nedomino tragiškų 1941 m. vasaros įvykių svetimame krašte aplinkybės.

Be to, kaip ir dėl Kražių bei Viduklės valsčiaus įvykių, lieka neaiškumų, kokios nacių struktūros ir kada vykdė holokaustą prieš Nemakščių valsčiaus žydus. Galėjo būti, kad rugpjūčio 22 d. masines žudynes Legotiškėje rengė ir vykdė Raseiniuose reziduojančio 3/A operatyvinio būrio padalinys, o iš Tauragės aps. į Nemakščius atvykę operatyvininkai čia jau anksčiau buvo atlikę represines funkcijas prieš žydus (arba įvairių struktūrų pareigūnai veikė išvien). Tad su savo vaikais sušaudytos Nemakščių žydės, kaip ir jų tautietės iš Viduklės, galbūt pateko į 3/A operatyvinio būrio vado SS štandartenfiurerio K. Jägerio suvestinę, atspindinčią jo pavaldinių iki 1941 m. gruodžio 1 d. nužudytų žydų statistiką. Tos suvestinės vienoje eilutėje nurodyta, jog 1941 m. rugpjūčio 18–22 d. Raseinių apskrityje nužudyta 1926 žydai, iš jų 466 vyrai, 440 moterų ir 1020 vaikų¹⁰⁸. Tačiau rugpjūčio 22 d. prie Nemakščių ir Viduklėje sušaudyti žmonės galėjo patekti ir į Tilžės operatyvinio būrio 1941 m. vasaros 5502 aukų statistiką¹⁰⁹. Neatmestina ir prielaida, kad Tilžės operatyvininkai susiję tik su abiejų valsčių žydų vyrų egzekucija geležinkelio stotyje. Galėjo būti ir taip, kad dalį Nemakščių žydų sušaudė Šiauliuose kurį laiką stovėjusio 2/A operatyvinio būrio (tos pačios A operatyvinės grupės) žudikų padalinys. Tačiau tai reikia patvirtinti arba paneigti. Tikėtina, kad kokiose nors holokaustą vykdžiusių vokiečių pareigūnų ataskaitose, žiniaraščiuose ar jų kopijose, esančiose Vokietijos (ar JAV ir Rusijos) archyvuose, galima būtų rasti tikslesnių duomenų ne tik apie nužudytus prie

Legotiškės ir Viduklės geležinkelio stoties žydus, bet ir apie atsakingas nacių struktūras ir nusikaltusius asmenis (vokiečius ir vietinius talkininkus).

IŠVADOS

Raseinių apskrities šiaurės vakarų dalies Kražių, Viduklės, Nemakščių valsčiuose holokausto eiga turėjo ir panašumų, ir skirtumų. Net ir kol kas negausūs šaltiniai ir žinoma įvykių seka rodo, kad tose vietovėse aktyviai veikė Tilžės operatyvinio būrio padalinių profesionalūs žudikai (atvykę kartu su puolančiais vermachto daliniais), kurie kontroliavo kaimyninę Tauragės apskritį. SS brigadefiurerio W. Stahleckerio vadovaujama A operatyvinė grupė į žydų persekiojimą ir žudynes daugelyje Žemaitijos apskričių įsitraukė pamažu ir vėliau.

Galima teigti, kad bolševikams 1940–1941 m. visuose trijuose valsčiuose nepavyko tautiniu pagrindu supriešinti gyventojų, nuiteikti lietuvių prieš žydus. O naciams 1941 m. vasarą nepavyko sukelti vietos gyventojų antisemitinių nuotaikų (ką jau kalbėti apie pogromus), nors jas akivaizdžiai reiškė tiek kai kurie vokiečių kareiviai, tiek žydų diskriminavimą, izoliavimą ir žudynes vykdę nacių represinių operatyvinių padalinių karininkai. Tačiau jie karo pradžios suvaržymų sąlygomis pajungė savo interesams Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo ir 1941 m. Birželio sukilimo pradžioje, dar iki ateinant vokiečių kariuomenei, veikti pradėjusius savarankius apsauginius (antisovietinius sukilėlius), vėliau vadintus partizanais, baltaraiščiais ir kitaip. Nemakščiuose jų būrį, kurio gretos iki žydų masinių žudynių praretėjo, vokiečių operatyvininkai kontroliavo per kariuomenės Skaudvilės komendantūrą ir per savo patikėtinį – vadinamąjį valsčiaus ir miestelio burmistrą. Tokio patikėtinio

Kražiuose ir Viduklėje nebuvo. „Burmistras“ jau 1941 m. birželio pabaigoje pradėjo skelbti Nemakščių valsčiaus žydus diskriminuojančius įsakymus.

Žydams diskriminuoti, izoliuoti, konvojuoti ir egzekucijai vykdyti trūkstant lietuvių, nacių operatyvininkai pasitelkė pagalbinius policininkus ir atsitiktinius vyrus. Dar besiformuojanti ir negausi aptariamų valsčių nuvadų viešoji policija masinėse žudynėse nebuvo verčiama dalyvauti (išskyrus atvejus, kai jose dalyvavo asmeniškai apsisprendę pareigūnai), tačiau turėjo atlikti kai kurias su „žydų klausimu“ susijusias organizacines funkcijas. Visuose trijuose valsčiuose aukos į žudynių vietą buvo vežamos sunkvežimiais (kitose Raseinių apskrities vietovėse dažniausiai vartytos pėsčiomis).

Kražiuose trumpalaikis getas veikė ūkiniame dvaro pastate. Viduklėje ir Nemakščiuose getui panaudoti žydams priklausę pastatai. Tačiau pastarajame miestelyje buvo įrengtas tipiškas mažas getas su spygliuota tvora, kurį saugojo čia rezidavusių nacių operatyvininkų juodomis uniformomis prigąsdinti ir kontroliuojami vokiečiai ir lietuviai. Tuo tarpu Viduklės sinagogoje ir buvusioje žydų mokykloje su vaikais laikytos žydės nebuvo aklinau izoliuotos, o lietuvių sargyba buvo labiau nominali (žydes išleisdavo į kaimus parsinešti maisto). Abiejų valsčių žydai vyrai savo paskutines gyvenimo dienas praleido Viduklės geležinkelio stoties gyvenvietės gete (stovykloje), prie kurio juos sušaudė vokiečiai (data nenustatyta). Tų valsčių moteris su vaikais nužudė vėliau tą pačią 1941 m. rugpjūčio 22 d. prie Viduklės ir Nemakščių. Rugpjūtį (data kol kas neaiški) per vieną egzekuciją išžudyti ir Kražių valsčiaus suaugę žydai, tačiau dauguma vaikų (kiti pasislėpė) veikusiai buvo sušaudyti rugpjūčio pabaigoje. Preliminarūs holokausto aukų 1941 m. vasaros skaičiai: Nemakščių vals-

čiuje – 560–570 asmenų, Kražių – apie 370, Viduklės – 160–170.

1941 m. rugsėjo viduryje naciai baigė naikinti miestų ir valsčių žydų bendruomenių likučius visoje Raseinių apskrityje (tai Lietuvos apskritis, anksčiausiai netekusi gyventojų žydų). Čia gyvi liko stengęsi gelbėtis ir besislapstantys bei lietuvių paslėpti vietiniai ir kiti žydai. Jei ne žmonės po įkaitų žudynių ir dėl nacių draudimų bendrauti su žydais bei grasinimų mirtimi už paramą jiems kausčius baimė, pagalba persekiojamiems žydams galėjo būti didesnė.

Visuose trijuose valsčiuose vokiečių represinių struktūrų pareigūnai ar kareiviai dalyvavo svarbiausiuose holokausto etapuose (diskriminavimas, izoliavimas, žudymas). Matyt, viena iš didesnio nacių dėmesio priežasčių – strateginė tų valsčių padėtis dėl svarbių geležinkelių ir plentų. Be to, ir negausūs duomenys rodo, kad vokiečiai vykdė egzekucijas antisemitiniais motyvais dar iki paskelbdami prieš žydus nukreiptus diskriminavimo potvarkius. Vėliau vokiečių kareiviai ir operatyvininkai grobstė getuose uždarytų žydų turtą (Nemakščiai), prievartavo žydaite (Kražiai), sadistiškai kankino getų kalinius (Viduklės glžk. stotis) ir pan.

Duomenų, kurie rodytų valsčių savarankių apsauginių (sukilėlių) ir vėliau naciams talkinusių lietuvių žiaurų elgesį su žydais iki masinių žudynių, neaptikta. Per egzekucijas tik keli lietuviai žudikai pernelyg stropiai „darbavosi“ šaudydami ar pribaiddami aukas. Egzekucijose dalyvavę lietuviai šaudė į savo buvusius kaimynus žydus bijodami, kad nepaklusę gali būti sušaudyti patys (Kražiai), arba prieš tai apsvaiginti atgabentais alkoholiniais gėrimais (Viduklė, Nemakščiai). Kražių valsčiuje vokiečių karininkams pavyko pasiekti (toks jų tikslas akivaizdus iš baudžiamųjų bylų), kad aukų krauju susiteptų kuo daugiau lietuvių. Čia dauguma

žydus lydėjusių lietuvių prieš egzekuciją net nežinojo, kad bus vežami šaudyti žydų (sakyta – į darbus). Viduklėje ir Nemakščiuose žudikų lietuvių skaičius buvo daug mažesnis ir dėl to, kad žydams žudyti buvo panaudoti kulkosvaidžiai. Ten daugumai paskutiniame holokausto veiksme dalyvavusių lietuvių naciai skyrė konvojuotojų, žudynių metu tuštėjančio geto ir šaudymo vietos sargybinių vaidmenį. Tačiau tai tų asmenų neatleidžia nuo kaltės, kurią daugelis jų mėgino išpirkti sovietų imperijos koncentracijos lageriuose.

Nuorodos

¹ Nemakščių valsčiaus ir miestelio burmistro 1941 m. birželio 30–liepos 23 d. įsakymai, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158–159.

² A. Girčys, „Nemakščių miestelio žydų bendruomenės likimas“ (toliau – A. Girčio str.), *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2004, p. 162–272.

³ A. Girčys, knygos apie Nemakščius rankraštis (toliau – A. Girčio rankraštis).

⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29888/3.

⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje: Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, 1963; tas pats, d. 2, Vilnius, 1973.

⁶ Masinių žudynių vietų sąrašas Lietuvos SSR, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 401.

⁷ Vokiškųjų fašistų nusikaltimai Raseinių apskrityje (1945 m. Ypatingosios komisijos duomenys), LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 46–56.

⁸ A. Girčio str., p. 163.

⁹ 1937 m. vasario 24 d. Nemakščių vls. savivaldybės raštas Raseinių aps. valdybai, LCVA, f. 379, ap. 3, b. 28a, l. 159.

¹⁰ Statistinės žinios apie Nemakščių valsčių, *ibid.*, f. 1510, ap. 3, b. 152, l. 103, 244.

¹¹ *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotiniojo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas, 1925, p. 215; 1942 m. gegužės 27 d. Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas. Nemakščių vls., Raseinių aps., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 4767 (lapai nenumėruoti).

Ateityje rasti nauji šaltiniai ir patikimi faktai iš užsienio istorikų naudojamų dokumentų leis atsakyti į kai kuriuos straipsnyje iškilusius klausimus ir giliau pažvelgti į holokausto istoriją ne tik aptartuose Raseinių apskrities valsčiuose, bet ir visoje Lietuvoje. O papildyta istoriografija geriau atskleis Lietuvos žydų tragedijos ypatumus Vidurio ir Rytų Europos holokausto istorijos kontekste, įgalins atsakyti abejotinų jos vertinimo stereotipų ir supaprastinto žydų bendruomenių žudynių modelio rekonstrukcijos kai kuriuose Lietuvos miestuose ir miesteliuose.

¹² A. Girčio str., p. 168.

¹³ *Ibid.*, p. 163–164.

¹⁴ *Ibid.*, p. 165–166.

¹⁵ *Ibid.*, p. 164.

¹⁶ *Ibid.*, p. 170.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ 1942 m. gegužės 27 d. Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas. Nemakščių vls., Raseinių apskr., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 4766 (lapai nenumėruoti).

¹⁹ A. Girčio str., p. 170.

²⁰ J. Damanskio 1945 m. balandžio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45010/3, l. 8.

²¹ A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, Kaunas, 2002, p. 218–219.

²² M. Solonin, *Birželio 22-oji: Katastrofos anatomija*, Vilnius, 2010, p. 12.

²³ Jono Petrausko (g. 1924 m.) ir Juzefos Jocienės (Vaitkutės, g. 1919 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2010 m.

²⁴ Įvairūs šaltiniai.

²⁵ Išrašas iš A. Girčio įsteigto Nemakščių muziejaus archyvo medžiagos aplanko (toliau – A. Girčio archyvo aplankas) Nr. I, p. 71.

²⁶ *Ibid.*; A. Girčio rankraštis, p. 256; A. Girčio archyvas.

²⁷ Min. J. Petrausko atsiminimai.

²⁸ „Lietuvių kariai bolševikų aerodromų statyboje“, <http://www.rytufrontas.net/e107>.

²⁹ A. Girčio rankraštis, p. 226; papildoma A. Girčio informacija.

³⁰ Liucijos Bučinskienės (Liubancaitės, g. 1928 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2010 m.; A. Dzedulionio 1945 m. sausio 31 d. ir V. Šliažo 1945 m. balandžio 5 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2854/3, l. 7–9, 12–13.

³¹ K. Staršelskio 1944 m. spalio 19 d., A. Jarmošiaus 1945 m. liepos 30 d. ir B. Kmitienės 1945 m. rugpjūčio 1 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 29888/3, l. 82, 126–128.

³² S. Vaznio, J. Rutkausko, J. Greičiaus, A. Šimavičiaus, A. Petrausko, A. Buitkaus ir P. Buitkaus baudžiamoji byla, *ibid.*, l. 5–135.

³³ Min. L. Bučinskienės atsiminimai; 1941 m. policijos raportai (Raseinių aps., p. 82), LGGRTC Archyvinis vardynų skyrius.

³⁴ B. Žibo 1945 m. kovo 19 d. liudijimas, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 51; 1941 m. Raseinių aps. Nemakščių vls. nužudytų taikių gyventojų sąrašas, *ibid.*, l. 48; Vokiškųjų fašistų nusikaltimai Raseinių apskrityje (1945 m. Ypatingosios komisijos duomenys), *ibid.*, l. 47; *Трагедия Литвы: 1941–1944 годы. Сборник документов*, Москва, 2006, c. 316; A. Girčio archyvo aplankas Nr. 1, p. 45–46, 222, 249; K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais: Rankraštis*, 1970, Lietuvos MA Centrinė biblioteka (toliau – K. Rukšėno rankraštis), p. 97, 123; A. Girčio rankraštis, p. 227–232.

³⁵ *Ibid.*; A. Girčio archyvo aplankas Nr. 3, p. 23.

³⁶ A. Girčio archyvo aplankas Nr. 1, p. 249; A. Girčio rankraštis, p. 226.

³⁷ K. Paulausko 1945 m. kovo 19 d. ir A. Paulubinsko 1945 m. kovo 20 d. liudijimai, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 54–55.

³⁸ J. Šliažo 1945 m. kovo 20 d. liudijimas, *ibid.*, l. 56.

³⁹ Žr. 1941 m. spalio 15 d. V. Štalekerio (W. Stahlecker) parengtą A. operatyvinės grupės ataskaitą, *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1973, d. 2, p. 17–20; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998, p. 233.

⁴⁰ J. Rutkausko 1944 m. spalio 26 d. apklausos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29888, l. 32.

⁴¹ *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*, Hamburg, 1985, S. 84; G. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main, Bd. 2, 1900, S. 293–299; H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main, 1993, S. 120–126, 151–156, 179–224;

K. Rukšėno rankraštis, p. 81–96; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 76.

⁴² A. Bubnys, *op. cit.*, p. 78; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 66.

⁴³ K. Rukšėno rankraštis, p. 102–114; H. Krausnick, *op. cit.*, S. 141; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *op. cit.*, p. 66.

⁴⁴ R. Puišytė, „Holokaustas Lietuvos provincijoje. Jurbarkas (1941 m. birželis–1941 m. rugsėjis)“, *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1999, p. 196.

⁴⁵ H. Krausnick, *op. cit.*, S. 141.

⁴⁶ G. Zemlickas, „Pasaulyje – kaip savo namuose“, *Mokslo Lietuva*, 1998, vasario 25.

⁴⁷ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 78.

⁴⁸ J. Tvarijono 1944 m. spalio 20 d., A. Vaičiūno 1944 m. spalio 23 d., A. Ivanausko 1944 m. lapkričio 17 d. ir S. Jankausko 1944 m. lapkričio 18 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31406 /3, l. 10, 71, 88, 90.

⁴⁹ B. Vaznio 1945 m. sausio 31 d. apklausos protokolai, *ibid.*, b. P-1171, l. 11; LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 21 d. teismo posėdžio K. Staršelskiui teisti protokolai, *ibid.*, b. 28544/3, l. 25–27; A. Dzedulionio 1945 m. sausio 31 d. ir V. Šliažo 1945 m. balandžio 5 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 7–9, 12–13; min. L. Bučinskienės ir J. Petrausko atsiminimai.

⁵⁰ J. Masiulis, „Nepamirštama data“, *Naujas rytas*, 1965, balandžio 1; papildoma A. Girčio informacija ir kiti šaltiniai.

⁵¹ V. Šliažo 1945 m. balandžio 5 d. apklausos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28544/3, l. 12; min. J. Petrausko atsiminimai.

⁵² Min. J. Petrausko ir L. Bučinskienės atsiminimai.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ B. Vaznio 1945 m. sausio 31 d. apklausos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-1171, l. 11.

⁵⁵ LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 21 d. teismo posėdžio K. Staršelskiui teisti protokolai, *ibid.*, b. 28544/3, l. 25–27; A. Dzedulionio 1945 m. sausio 31 d. apklausos protokolai, *ibid.*, l. 7.

⁵⁶ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 1, 1941 m. birželio 30 d., LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158, l. 1; 1941 m. liepos 11 d. Skaudvilės vietos komendantūros įsakymas Nr. 3, *ibid.*, b. 159, l. 1; Šiaulių gebitskomisaro 1942 m. lapkričio 2 d. rašto nuorašas, *ibid.*, f. 1753, ap. 3, b. 1, l. 183.

⁵⁷ J. Rutkausko 1944 m. spalio 26 d. ir A. Buitkaus 1944 m. lapkričio 14 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29888/3, l. 32, 41; S. Jurgilo 1945 m. balandžio 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 29277, l. 8; B. Živatkausko 1946 m. balandžio 9 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-1171, l. 18.

⁵⁸ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: Dokumentinė apžvalga*, Washington, 1973, p. 338; S. Jegelevičius, „Lietuvos Laikinoji vyriausybė“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2005, t. 26, p. 525; P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 99–100, 300–301.

⁵⁹ LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 21 d. teismo posėdžio K. Staršelskiui teisti protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28544/3, l. 25–27.

⁶⁰ Nemakščių valsčiaus ir miestelio burmistro 1941 m. birželio 30–liepos 23 d. įsakymai, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158–159.

⁶¹ V. Škinderio 1944 m. lapkričio 14 d. ir A. Vaičiūno 1944 m. gruodžio 3 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29465/3, l. 9; b. 31406/3, l. 12.

⁶² B. Živatkausko 1946 m. balandžio 9 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-1171, l. 18.

⁶³ A. Buitkaus 1944 m. lapkričio 14 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 29888/3, l. 41.

⁶⁴ A. Petrausko 1944 m. lapkričio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 29888/3, l. 24.

⁶⁵ S. Vitkausko 1944 m. spalio 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 82.

⁶⁶ S. Buchaveckas, „Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: kai kurie faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2(26), p. 38.

⁶⁷ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 1, 1941 m. birželio 30 d., LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158, l. 1.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 2, 1941 m. liepos 1 d., *ibid.*, l. 2.

⁷² *Ibid.*

⁷³ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 3, 1941 m. liepos 2 d., *ibid.*, l. 2.

⁷⁴ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 4, 1941 m. liepos 5 d., *ibid.*, l. 4.

⁷⁵ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 5, 1941 m. liepos 12 d., *ibid.*, l. 5.

⁷⁶ LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 21 d. teismo posėdžio K. Staršelskiui teisti protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28544/3, l. 24.

⁷⁷ Burmistro Nemakščių valsčiui ir miesteliui [taip dokumente. – S. B.] 1941 m. liepos 23 d. įsakymas, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158, l. 7.

⁷⁸ Papildoma A. Girčio informacija.

⁷⁹ V. Gochmano 1945 m. spalio 2 d. ir J. Jociaus 1945 m. lapkričio 14 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2644/3, l. 19 a. p., 27.

⁸⁰ LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 21 d. teismo posėdžio K. Staršelskiui teisti protokolas, *ibid.*, b. 28544/3, l. 24–26.

⁸¹ Min. L. Bučinskienės atsiminimai.

⁸² *Ibid.*, Onos Lindinienės (Levickytės, g. 1926 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2010 m.

⁸³ S. Buchaveckas, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas (1941 m. birželis–rugpjūtis)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2010, Nr. 1(27), p. 69.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ V. Gochmano 1945 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2664/3, l. 19 a. p.

⁸⁶ Min. L. Bučinskienės ir O. Lindinienės atsiminimai.

⁸⁷ R. Rakevičienės 1969 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47583/3, t. 1, l. 109.

⁸⁸ J. Visocko 1945 m. vasario 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 9908/3, l. 7; J. Visocko 1959 m. rugsėjo 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 45010/3, l. 127–128.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ S. Jurgilo 1945 m. balandžio 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 29277/3, l. 14.

⁹¹ V. Rudaičio 1945 m. kovo 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 9908/3, l. 11; B. Pocius 1945 m. spalio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 2644/3, l. 22; V. Rudaičio 1945 m. gruodžio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 28847/3, l. 21.

⁹² V. Gochmano 1945 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 2664/3, l. 20.

⁹³ J. Damanskio baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 45010.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ S. Buchaveckas, *op. cit.*, p. 70.

⁹⁶ A. Korsako 1969 m. rugsėjo 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47783, t. 1, l. 35–37.

⁹⁷ J. Damanskio 1945 m. balandžio 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45010/3, l. 12.

⁹⁸ J. Damanskio 1945 m. balandžio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 15.

⁹⁹ M. Jablonskio 1945 m. gegužės 17 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 41570, l. 10.

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ 1941 m. kovo 20 d. Nemakščių milicijos viršininko Šalajevo raportas NKVD Raseinių aps. skyriaus viršininko pavaduotojui Leskovui, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 50.

¹⁰² A. Barkausko 1941 m. kovo 20 d. liudijimas, *ibid.*, l. 51.

¹⁰³ 1945 m. kovo 20 d. aktas, *ibid.*, b. 40, l. 46.

¹⁰⁴ Masinių žudynių vietų sąrašas Lietuvos SSR, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 401.

¹⁰⁵ A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *Raseinių krašto žydai*, Vilnius, 2004, p. 212.

¹⁰⁶ Vokiškųjų fašistų nusikaltimai Raseinių apskrityje (1945 m. Ypatingosios komisijos duomenys), LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 3, 5, 30.

¹⁰⁷ A. Girčio str., p. 171.

¹⁰⁸ Suvestinės žinios apie operatyvinio būrio Nr. 3 iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, Vilnius, 1963, p. 133.

¹⁰⁹ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 197; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *op. cit.*, p. 66.

Gauta 2010 09 20

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Didžioji g. 17/1, Vilnius

Stanislovas Buchaveckas

HOLOCAUST IN THE RASEINIAI COUNTY: DESTRUCTION OF THE JEWISH COMMUNITY IN NEMAKŠČIAI RURAL DISTRICT

Summary

This third article (out of three) on the Holocaust in the summer of 1941 in the north-western part of Raseiniai County continues a series of articles about the destruction of Jewish communities, the two other articles being about the Kražiai and Viduklė rural districts (see "Genocidas ir rezistencija", 2009 No. 2(26) and 2010 No. 1(27)).

The Nemakščiai Jewish community, which mainly accumulated capital from selling horses, was the richest of the neighbouring shtetls (i.e. the towns with predominantly Jewish population). Among the district and rural district centres, Nemakščiai in 1940 was the only settlement with a majority of Jews (population of around 650). The only neighbouring locations with a larger Jewish population were the towns of Raseiniai, Jurbarkas, and Kelmė.

During the Soviet occupation of 1940–1941, underground activities were taking place in this rural district. At the beginning of the war between Germany and the Soviet Union and the June 1941 Uprising, prior to the Nazi Wehrmacht entering Nemakščiai, members of the underground movement organised themselves into an independent unit for the protection of inhabitants and their property. The rural district suffered losses (the church was burnt down) and there were victims on both warring sides. In revenge for German soldiers killed by the Red Army, the Nazis killed several hostages – eight Lithuanian men from the villages of Švendūna and Geidėnai and another three from the village of Očikiai. The Nemakščiai Rural District, which was in a

strategic location at the crossing of the road and rail connecting Tilsit and Riga with Žemaičiai Road, was controlled by the Skaudvilė Commandant (Tauragė County) and a unit of the Tilsit Operational Squad (later – Operational Group A, which carried out the massacre of Jews in Lithuania). On 26 and 27 June 1941, men from the self-protection unit of the Nemakščiai Rural District were taken to Skaudvilė (their numbers were reduced by the murder of the hostages), given instructions, and armed with rifles. Remnants of this squad, which acquired the informal status of a supporting police force and was supplemented with recruits, aided the Germans stationed in the rural district to carry out the neutralisation, discrimination, and isolation of the Jews.

The Nazis appointed V. Miečevičius as Burgomeister of the Nemakščiai Rural District. He usurped the functions of governing the rural district and police. As early as 30 June, V. Miečevičius started issuing orders discriminating against the Jews of the rural district and on 14 July ordered them to wear yellow stars of David. The Nazis imprisoned Jewish men of the Nemakščiai Rural District in a ghetto (camp) near the railway station in Viduklė and then killed them there (together with the Jews of the Viduklė Rural District). The nearly 'classical' ghetto established in Nemakščiai and fenced with barbed wire was guarded by Germans and Lithuanians. It operated until 22 August, when the women and children imprisoned in the ghetto were shot dead in Legotiškės Village. Two pits for the victims were dug at

night. According to witnesses, the massacre was carried out by, as they said, Gestapo men – the Germans and several Lithuanians who came from Raseiniai. From the local 'sidekicks', Julius Damanskis 'distinguished' himself by shooting with a machine-gun, whereas many others were convoy men or guards.

It should be noted that in all three rural areas, the Bolsheviks failed to set the inhabitants against each other on an ethnic basis in 1940–1941 or to turn the Lithuanians against the Jews. Neither were the Nazis able to provoke anti-Semitism in the local population in the summer of 1941. Executions on an anti-Semitic basis were carried out by the Germans prior to proclaiming discriminatory decrees against the Jews. German soldiers and men from operational units plundered the property of the Jews isolated in the ghettos (Nemakščiai), raped Jewish women (Kražiai), sadistically tortured prisoners of the ghetto (Viduklė railway station), etc. No information was found about the cruel behaviour with Jews of the Lithuanians from the independent self-protection units (rebels) who later aided the Nazis. The Lithuanians who assisted the Nazis were intoxicated with alcohol prior to carrying out the executions; the victims were brought from the ghettos for execution in lorries. In Kražiai,

German officers managed to achieve their goal that as many Lithuanians as possible would have their hands stained with Jewish blood. In Viduklė and Nemakščiai few Lithuanians participated in carrying out the massacre, largely because the killings were conducted by using machine guns.

Preliminary, in 1941 the Jews lost over 560 people in Nemakščiai Rural District, about 370 in Kražiai Rural District, and 160–170 in Viduklė Rural Area. In Raseiniai County, no Jewish communities were left by September 1941.

New sources and reliable information found in the future in documents currently used by historians abroad will allow the provision of answers to the questions raised in the article and the exploration of the Holocaust in Lithuania in more detail, since Lithuania in 1941 was turned into a firing ground for the mass Jewish massacre on the European scale by the German Nazis. The supplemented historiography will better reveal the specifics of the tragedy of Lithuanian Jews (and of the Holocaust within the European context) and will help reject doubtful stereotypes of its interpretation and a simplified reconstruction of the model of the destruction of the Jewish communities in the towns and villages of Lithuania.

Sovietų režimo nacionalinės politikos bruožai Lietuvoje 1944–1953 m.*

Šio straipsnio tikslas – remiantis įvairių archyvų dokumentine medžiaga, naujausia Lietuvos ir užsienio šalių istoriografija, pamėginti ištirti ir apibūdinti komunistinio režimo nacionalinės politikos ypatumus ir bruožus, pristatyti ir apibendrinti pirminių tyrimų rezultatus. Rūpėjo atsakyti į klausimą, kokie veiksniai, priežastys ir aplinkybės lėmė nacionalinę politiką, kokia buvo jos specifika ir kokius sovietinės vadovybės interesus galima joje įžvelgti.

IVADAS

Daugelį dešimtmečių Sovietų Sąjungos totalitarinė sistema Lietuvoje formavo sovietinio piliečio tapatybę ir mentalitetą. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, tapo labai aktualu nustatyti, apmąstyti ir įvertinti šio proceso, kuris dažnai buvo vadinamas internacionaliniu ugdymu, padarinius. Sovietų valdžios pokario metais Lietuvoje vykdyta nacionalinė politika – dar ne visai išsamiai išgvildenta tema. Labai trūksta tyrimų, kurie nagrinėtų etninius santykius (ypač Vilniaus krašte, kur įvairių tautybių migracijos procesai, etniniai, demografiniai ir politiniai pokyčiai

buvo išskirtiniai) ir komunistinio režimo poveikį jiems.

Straipsnyje panaudota Lietuvos ypatingajame (toliau – LYA), Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarijos (toliau – LRVKA) ir Lietuvos centriniame valstybės (toliau – LCVA) archyvuose saugoma dokumentinė medžiaga. Trūkstant šaltinių ir tyrimų, nebuvo išnagrinėtas sovietų valdžios požiūris į kai kurias etnines grupes (karaimus, totorius, baltarusius), nepavyko rasti tvirtai pagrįsto atsakymo į kai kurias Vilniaus krašto lenkų protegavimo problemas. Etniniai santykiai aptarti tik bendrais bruožais. Rengiant išsamesnę studiją, būtina susipažinti su Rusijos Federacijos centriniais archyvais, išstudijuoti daugelį Lietuvos SSR vyriausybės dokumentų.

Lietuvos istoriografijoje pažymėtini Vytauto Tininio¹ ir Liudo Truskos² darbai, kuriuose autoriai nušvietė partinių organizacijų ir valstybinių įstaigų rusinimo procesą, kadrų politiką, antisemitizmo kampaniją. Bronius Puzinavičius³ savo monografijoje „Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais“ atskleidė Lavrentijaus Berijos naujosios nacionalinės politikos užkulsius Lietuvoje ir LKP CK reakciją į ją.

---

* Straipsnis parengtas vykdant Lenkijos Balstogės universiteto ir Vokietijos Nordost instituto bei Lietuvos istorijos instituto projektą „Kontynuacja i przełom w warunkach zmieniających się okupacji. Stosunki międzyetniczne w Białymstoku i Wilnie 1939–1941–1944/45–1953“. Modifikuotas straipsnio variantas bus spausdinamas Balstogės universiteto rengiamame straipsnių rinkinyje.

Arūnas Streikus⁴ nagrinėjo sovietinio režimo pastangas performuoti etninę lietuvių tapatybę, taip pat sovietinio režimo etninę politiką Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Autorius teigia, kad pirmaisiais pokario metais sovietinė valdžia vykdė Vilniaus krašto depolonizaciją, tačiau vėliau politiką radikaliai pakeitė lenkų protegavimo kryptimi, nes norėjo užkonservuoti lenkų ir lietuvių etninę įtampą, kuri būtų atsiradusi pradėjus kraštą lietuvinti⁵. Arūnas Bubnys⁶, Vitalija Stravinskienė⁷, Nastazija Kairiūkštytė⁸ ir Solomonas Atamukas⁹ paskelbė straipsnių apie komunistinio režimo politiką žydų ir vokiečių tautinių mažumų atžvilgiu, apie lenkų pagrindį ir repatriaciją 1944–1947 m. ir sudėtingus įvairių tautybių migracijos procesus Vilniaus krašte. Henrikas Šadžius¹⁰ rašė apie Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (toliau – VKP(b) CK) Lietuvos biuro vaidmenį sovietizuojant respubliką ir slopinant nacionalinį pasipriešinimą. Petras Kalnias¹¹ atkreipė dėmesį į Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (toliau – LKP(b) CK) 1950–1956 m. vykdytą lenkų tautinei mažumai palankią švietimo, kultūros ir kadrų politiką Pietryčių Lietuvoje. Jo nuomone, siekiant Vilniaus kraštą surusinti, kaip lengvinantis veiksnys buvo pasirinktas tarpinis lenkinimo etapas proteguojant lenkų etninę grupę.

Lenkijos istoriografijoje pažymėtini Piotro Eberhardto¹², Alicjos Paczoskos¹³, Piotro Niwińskiego¹⁴, Aleksanderio Srebrakowskio¹⁵ ir Jarosława Wołkonowskio¹⁶ darbai, kuriuose autoriai įvairiais aspektais nagrinėjo lenkų padėtį Vilniaus krašte XX a. viduryje. A. Srebrakowskio nuomone, lietuvių inteligentijos atstovų pareiškimai ir pastangos sulietuvinti Rytų ir Pietryčių Lietuvą ilgam atėmė galimybę abiem tautoms susikalbėti ir prisidėjo prie to, kad čia gyvenantys lenkai izoliavosi ir ėmė sieti save ne su Lietuvos SSR, bet su regionu, kitaip pasakius, priešinosi integra-

cijai¹⁷. Paminėtinas Irenos Mikłaszewicz¹⁸ straipsnis, kuriame aptariamai kai kurie svarbesni Lietuvos SSR valdžios politikos lenkų atžvilgiu aspektai. Autorės nuomone, LKP(b) vadovybė siekė sovietizuoti Vilniaus krašto lenkus ir, atsižvelgdama į pačių lenkų pastangas bei pageidavimus, sudarė galimybes plėtoti lenkų kultūrą ir švietimą¹⁹.

Per pastarąjį dešimtmetį užsienio (daugiausia Rusijos) istoriografijoje pasirodė nemažai darbų, nušviečiančių L. Berijos iškilimą į šalies lyderius, jo reformistinių politikos kursą, naująją nacionalinę politiką ir nušalinimą nuo valdžios²⁰. Pirmiausia reikia paminėti Jelenos Zubkovos²¹ monografiją „Pribaltika i Kremlj“, kurioje autorė, remdamasi Maskvos archyvais, nagrinėja SSRS vadovybės sovietizavimo politiką, jos sprendimų mechanizmus Baltijos valstybėse. Autorė nemažai dėmesio skiria centro nacionalinei politikai lenkų tautinės mažumos atžvilgiu ir Berijos planams sutautinti Baltijos respublikų valstybinį aparatą. Leonidas Maksimenkovas²² pirmą kartą paskelbė istorikų ilgai nerastą (ar neprieinamą) L. Berijos 1953 m. gegužės 8 d. pažymą SSKP CK Prezidiumui apie politinę visuomeninę padėtį Lietuvos SSR (žr. priedą p. 74) ir 1953 m. gegužės 16 d. pažymą SSKP CK Prezidiumui apie politinę visuomeninę padėtį Ukrainos SSR. Šie vertingi dokumentai padeda geriau suvokti L. Berijos subtilaus politinio žaidimo taktiką, pateikia gana patikimų žinių apie sovietų represijų mastą, tautinę valstybinio aparato sudėtį Lietuvoje ir Ukrainoje. Tynu Tannbergas parašė specialų straipsnį, aptariantį L. Berijos naujosios nacionalinės politikos iniciatyvas Baltijos respublikose ir Ukrainoje²³, tačiau kiek nekritiškai vertinantį L. Berijos pažymose išdėstytus teiginius (pvz., ten kalbama, jog 1953 m. Lietuvoje neva gyvavo stiprus pagrindis, kurio vietos valdžia nepajėgė palaužti). Minėti Lietuvos

ir užsienio istorikų darbai buvo panaudoti rašant šį straipsnį.

Darbo chronologines ribas lėmė keli istorijos lūžius ir tarpsnius žymintys dalykai: pirma, 1944 m. Lietuvą antrą kartą okupavę sovietai pradėjo kraštą sovietizuoti ir integruoti į Sovietų Sąjungą; antra, 1953 m. mirus Josifui Stalinui ir pašalinus iš valdžios L. Beriją, prasidėjo naujas SSRS politinės, socialinės ir ekonominės raidos etapas.

RUSINIMO KAMPANIJA IR KADRŲ POLITIKA

Sovietų Sąjungos vadovybė, siekdama didžiavalstybinių tikslų, Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje ir Moldovoje 1944 m. rudenį įkūrė vietinius VKP(b) CK biurus stalininei politikai įgyvendinti. Tai buvo specialios, nors ir laikinos (Lietuvoje veikė iki 1947 m. balandžio mėn.), partinės politinės institucijos, turėjusios iš esmės neribotus įgaliojimus ir atsiskaičiusios tik aukščiausiąjai partinei SSRS vadovybei²⁴. VKP(b) CK Lietuvos biuro (toliau – Biuras) pagrindinis uždavinys buvo kuo greičiau numalšinti čia gyvenančių tautų tautinį pasipriešinimą, sovietizuoti ir integruoti Lietuvą į Sovietų Sąjungos politinę, ekonominę ir socialinę sistemą. Vaizdžiai tariant, Lietuva buvo svetimkūnis, kurį reikėjo ištirpinti imperijos organizme. Šis centrinės valdžios darinys ypač aktyviai reiškėsi kadrų, kovos su „buržuaziniu nacionalizmu“ ir antisovietiniu lenkų bei lietuvių pasipriešinimu srityse. 1944–1947 m. tai buvo aukščiausioji valdžios struktūra Lietuvoje. Penkių asmenų (iš jų trys pagrindiniai buvo VKP(b) CK atsiųsti emisarai rusai) biurui vadovavo ortodoksinis stalinistas Michailas Suslovas, pagarsėjęs antilietuviškomis ir antisemitinėmis pažiūromis. 1945 m. gegužės 24 d. įvyko VKP(b) CK Lietuvos biuro specialusis posėdis, kuriame buvo

nutarta „laikyti svarbiausiu ir pirmaeiliu respublikos partinių, komjaunimo ir tarybinių organizacijų, NKVD ir NKGB organų uždaviniu tolesnį kovos su lietuviškaisiais ir lenkiškaisiais nacionalistais stiprinimą, spartesnį buržuazinio nacionalistinio pagrindžio demaskavimą ir likvidavimą bei visišką buožių nacionalistinių gaujų sutriuškinimą“²⁵. Po šio nutarimo visą tų metų vasarą Lietuvoje siautėjo milžiniška valstybės saugumo kariuomenė, kuri naikino partizanų būrius, žudė pagrindžio rėmimu įtariamus civilius gyventojus, trėmė pagrindžio narių šeimas ir vykdė kitokį terorą.

Lietuvoje, kaip ir kitose respublikose, buvo sukurta nomenklatūrinė kadrų sistema. Ji sustiprino valdymo aparatą, kuris prievarta diegė griežtai centralizuotą totalitarinį režimą. VKP(b) CK Lietuvos biuro aparatas buvo suformuotas iš centrinio VKP(b) CK aparato, SSRS ministerijų ir žinybų komandiruočių darbuotojų. M. Suslovas savo darbuotojams nuolat aiškino, kad „VKP(b) CK Lietuvos biuro sukūrimas, kaip ir tam tikro skaičiaus kadrų iš kitų sovietinių respublikų pasiuntimas į Lietuvą, yra broliškos paramos jaunai Lietuvos sovietinei respublikai išraiška“²⁶. Sovietinio režimo viešajame gyvenime skelbti „lenininio internacionalizmo“, „tautų draugystės“ šūkiai buvo atitrūkę nuo tikrovės, tačiau tapo neatskirama komunistų partijos ideologinio propagandinio darbo dalimi. LKP(b) vadovybė visuomet primindavo lietuviams, kad jie turi būti dėkingi „didžiajai rusų tautai“ už „neįkainojamą pagalbą kuriant socializmą“, tačiau negalėjo net užsiminti apie akivaizdų VKP(b) CK nacionalinės politikos kurso neatitikimą „lenininei nacionalinei politikai“.

Aukščiausieji respublikos vadovai – LKP(b) CK, partijos apskričių, miestų, rajonų komitetų pirmieji sekretoriai, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, Ministrų Tarybos, komjaunimo, profesinių sąjungų

aukščiausieji veikėjai – buvo skiriami ir atleidžiami tik gavus VKP(b) CK sutikimą. Šios pareigybės (iš viso apie 275) priklausė VKP(b) nomenklatūrai²⁷. Buvo stengiamasi į visus vadovaujamus postus skirti ideologiškai patikrintus, komunizmui, partijai, J. Stalinui fanatiškai atsidavusius asmenis, nepuoselėjančius tautinių, pilietinių ar religinių siekių.

VKP(b) vadovavosi marksizmo-leninizmo ideologija ir didžiavalstybiniu rusų šovinizmu. Šalis buvo rusinama planingai ir keliomis kryptimis: vykdant atitinkamą kadrų politiką, pasitelkiant švietimo, mokslo, kultūros įstaigas ir sovietinę kariuomenę. Lietuvoje svarbiausi rusinimo židiniai buvo LKP(b) CK aparatas, Glavlitas (cenzūros institucija), represinės struktūros, kariniai komisariatai, sąjunginio pavaldumo žinybos, įmonės ir organizacijos²⁸. Visose aukštesniosiose įstaigose buvo kalbama ir raštvedyba tvarkoma tik rusų kalba. Kelių, vietovių pavadinimai buvo rašomi tik rusiškai, net mažiausių įstaigų iškabos buvo dvikalbės²⁹.

„Internacionalinės“ pagalbos kadrais sulaukta nuo pat pirmųjų sovietų grįžimo dienų. 1944 m. vietoj LKP(b) CK antrojo sekretoriaus lietuvio Vlodo Niunkos buvo paskirtas VKP(b) Maskvos srities komiteto sekretorius Aleksandras Isačenka, kuris turėjo prižiūrėti LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus darbą. 1945 m. nušalinus lietuvių Aleksandrą Guzevičių, Lietuvos SSR valstybės saugumo ministerijai iki 1953 m. vadovavo vien rusai. 1944–1946 m. Lietuvos SSR prokuroras buvo rusas M. Baliasnikovas. Nuo 1944 m. gruodžio mėn. beveik visose LKP(b) grandyse partijos komitetų antrieji sekretoriai turėjo būti VKP(b) atsiųsti lietuviai tautybės žmonės³⁰. Lietuviais nepasitikėta. 1945 m. pradžioje Lietuvoje buvo tik 3,5 tūkst. komunistų, todėl socialinę atramą reikėjo formuoti ir iš atsiųstų patikrintų sovietinių kadrų, gebėjusių kraštą pajungti

griežtai centralizuotai sistemai. Nuo 1944 m. vasaros iki 1945 m. balandžio 1 d. VKP(b) CK į Lietuvą atsiuntė 6116 darbuotojų (daugiausia rusų): 379 – į Liaudies komisarų tarybą ir komisariatų, 2783 – į NKVD, 664 – į NKGB, 1986 – dirbti geležinkeluose (iš jų 1 tūkst. paskirti į vadovaujamus postus), 126 – į partines įstaigas³¹. Vėliau atvyko dar apie 12,3 tūkst. darbuotojų, taip pat daugiausia rusų. 1944 m. pabaigoje iš 76 LKP(b) CK aparato darbuotojų tik 61 proc. buvo lietuviai³². Į Lietuvą atsiųsti rusai, vadovaudamiesi didžiavalstybiniu rusų šovinizmu, laikė save vadovaujančiosios ir valdančiosios tautos atstovais.

LKP(b) CK 1944 m. IV, 1945 m. V–VI plenumuose buvo priimti politiniai nutarimai dėl „nepatikimų kadrų valymo“. 1945 m. rugpjūčio 23 d. LKP(b) CK plenumo M. Suslovas paskelbė šūkį „iš sovietinio ūkinio aparato pašalinti priešiškus ir abejotinus elementus“³³. Po šio pranešimo politiškai nepatikimi „priešišku klasių“, „nacionalistinių“ ir „anti-sovietinių pažiūrų“ asmenys iš valstybinių institucijų buvo beatodairiškai atleidžiami. Motyvuojant nepakankama kvalifikacija ar kaltinant nacionalizmu, lietuviai buvo keičiami rusakalbiais. Tų pačių metų pabaigoje valsčių įstaigose lietuvių tebuvo 67 proc., miestų ir apskričių įstaigose – 61 proc., o respublikinės valdžios įstaigose – tik 35 proc. visų vadovaujančių darbuotojų³⁴. 1945 m. iš įvairių įstaigų buvo atleisti 7128 darbuotojai, iš jų dėl politinių priežasčių – daugiau kaip 4 tūkst.³⁵

1949 m. iš 13 LKP(b) CK biuro narių 5 buvo VKP(b) CK atsiųsti ir į atsakingus postus paskirti rusai: valstybės saugumo ministras (N. Gorlinskis, vėliau P. Kapralovas, P. Kondakovas) vadovavo kovai su lenkų ir lietuvių pogrindžiu, LKP(b) CK antrasis sekretorius (A. Trofimovas, vėliau V. Aro-novas) kontroliavo A. Sniečkaus veiklą ir bendrąją politinę padėtį Lietuvoje, Lietuvos

SSR Ministrų Tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas (V. Pisarevas) „globojo“ Mečislovą Gedvilą ir prižiūrėjo respublikos ekonomiką, LKP(b) Vilniaus miesto komiteto pirmasis sekretorius (A. Čistiakovas) prižiūrėjo sostinės visuomeninį ir politinį gyvenimą. Tokia tautinė sudėtis išliko iki 1953 m., kai pradėta vykdyti L. Berijos inspiruota naujoji nacionalinė politika³⁶.

Esant tokiai kadrų politikai, labai surusėjo vyriausybės, ūkinės ir kultūrinės įstaigos, o ką jau kalbėti apie represines NKVD–NKGB struktūras, kur absoliuti dauguma darbuotojų buvo iš svetur atsiųsti rusai. 1953 m. pradžioje centriniame Valstybės saugumo ministerijos aparate dirbo 496 operatyviniai darbuotojai, iš kurių tik 86 buvo lietuviai, iš 17 skyrių viršininkų – tik 1 lietuvis, iš 80 viršininkų pavaduotojų – tik 6 lietuviai, iš 87 rajonų saugumo skyrių viršininkų – 9 lietuviai, iš 87 milicijos rajonų skyrių viršininkų – 12 lietuvių, aukščiausieji valstybės saugumo vadovai – visi nelietuviai³⁷. Pokario metais beveik pusė nomenklatūrinių darbuotojų buvo ne lietuvių tautybės, daugiausia rusai.

Kaip nacionalinė komunistinio režimo politika veikė etninius rusų ir lietuvių santykius? Krašto rusinimas, prievartinis sovietizavimas, masinės represijos, pasipriešinimo minties slopinimas daugelį lietuvių nuteikė prieš atvykėlius rusus, kuriuos eiliniai gyventojai dažnai tapatino su agresoriais, kolonistais, primestos svetimos sistemos atstovais ir įtvirtintojais. Pogrindžio dalyviai manė, kad šie asmenys vykdo slaptą Maskvos planą, kuriuo siekia kolonizuoti Lietuvą ir asimiliuoti jos gyventojus. Antra vertus, atvykėliai rusai, ypač dirbantys ar tarnaujantys represinėse struktūrose, į lietuvius žiūrėjo įtariai, nepasitikėdami, neretai kaip į banditus ar net „vokiškai fašistinių elementą“. Lietuvių ir atvykėlių rusų santykiai buvo įtempti. Priešiškumą viena kitai ir tarpusavio nepasitikėjimą jautė abi tautos. Apie tai galima

spręsti tiek iš įvairias pareigas ėusių partijos veikėjų rusų, tiek iš represinių struktūrų atstovų pasisakymų. Antai kariniame dalinyje 1944 m. pabaigoje tarnavęs rusas Syčiovas laiške į Maskvos sritį rašė: „Gyventojai labai nesvetingi, daug kariškių nunuodijimo, nužudymo atvejų. Čia ir dieną nepereisi miesto neginkluotas. Poste baisu stovėti. [...] Iki šiol nepriprantame, labai didelė dalis gyventojų nusiteikę prieš.“³⁸ Panašių laiškų pašta kontroliuojančios sovietų saugumo struktūros užfiksavo ne vieną. Patekę Rusijos glūdumoje gyvenusiems giminaičiams, tokie laišakai tikriausiai kūrė lietuviui kaip fašisto, nacionalisto įvaizdį ir stereotipą. Net praėjus 40 metų (1986 m.) sovietinėje kariuomenėje šis stereotipas buvo labai gajus³⁹.

SOVIETŲ VALDŽIOS POLITIKA LENKŲ ATŽVILGIU

Po 1944 m. vasario 22 d. Anglijos parlamente Winstono Churchillio pasakytos kalbos J. Stalinas suprato, jog Vakarų sąjungininkai sutiks su tuo, kad rytinė pokarinės Lenkijos siena būtų nustatyta pagal Curzono liniją. Vėliau Jaltos konferencijoje taip ir įvyko. 1944 m. vasarą sovietams įsiveržus į Lietuvą, pagrindinė problema režimui įsitvirtinti Vilniaus krašte buvo stiprus ginkluotasis lenkų pasipriešinimas. Armijos Krajovos (toliau – AK) Vilniaus apygardos vadovybė, gausūs jos būriai kurį laiką tikėjosi, kad Vilniaus kraštas vėl atiteks Lenkijai, todėl smarkiai priešinosi sovietų valdžiai ir šaukimui į Raudonąją armiją. Komunistams reikėjo perimti krašto kontrolę, pašalinti galimybę tiek vietos lenkams, tiek Lenkijos vyriausybei emigracijoje tarptautiniu mastu kelti Vilniaus krašto teritorinės priklausomybės klausimą.

Susidarius tokiai padėčiai, VKP(b) CK vadovybė ir jos Lietuvos padalinys šiuos

uždavinius sprendė keliais būdais: 1) AK kovotojai buvo internuojami, mobilizuojami į Raudonąją armiją ir legalizuojami, 2) NKVD ėmėsi žiaurių represijų prieš lenkų pogrindį (masiniai suėmimai, įkalinimas, išsiuntimas į lagerius, vidaus kariuomenės karinės baudžiamosios operacijos), 3) lenkai buvo spaudžiami repatrijuoti į Lenkiją, tam buvo sudarytos sąlygos.

1944 m. liepos mėn. viduryje, vos spėjus užimti Vilnių, prasidėjo represijos prieš lenkų pogrindį. Liepos 17 d. buvo suimta AK Vilniaus–Naugarduko apygardos vadovybė. AK būriai pradėti internuoti. Iki rugpjūčio mėn. vidurio buvo nuginkluota beveik 8 tūkst. lenkų kariškių. Internavimo išvenė apie 7,5 tūkst. AK karių, kurie pasislėpė Lietuvoje ir Baltarusijoje. Dar apie 1 tūkst. AK kovotojų pasitraukė į Lenkiją⁴⁰. 1944 m. rudenį SSRS vyriausybė ir Lenkijos tautinio išsivadavimo komitetas pradėjo derybas dėl lenkų repatrijavimo iš Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos. 1944 m. rugsėjo 22 d. Liubline Lenkijos ir Lietuvos SSR vyriausybės pasirašė susitarimą dėl Lenkijos gyventojų repatrijavimo iš Lietuvos SSR ir lietuvių – iš Lenkijos⁴¹. Iš pradžių išvykti į Lenkiją užsiregistravo tik apie 7 tūkst. žmonių. Tam įtakos turėjo lenkų pogrindžio trukdymai registruotis ir viltys, kad Vilniaus kraštas atiteks Lenkijai. Paskelbus 1945 m. vasario mėn. Jaltaje įvykusios konferencijos rezultatus lenkai suprato, kad Vilniaus kraštas atiteks sovietams. Repatriantų smarkiai padaugėjo. Sovietų saugumo teroras, masiniai suėmimai įbaugino lenkus, ir 1945 m. pavasarį išvykti į Lenkiją užsiregistravo jau 333 tūkst. žmonių⁴². Galimas daiktas, masiniu teroru ir spaudimu NKVD–NKGB vadovybė sąmoningai stengėsi priversti lenkus kuo greičiau išvažiuoti į Lenkiją ir taip sumenkinti AK socialinę bazę. Iki 1947 m. lapkričio mėn. iš Lietuvos repatrijavė 171 tūkst. žmonių. Dar 7–15 tūkst. žmonių atvyko į Lenkiją paleisti

iš lagerių, demobilizuoti iš Raudonosios armijos arba nelegaliai pereidami sieną⁴³. Nuo Lietuvos užėmimo iki 1945 m. gegužės 1 d. saugumiečiai sulaukė ir suėmė apie 13 tūkst. lenkų pogrindžio dalyvių⁴⁴. Tiek Lenkijos emigracinė vyriausybė Londone, tiek AK Vyriausioji komendantūra, tiek AK Vilniaus apygardos vadovybė blaiviai įvertino susidariusią geopolitinę padėtį ir 1945 m. pradžioje buvo išleistas įsakymas nutraukti kovą ir paleisti pogrindžio būrius. Suvokdami kovos neperspektyvumą ir neišvengiamą žūtį, 1945 m. pavasarį daugelis AK būrių pasirinko legalizavimąsi ir repatrijavimą. Tikslinga ir brutali sovietų valdžios politika lenkų atžvilgiu lėmė, kad galiausiai Vilniaus kraštas neteko daugiau kaip 200 tūkst. gyventojų. Antra vertus, į Vilnių ir Vilniaus kraštą iš Baltarusijos, Rusijos ir Ukrainos 1946–1947 m. atvažiavo ir čia įsikūrė 123 tūkst. lenkų, rusų ir baltarusių, ieškančių darbo ir geresnių gyvenimo sąlygų⁴⁵.

Išvažiavus inteligentams, išsilavinusiems žmonėms, t. y. sąmoningiausiai lenkų daliai, Vilniuje ir Vilniaus krašte smuko kultūrinis gyvenimas, ėmė labai trūkti lenkų kalbą mokančių švietimo darbuotojų. 1950 m. rugsėjo mėn. Lietuvoje dirbo VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos skyriaus inspektorių grupė. SSRS Ministrų Tarybos pirminko pavaduotojas, VKP(b) CK sekretorius Georgijus Malenkovas tarnybiniu raštu buvo informuotas apie lenkų tautinės mažumos padėtį Lietuvoje. Inspektoriai nustatė, kad 1950 m. trečdalis Vilniaus krašto gyventojų buvo lenkai, o visoje Lietuvoje tada gyveno 10 proc. lenkų. 1949 m. pradėta uždarinėti mokyklas, nustota spausdinti leidinius lenkų kalba. Dar 1948 m. Lietuvoje buvo 200 mokyklų, kuriose lenkai galėjo mokytis gimtąja kalba. 1949–1950 m. visos šios mokyklos buvo pertvarkytos mokytį rusų ir lietuvių kalba, kartu nustota rengti šioms mokykloms lenkų mokytojus. 1950 m. Lietuvoje tebuvo

225 lenkai komunistai. Net tose Vilniaus krašto apskrityse, kuriose dauguma gyventojų buvo lenkai, partiniame ir sovietiniame aparate jų beveik nebuvo.

Visas šias inspektorių iš Maskvos išdėstytas problemas privalėjo aptarti respublikos vadovybė ir pasiūlyti būdus joms spręsti, todėl 1950 m. spalio 1 d. LKP(b) CK biuras sušaukė posėdį, kuriame, be kitų, buvo svarstomas klausimas „Dėl priemonių darbui su Lietuvos SSR gyventojais lenkais gerinti“. Buvo priimtas visas sisteminių priemonių kompleksas. Biuras nutarė Vilniaus krašte organizuoti lenkų tautybės vaikų mokymą gimtąja kalba pradinėse, septynmetėse ir vidurinėse mokyklose, priėmė nutarimą prašyti VKP(b) CK leisti: a) 1950 m. organizuoti kursus 150 žmonių, mokančių lenkiškai ir turinčių vidurinį išsilavinimą, siekiant parengti iš jų lenkų mokykloms I–IV klasių mokytojus, b) 1951 m. sausio 1 d. atidaryti mokytojų seminariją su poskyriu, rengiančiu mokytojus lenkų pradinėms mokykloms, kasmet priimant į pirmą kursą 90 žmonių, c) 1951 m. atidaryti mokytojų institutą su V–VII klasių mokytojus lenkų mokykloms rengiančiu poskyriu, d) padidinti Vilniaus srities partijos komiteto lektorių grupę 3 etatais ir Eišiškių, Naujosios Vilnios, Nemėnčinės, Pabradės, Šalčininkų, Širvintų, Švenčionių, Trakų, Vievio ir Vilniaus rajonų partijos komitetuose įsteigti lektoriaus ideologiniam propagandiniam darbui, mokančio lenkų kalbą, pareigybę, e) 1950 m. LKP(b) Vilniaus srities komitete surengti kursus 100 lenkų kalbą mokančių agitatorių. Be to, LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą prašyti VKP(b) CK įpareigoti: a) Ukrainos SSR švietimo ministeriją parengti, o Centrinę poligrafijos leidyklą (Glavpoligrafizdat) prie SSRS Ministrų Tarybos 1950 m. išspausdinti vadovėlių lenkų mokykloms, b) Užsienio kalbų literatūros leidyklą 1951 m. išspausdinti lenkų kalba ne mažiau kaip 15 marksizmo-

leninizmo klasikų kūrinių ir 5 grožinės literatūros kūrinius Lietuvos SSR gyvenantiems lenkams, c) Centrinę poligrafijos leidyklą prie SSRS Ministrų Tarybos suteikti pagalbą Lietuvos SSR pedagoginės, politinės ir mokslinės literatūros leidykloms apsirūpinant kadrais, galinčiais leisti knygas lenkų kalba, d) SSRS kinematografijos ministeriją pasirūpinti, kad Lietuvos SSR gyventojai lenkai žiūrėtų tarybinius filmus su lenkiškais subtitrais arba dubliuotus lenkų kalba. LKP(b) CK biuras minėtame posėdyje nutarė įpareigoti Lietuvos SSR poligrafinės pramonės, leidybos ir knygų prekybos valdybą prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos 1951 m. išleisti lenkų kalba masinės politinės literatūros vadovėlių ir populiariosios mokslinės literatūros knygų⁴⁷.

Pažymėtina, kad minėtame posėdyje partijos nacionalinę politiką kritikavo Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininkas M. Gedvilas ir Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis, kurie teigė, kad Vilniaus srityje gyvena sulenkinti lietuviai ir baltarusiai – „lenkiškai kalbantys žmonės“, kurių „neišvystyta nacionalinė savimonė“, todėl jei bus pabrėžiama, kad jie yra lenkai, tai „reikš tęsimą tos lenkinimo politikos, kurią vykdė Lenkijos buržuazinė vyriausybė“. Kitaip pasakius, M. Gedvilas ir J. Paleckis partijos pozicijoje įžvelgė Vilniaus krašto lenkinimo politiką. Šiuos pasisakymus posėdžio dalyviai ryžtingai atmetė kaip esančius „nacionalistinio charakterio“⁴⁸.

Maskvoje pritarta LKP(b) CK parengtam priemonių planui. 1950 m. spalio 16 d. VKP(b) CK išleido analogišką nutarimą tuo pačiu pavadinimu „Dėl priemonių darbui su Lietuvos SSR gyventojais lenkais gerinti“, kuriame iš esmės buvo pakartoti LKP(b) CK spalio 1 d. posėdyje priimti nutarimai. Vis dėlto iki šiol neaišku, kas paskatino VKP(b) CK vadovybę siųsti į Lietuvą inspektorių

grupę. Galimas daiktas, tai lėmė tiesioginiai Vilniaus krašto lenkų skundai Maskvai. Neatmestini ir Lenkijos vyriausybės prašymai, į kuriuos reikėjo reaguoti.

1951 m. rugpjūčio 22 ir 24 d. LKP(b) CK biuras sušaukė posėdį, kuriame svarstė įvairius klausimus ir minėto VKP(b) CK nutarimo vykdymą. Šiame posėdyje LKP(b) CK biuras nurodė, kas jau padaryta: 1950–1951 m. apie 60 proc. moksleivių lenkų mokėsi lenkų kalba, į mokyklas buvo paskirta mokytojų lenkų; siekiant, kad pradinėse mokyklose netrūktų mokytojų lenkų, organizuoti kursai 100 žmonių; su VKP(b) CK pagalba išspręstas vadovėlių lenkų mokykloms klausimas; pedagoginės ir politinės literatūros leidyklose įkurtos lenkiškos redakcijos; pradėtas dubliuoti lenkų kalba „Agitatoriaus bloknotas“ ir 6 rajoniniai laikraščiai; organizuoti 100 agitatorių rengimo kursai lenkų kalba; Vilniaus srities partijos komiteto lektorių grupė papildyta 2 lektoriais, kalbančiais lenkiškai. Antra vertus, buvo pareikšta, kad, nepaisant tam tikrų teigiamų rezultatų, partinio politinio ir kultūrinio šviečiamojo darbo su lenkais būklė yra nepatenkinama. Buvo išsakyta įvairių priekaištų Vilniaus srities partijos komiteto vadovybei dėl ideologinio ir propagandinio darbo trūkumų. Švietimo ministerija buvo kritikuojama už formalų požiūrį į VKP(b) CK nutarimo vykdymą, nes ji nepasiekė, kad visose lenkų mokyklose būtų mokoma lenkiškai, nesukomplektavo mokytojų lenkų mokykloms rengimo kursų. LKP(b) CK biuras įpareigojo LKP(b) Vilniaus srities komitetą organizuoti propagandinį ir agitacinį darbą, parengiant tam agitatorių ir lektorių. Švietimo ministerijai nurodyta atidaryti institutą Naujojoje Vilnioje ir seminariją Trakuose lenkų mokyklų mokytojams rengti. Taip pat buvo priimta keletas nutarimų, įpareigojančių įvairias valstybines institucijas pagerinti savo kultūrinį, politinį ir švietimo

darbą. Lietuvos SSR vadovybės švietimo srities siekiai buvo glaudžiai derinami su lenkų etninės grupės politine indoktrinacija⁴⁹.

Ar sušvelnėjo įtempti lenkų ir lietuvių santykiai sugrįžus sovietams? Net keletas šaltinių rodo svarbius pokyčius. Būta net mėginimų vienyti bendrai kovai su naujuoju okupantu. 1945 m. kovo 16 d. vienkiemyje netoli Valkininkų įvyko 4 AK būrių ir 5 lietuvių pagrindžio būrių vadų susitikimas. Lenkams atstovavo Eišiškių valsčiuje veikę būrių vadai Michailas Tietianecas-Myśliwy, Władysławas Janczewskis-Lalus, Władysławas Mostickis-Filaras ir Czesławas Staciewiczzius-Smiały. Iš lietuvių partizanų į pasitarimą atvyko būrių vadai Juozas Matukevičius-Vilkas, jo pavaduotojas Aleksandras Kaukolis-Pavasaris, legendinis Dzūkijos partizanų vadas Vaclovas Voveris-Žaibas, Martynas Vičkačka-Vasara, Antanas Česnys-Atėjūnas ir Stasys Verseckas-Aviža. Apie 100 AK kovotojų išsidėstė 1,5 km į vieną pusę, o apie 80 lietuvių partizanų – 1 km į kitą pusę nuo sodybos, kurioje tarėsi būrių vadai. Posėdis vyko visą parą. Abiejų tautų pagrindžio būrių vadai priėjo prie visiško tarpusavio sutarimo ir nutarė bendromis jėgomis kovoti prieš NKVD ir sovietų valdžią bei keistis reikiama informacija, nepuldinėti vieniems kitų, o ateiti į pagalbą užpuolus NKVD kariuomenei. Lietuviai perdavė lenkams anksčiau sulaukytą ir ryšiais su saugumu įtariamą lenkaitę⁵⁰. Dera pažymėti, kad dar prieš šį susitikimą vasario mėn. lietuviai kartu su AK būriu Eišiškių valsčiuje, netoli Gilviniškių ir Samarakiškių kaimų, dalyvavo bendrose kautynėse prieš NKVD dalinį. Ten apsistojęs A. Kaukolio-Pavasario būrys su gretimame Kudlų kaime buvusiu AK būriu palaikė ryšį. Enkavėdistams užpuolus lietuvius, lenkai pradėjo šaudyti iš kitos pusės. Rusai pateko į kryžminę ugnį. Per dvi valandas trukusį susirėmimą nuo čekistų kulku žuvo 3 lietuvių partizanai ir

2 AK kariai⁵¹. Kitas žinomas bendradarbiavimo atvejis – 1945 m. kovo mėn. pabaigoje W. Frasunienkos-Filerio vadovaujamas AK būrys Valkininkų valsčiaus Mištūnų kaime ginklų parėmė su sovietais kovojusį lietuvių partizanų būrį⁵².

Apie lenkų ir lietuvių santykių atšilimą 1945 m. balandžio mėn. raporte rašė AK Vilniaus apygardos komendantas pplk. Olechnowiczius: „Lietuvių partizanai visai palankiai vertina lenkų būrius, porą kartų veikta bendrai, siekiant, kad kuri nors pusė išvengtų spąstų. [...] Reikia objektyviai pripažinti, kad lietuviai pastaraisiais metais palankiau žiūri į lenkus. [...] Bet ir dabar netrūksta aršių šovinistinių elementų, tarnaujančių bolševikams: jie engia ir persekioja lenkus, pirmiausia apiplėšia repatriantus.“⁵³

1946 m. rudenį Pietų Lietuvos partizanų srities vadas Dominykas Jėčys-Ažuolis direktyvoje Pietryčių Lietuvoje veikiantiems būriams išsakė tokį požiūrį į lenkų pagrindį: „Kas liečia santykius su lenkų partizanais, mano įsitikinimu, reikėtų laikytis gana rezervuoti ir atsargiai. Kiek teko patirti bedirbant pagrindinį darbą dar vokiečių okupacijos metu, lenkų siekiai ir tikslai Lietuvos atžvilgiu nei kiek nepakitėjo nuo buvusiųjų 1918–1920 metais. Yra kai kurių davinų, kad ir šiuo metu Lenkijos lenkų pagrindis deda pastangas ir yra užmezgęs ryšius su Lietuvoje gyvenančiais lenkais, juos organizuoja ir apginkluoja. Tokio jų elgesio tikslai iš praeities patyrimo mums gana gerai pažįstami ir suprantami. Jiems pasitikėti nėra mažiausio pagrindo, o kiek arčiau santykiuoti – mažiausios prasmės. Esu giliai įsitikinęs, kad prie pirmos progos ar galimybės jie mus sukiš kad ir tiems patiems bolševikams, bi tik ras naudingą savo siekių atžvilgiu. Reikalui esant, visai nesislepiant galite duoti jiems suprasti, kad savo kontroliuojamoje erdvėje esate pilniausias šeiminkas, nors toji erdvė

prieš karą ir yra buvusi lenkų okupuota. Ryšį palaikyti yra naudinga tik tuo atžvilgiu, kad justai, kur jie randasi, ką veikia ir ką mano veikti. Ieškoti su jais atviro konflikto, aišku, tuo tarpu nėra prasmės, bet ir tenkinti kokius nors jų norus, nesuderinamus su mūsų nusistatymu, taipgi nėra reikalo.“⁵⁴

Panaši, bet nuosakesnė lietuvių pagrindžio pozicija ir laikysena būdinga ir Rytų Lietuvos partizanams⁵⁵. Antra vertus, tam tikra įtampa tarp lenkų ir lietuvių pareigūnų buvo jaučiama, ypač Vilniuje. Apibendrinant galima pažymėti, kad lenkų ir lietuvių santykiai pokario metais gerokai sušvelnėjo. Tiek AK, tiek lietuvių ginkluotasis pagrindis vienas kito atžvilgiu laikėsi neutralumo politikos, pasitaikė ir fragmentiško bendradarbiavimo apraiškų. Bendra nelaimė, priešas užglaistė prieškarį ir karo metais tvyrojusią etninę įtampą ir konfliktą. V. Stravinskienės, tyrusios Pietryčių Lietuvos etninius ir demografinius pokyčius 1944–1947 m., nuomone, daugiatautėje Vilniaus miesto ir Vilniaus krašto visuomenėje etniniai prieštaravimai ilgus dešimtmečius buvo užšaldyti, ir tarp įvairių tautybių gyventojų išsivirtino koegzistencinis santykių modelis⁵⁶.

VOKIEČIŲ IŠTRĖMIMAS

Liūdnas likimas baigiantis karui laukė vokiečių tautybės žmonių, kurių keli tūkstančiai gyveno Lietuvoje. Kaip ir kitų Sovietų Sąjungos kraštų, taip ir Lietuvos vokiečiai buvo tremiami remiantis SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1941 m. rugpjūčio 28 d. įsaku „Dėl vokiečių, gyvenančių Pavolgio rajonuose, perkeldinimo“⁵⁷. Trėmimui pradėta rengtis dar 1944 m. gruodžio 16 d., kai Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaras Juozas Bartašiūnas ir valstybės saugumo liaudies komisaras A. Guzevičius pasirašė atitinkamą direktyvą, kuri buvo išsiuntinėta

visiems apskričių ir miestų NKVD–NKGB skyrių viršininkams. Joje rašoma: „Atsižvelgiant į operatyvinį būtinumą, Lietuvos SSR NKVD–NKGB organams pavestas uždavinys išvalyti sovietinę Lietuvą nuo vokiečių tautybės asmenų. Į tolimus Sovietų Sąjungos rajonus, kaip nuolatinės gyvenimo vietas, reikia iškeldinti: visus vokiečius, gyvenančius Lietuvos teritorijoje, nepriklausomai nuo jų visuomeninės padėties, veiklos, amžiaus, lyties, visus nevokiečių tautybės asmenis, glaudžiai susijusius su vokiečio šeima, – žmona, vyras, vaikai, giminaičiai, priklausantys vokiečio šeimai arba šios šeimos išlaikytiniai.“ Šį įsakymą vietiniams saugumiečiams davė SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras L. Berija⁵⁸. Ne visai aišku, ar „operatyvinis būtinumas“ reiškė siekį pašalinti menamai potencialius nacių žvalgybos agentus, diversantus, ar vokiečiai buvo tremiami kaip „kontrrevoliucionieriai“, „antisovietinis elementas“, ar čia buvo dar kiti – galbūt rasistiniai, keršto – motyvai. Duomenų, kurie rodytų vokiečius dalyvavus antisovietiniame pasipriešinime, nėra. Baigiantis Europoje karui, jie juo labiau negalėjo kaip nors pakenkti Raudonosios armijos užnugariui.

Kiekviena vokiečių šeima turėjo specialią bylą. Joje buvo nurodytos trėmimo priežastys, kurios priminė nacių vykdytą žydų, čigonų genocidą. Pavyzdžiui, tremiama buvo už tai, kad žmogus yra „vokiečių tautybės“, kad „1941 m. repatrijavo į Vokietiją“ arba „Vokietijoje turi giminaičių“. Trėmimui pasirengti prireikė beveik penkių mėnesių. 1945 m. balandžio 18 d. Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaras J. Bartašiūnas Kauno miesto ir keturiolikos NKVD apskričių skyrių viršininkams išsiuntė direktyvą pradėti trėmimą. Jis vyko nuo 1945 m. balandžio 22 d. iki gegužės 3 d. Iš Lietuvos į Tadžikijos SSR Stalinabado sritį buvo ištremti 948, kitais duomenimis, 1048 žmonės (iš jų 263 vaikai iki 16 m., 220 moterų, 329 vyrai, 136 – 56 m.

ir vyresni asmenys). Tarp tremtinių pateko ne tik Lietuvoje gyvenę vokiečiai, bet ir santuokiniais ar giminystės ryšiais su jais susiję kitų tautybių žmonės⁵⁹. Tremiama buvo iš keturiolikos apskričių (Alytaus, Kauno, Kretingos, Marijampolės, Mažeikių, Panevėžio, Raseinių, Seinų, Šakių, Šiaulių, Tauragės, Telšių, Ukmergės, Vilkaviškio) ir Kauno miesto. Vis dėlto visų vokiečių dėl nežinomų priežasčių neištrėmė. Apie tūkstantis jų, likę Lietuvoje, etninę diskriminaciją pajuto jau 1946 m. pradžioje, kai vyko rinkimai į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. 1945 m. lapkričio 11 d. Biuras svarstė klausimą dėl kai kurių Lietuvos SSR gyventojų grupių neįtraukimo į rinkėjų sąrašus ir nusprendė išbraukti iš jų pasipriešinimo dalyvių, nužudytų ir suimtų žmonių šeimas, taip pat vokiečių tautybės asmenis ir jų šeimas bei užsirašiusių repatrijuoti į Lenkiją asmenų šeimas⁶⁰.

Tremtyje vokiečiai gyveno ypač sunkiomis sąlygomis. Nuo nepakeliamo darbo medvilnės plantacijose, bado, karščio ir įvairių ligų iki 1950 m. mirė apie 750 ištremtų vokiečių. Į Lietuvą grįžo tik kas trečias ar ketvirtas tremtinys (apie 300 žmonių)⁶¹. Galima tik spėlioti apie tikruosius šio karo nusikaltimo motyvus ir pagrindinius sumanytojus. L. Berija visada pranešdavo J. Stalinui apie trėmimus arba gaudavo iš jo nurodymus dėl trėmimų, todėl ir šią akciją galėjo sankcionuoti Sovietų Sąjungos diktatorius.

VALSTYBINIO ANTISEMITIZMO APRAIŠKOS

Frontui nusiritus per Lietuvą į vakarus, greitai išaiškėjo neigiama sovietų politika žydų atžvilgiu. Ji rengė dirvą politinėms ir ideologinėms antisemitizmą kurstančioms kampanijoms. Paskutiniaisiais karo metais Lietuvoje žydų buvo likę labai nedaug – apie 1,5–1,8 tūkst. Tai buvo išsigelbėję ar išgelbėti civiliai ir

partizanai. Vėliau iš 16-osios lietuviškosios divizijos, koncentracijos stovyklų ir Rusijos gilumos grįžo dar keliolika tūkstančių žydų. Žydai buvo persekiojami ir represuojami visoje SSRS ir komunistinėse Rytų Europos šalyse. Valstybinis antisemitizmas oficialiai buvo įvardytas kaip kova su „sionizmu“, „kosmopolitizmu“ ir „masonrybe“⁶². Žydus buvo stengiamasi išstumti iš valstybinių įstaigų ir aktyvaus visuomenės gyvenimo. Ėmęsi aktyvesnės tautinės ar kultūrinės veiklos žydai buvo persekiojami, atleidžiami iš darbo, net suimami. Kaip ir prieš karą, toliau buvo naikinamos žydų kultūros ir švietimo įstaigos, vykdomas jų nutautinimas. Tai buvo partinės, taip pat valstybinės nacionalinės, kadru ir kultūrinės politikos pagrindas⁶³. Pokario metais žydams buvo uždrausta turėti savo mokyklas, leisti savo spaudą, įvairius leidinius, repatrijuoti į Palestiną. Pamažu ryškėjo VKP(b) CK politinė linija – riboti žydų galimybes dirbti partinėse ir sovietų valdžios struktūrose arba ir visai neleisti jiems to daryti. Kaip iliustraciją galima pateikti kad ir tokį pavyzdį. Savo atsiminimuose ilgametę partijos veikėją, žuvusio LKP(b) CK antrojo sekretoriaus Iciko Meskupo našlė Sara Šapiraitė rašė apie susitikimą su LKP(b) CK sekretoriumi kadru reikalams Mykolu Junču-Kučinsku. Jai buvo pasakyta: „Būsiu su tavim atviras. Partiniame aparate daugiau dirbti negalėsi, nes esi žydė. Ir tai ne todėl, kad mes (LKP CK vadovai) esam taip nusistatę. Suprask, dabar toks laikas. Po okupacijos antisemitinės nuotaikos [...]“⁶⁴. Daugelyje sričių buvo pradėta šalinti žydus iš vadovaujamų postų, jiems darėsi vis sunkiau įstoti į prestižines aukštąsias mokyklas. Apie karo metais vykusį žydų genocidą nebuvo galima kalbėti, nes tai „tarybinių žmonių aukos“. Šie draudimai žydams kėlė ypatingą nuoskaudą.

LKP(b) CK aparate instruktorių, partijos apskričių, miestų ir rajonų komitetų

sekretorių žydų buvo vos keletas. Kalbėdamiesi asmeniškai, LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus ir Vilniaus miesto komiteto sekretorius Feliksas Bieliauskas atvirai aiškino, kad „nepagrindinės tautybės darbuotojo“ žydo pirmuoju sekretoriumi netvirtina SSKP CK. Ši nuostata žydų atžvilgiu ne iš karto buvo visuotinai taikoma, bet tai jau buvo vis plačiau ir nuosekliau skatinamas ir įgyvendinamas politinis nusistatymas⁶⁵. Aukštuose valstybiniuose postuose, represinėse struktūrose išliko tik tie žydai, dėl kurių komunistinės tapatybės nebuvo jokių abejonių. Žinoma, ši taisyklė buvo taikoma ir kitų tautybių žmonėms.

NAUJOJI NACIONALINĖ L. BERIJOS POLITIKA

Po J. Stalino mirties L. Berijos pradėtas destalinizavimo procesas, novatoriškos vidaus ir užsienio politikos iniciatyvos, slapta Kremliaus valdovų kova dėl valdžios iki šiol yra istorikų analizės ir svarstymo objektas. Kokia buvo naujoji L. Berijos nacionalinė politika, kokie tikrieji jos motyvai ir padariniai? Kaip į ją reagavo LKP CK vadovybė? Stengsimės išnagrinėti šiuos klausimus.

1953 m. kovo 5 d. mirus J. Stalinui, susidariusios politinės padėties nestabilumu ir savotiška tuštuma valdžios viršūnėje pirmasis mėgino pasinaudoti SSKP CK Prezidiumo narys, SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas ir vidaus reikalų ministras L. Berija. Prie Vidaus reikalų ministerijos prijungęs Valstybės saugumo ministeriją, jis sutelkė savo rankose didžiulę valdžios galią ir rengėsi tapti vienvaldžiu šalies politiniu lyderiu. Siekdamas įsitvirtinti valdžioje, L. Berija stengėsi gauti sąjunginių respublikų ir kitų SSRS administracinių teritorinių padalinių partinės ir administracinės vadovybės paramą. Pamažu jis pradėjo

įgyvendinti gana radikalią režimo reformų programą, kurios esmė – politinio gyvenimo destalinizavimas ir nauja nacionalinė politika. Pradėta iš esmės keisti iki tol vykdytą nacionalinę politiką. L. Berija ėmė reikalauti, kad įvairių lygių sąjunginių respublikų partinės ir valstybinės valdžios aparate dirbtų ne Maskvos nurodymu atsiųsti kitataučiai (daugiausia rusai), bet vietiniai pareigūnai, vadinamieji nacionaliniai kadrai, o įstaigoje būtų vartojama tautinė kalba, siūlė, kad respublikos turėtų savus ordinus ir kitus apdovanojimus⁶⁶. Žaisdamas nacionaliniais jausmais ir iškeldamas vietinės tautybės gyventojus į vadovaujamus postus, L. Berija stengėsi pašalinti ortodoksinius stalinistus, suformuoti palankų visuomenės požiūrį į naująją politinį kursą ir sukurti tvirtą savo valdžios atramą Ukrainos, Baltarusijos ir Baltijos respublikų aukščiausiosios nomenklatūros sluoksniuose. Nors nėra jokių įrodymų, tačiau ne be pagrindo gali kilti klausimas: ar taip nebuvo rengiami savi kadrai galutinėms politinėms akcijoms Maskvoje, siekiant įgyti neribotą valdžią?⁶⁷

Pirmiausia L. Berija šį eksperimentą stengėsi įgyvendinti Ukrainoje ir Lietuvoje. Mat šiose respublikose ginkluotasis pasipriešinimas ankstesniais metais buvo stipriausias, represuota daugiausia gyventojų, tad galima buvo sužadinti tautinio orumo jausmus ir sulaukti palaikymo. Ukrainoje ir Lietuvoje J. Stalino laikais į vadovaujamus postus iškelti partijos nariai buvo keičiami naujais, L. Berijai paklusniais žmonėmis. L. Berija buvo nepatenkintas Lietuvos SSR vadovybe ir 1953 m. balandžio–gegužės mėn. siekė ją sukompromituoti pareikšdamas, kad ji nesilaikanti lenininės nacionalinės politikos, nesirūpinanti sovietų valdžios stiprinimu, nekovojo su vadinamuoju nacionalistiniu pagrindžiu. Šis spaudimas tikriausiai buvo nukreiptas prieš LKP CK pirmąjį sekretorių A. Sniečkų, kurį L. Berija norėjo pakeisti

sau ištikimu žmogumi. Slapčia nuo LKP CK L. Berija parengė pažymą SSKP CK Prezidiumui apie padėtį Lietuvoje, kuri buvo labai nepalanki respublikos vadovybei. Pažymą rengė slapta į Lietuvą balandžio mėn. atvykę L. Berijos emisarai – SSRS vidaus reikalų ministerijos (toliau – MVD) darbuotojai: 4-osios valdybos viršininkas gen. lttn. N. Sazykinas ir SSRS MVD Kadryų valdybos viršininko pavaduotojas Moškovas. Pastarasis Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijai perdavė L. Berijos reikalavimą per 2–3 dienas pakeisti visą Lietuvos SSR MVD vadovaujantįjį personalą lietuviais, o lenkų gyvenamuosiuose rajonuose – lenkais⁶⁸. Tai buvo nedelsiant padaryta.

1953 m. balandžio 10 d. Lietuvos SSR vidaus reikalų ministru vietoj ruso P. Kondakovo, atšaukto į SSRS MVD, buvo paskirtas lietuvis komunistas Jonas Vildžiūnas, jo pavaduotojais tapo taip pat lietuviai – Kazimieras Liaudis ir Alfonsas Gailevičius⁶⁹. Lietuvos SSR MVD vadovybė į ministro pavaduotojo postą buvo siūlusi skirti ir rusą J. Sinyciną, bet L. Berija tam nepritarė, leisdamas jį paskirti tik ministro padėjėju. Mįslingas L. Berijos siūlymas buvo Lietuvos SSR vidaus reikalų ir Valstybės saugumo ministerijose įvesti patarėjo pareigybę, kokia gyvavo Vokietijos Demokratinėje Respublikoje⁷⁰. Balandžio pabaigoje įvyko grubus L. Berijos pokalbis telefonu su A. Sniečkumi. L. Berija visai juodino padėtį Lietuvoje, išsakė priekaištus LKP CK pirmajam sekretoriui, kad į atsakingus postus neskiriami nacionaliniai kadrai, o partijos komitetų antrieji sekretoriai visur yra rusai⁷¹.

Panašus scenarijus vėliau buvo įgyvendinamas Ukrainoje, dar kiek vėliau – Latvijoje ir Estijoje, o galiausiai jis turėjo būti vykdomas prieš Baltarusijos ir Moldovos sovietinių respublikų vadovybę. 1953 m. gegužės 8 d. L. Berija nusiuntė SSKP CK Prezidiumui minėtą pažymą apie Lietuvos SSR susidariusią

politinę visuomeninę padėtį. Joje L. Berija gana objektyviai įvertino partijos nacionalinę politiką, pateikė iš esmės patikimą (tai patvirtina Lietuvos istorikų tyrimai) režimo represijų statistiką. Pažymoje rašoma, kad 1944–1952 m. Lietuvoje buvo suimta, nužudyta, iš jos ištremta per 270 tūkst. žmonių (iš jų 63 011 žmonių suimti kaip antisovietinio nacionalistinio pagrindžio dalyviai; 20 005 pagrindžio dalyviai nukauti; 126 037 žmonės ištremti; milicija ir prokuratūra suėmė 67 326 žmones). Taigi, nurodo L. Berija pažymoje, bendras represuotų piliečių skaičius – 10 proc. visų Lietuvos gyventojų.

Gegužės 16 d. SSKP CK Prezidiumas gavo analogišką pažymą apie padėtį Ukrainos SSR. Tokiomis aplinkybėmis SSKP CK, remdamasis gegužės 8 d. pažyma, gegužės 26 d. priėmė nutarimą „Lietuvos SSR klausimai“, kuriame, atkartojant L. Berijos teiginius, „LKP nacionalinės politikos klaidos“ buvo apibūdintos kaip viena svarbiausių priežasčių, trukdančių palaužti „buržuazinį nacionalistinį“ pagrindį⁷². Dera pažymėti, kad LKP CK vadovybė neturėjo ir negalėjo turėti nepriklausomos nuo Kremliaus nacionalinės ir kadrų politikos. Iki 1947 m. pavasario Lietuvoje tuo užsiėmė M. Suslovo vadovaujamas VKP(b) CK biuras. Minėtame nutarime Lietuvos SSR vadovybė buvo kaltinama „lenininės-stalininės nacionalinės politikos“ neišmanymu ir iškraipymu, ypač parenkant, ugdant ir paskirstant kadrus, nesugebėjimu susidoroti su nacionalistiniu pagrindžiu ir padėties nevaldymu. Esą Lietuvos SSR vadovybė likviduoti pagrindį pavedusi Valstybės saugumo ministerijai, kuri su juo kovojo masinėmis represijomis ir karinėmis čekistinėmis operacijomis. Nutarime atvirai pripažįstama, kad vykdant represijas labai daug žmonių buvo suimta, įkalinta ir ištremta remiantis mažareikšme medžiaga arba ir be jokio pagrindo. Taip pat pažymoje buvo

mesti kaltinimai vadovybei, kad partinės ir valstybinės valdžios institucijose, ūkinėse įstaigose tiek respublikos centre, tiek rajonuose trūksta vietinės kilmės darbuotojų lietuvių ir lenkų (pastarųjų gyvenamosiose vietose). Kaimiškųjų rajonų partijos komitetuose darbuotojų lietuvių tėra 40 proc., kaimiškųjų rajonų pirminių partinių organizacijų sekretorių lietuvių – vos 47 proc. Iš 92 tarybinių ūkių direktorių lietuviai tik 27, iš 132 mašinų ir traktorių stočių direktorių lietuviai tik 53, iš 87 Paruošų ministerijos rajoninių žemės ūkio paruošų įgaliotinių lietuviai tik 25. Pramonės ministerijose ir trestuose lietuvių dirba vos 33 proc., daugelis partijos ir administracijos įstaigų vadovaujančiųjų darbuotojų nemoka lietuvių kalbos, nesusipažinę su Lietuvos gyventojų kultūra ir buitimi. Viešajame gyvenime daugiausia vartojama rusų kalba. Be to, SSKP CK Prezidiumo gegužės 26 d. nutarimas, prie kurio buvo pridėta ir L. Berijos parengta pažyma, Lietuvos SSR vadovybę oficialiai kaltino tuo, kad į aukščiausius postus respublikoje yra iškeliama rusai, todėl sunku suartėti su žmonėmis, plinta antirusiškos ir antitarybinės nuotaikos⁷³. L. Berijos pažymoje labiau susitelkta į „aktyvaus pagrindžio egzistavimą“, žinybines MVD–MGB darbo problemas, o SSKP CK 1953 m. gegužės 26 d. nutarime jau daromos toli siekiančios išvados apie LKP CK vadovybės neteisingą bendrąją sovietizavimo politiką pokario Lietuvoje, kuri nedavė lauktų rezultatų ir buvo destabilizuojantis veiksnys. Rusijos istorikės J. Zubkovos nuomone, tai buvo „adekvatesnis ten susidariusios padėties vertinimas“, leidžias kalbėti apie „sovietizavimo „projekto“ žlugimą“ Lietuvoje⁷⁴. Deja, tokia išvada neatlaiko kritikos. Pirmiausia pažymėtina, kad dėl masinių represijų Lietuvoje buvo sunaikinti ar iš jos ištremti ištisi opoziciniai visuomenės sluoksniai, įvykdyta masinė kolektyvizacija, tauta buvo įbauginta ir pa-

syvi, pagrindis iš esmės sunaikintas, visose gyvenimo srityse įsivyravo „socialistiniai santykiai“. Žinoma, tai nepakeitė neigiamo daugumos gyventojų požiūrio į svetimą sovietinę valdžią, bet vertė prisitaikyti prie komunistinės sistemos, neretai pasirenkant ir atviro bendradarbiavimo kelią.

SSKP CK 1953 m. gegužės 26 d. nutarimo teiginiai ir išvados Lietuvos SSR vadovybę šokiravo ir gerokai išgąsdino. Prisitaikant prie politinės padėties reikalavimų, 1953 m. birželio 11–13 d. Vilniuje buvo sušauktas LKP CK plenumas, kuris pripažino, kad SSKP CK nutarime „visiškai teisingai įvertinta politinė padėtis Lietuvos SSR“, atskleistos respublikos vadovybės klaidos įgyvendinant lenininę nacionalinę politiką, ypač kadry. Plenumo kalbą pasakęs LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus daugiausia atkartojė SSKP CK nutarimo tekstą ir sutiko, kad Lietuvoje į vadovaujamus postus iškelta per mažai lietuvių, tačiau liaupsino „didžiąją rusų tautą“, vadino ją „pažangiausia tauta“, kuri pirmoji iš didžiųjų tautų ne pavergė mažąsias kaimynes, bet subūrė jas į daugiatautę brolišką sąjungą⁷⁵.

Plenume pasisakęs Lietuvos SSR MT pirmininkas M. Gedvilas pritarė nutarimui ir pasakė labai kritišką kalbą, kurioje pažymėjo, kad visur, kur tik kreiptųsi pilietis, – ar sostinėje, ar srityje, dažnai ir rajone, – jis sutinkamas nelietuviškai. Skundus, pareiškimus ir prašymus taip pat dažniausiai tenka rašyti rusiškai. Todėl eiliniai piliečiai ir daro išvadą, kad sovietų valdžia – tai rusų valdžia. Po Lietuvą sklando gandai, kad rusai išvažiuos, o tada čia neliks ir sovietinės santvarkos, kolūkių. Norint padaryti gandams galą, būtina nedelsiant į atsakingus postus paskirti lietuvius, pasiekti, kad visur su interesantais būtų kalbama lietuviškai. Be to, M. Gedvilas prisiminė savo pokalbį su Nikita Chruščiovu, kuris sakė, kad kadaise lietuviai mėginę valdyti rusus ir tai rusams

nepatikę, o dabar lietuviams irgi gali nepatikti, jei juos mėgins valdyti rusai. Ministrų Tarybos pirmininkas ragino nedelsiant parengti priemonių planą nacionaliniams kadrųms parengti ir paskirstyti⁷⁶.

LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus vedėjas Stasys Lazutka sakė, kad Lietuvos aukštosiose mokyklose trūksta dėstytojų, mokančių lietuvių kalbą, todėl 70 proc. paskaitų studentams skaitoma rusų kalba. Nepasitikima aukštąjį mokslą baigusiais lietuviais. Kaip to pavyzdį S. Lazutka nurodė Lietuvos SSR prokurorą G. Bacharovą, Maskvos atsiųstą rusą, kuris pareiškė politinį nepasitikėjimą 21 iš 36 Vilniaus universiteto Teisės fakulteto absolventų⁷⁷. Sovietinės armijos lietuviškojo junginio (kitai – Vilniaus įgulos) vadas gen. Jonas Žiburkus skundėsi, kad Pabaltijo karinės apygardos vadai nepatenkinti, jog junginyje vartojama lietuvių kalba⁷⁸. Mokslų akademijos viceprezidentas Juozas Žiugžda savo kalboje ragino rengti istorijos veikalus apie lietuvių ir rusų draugystę, parodyti „pažangų“ Rusijos vaidmenį lietuvių tautos istorijoje⁷⁹.

Po įvairių pareigūnų pasisakymų ir svarstymų LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumas priėmė iš anksto parengtą gana radikalų nutarimą, kuriame įsipareigojo nedelsiant likviduoti nacionalinės politikos iškraipymus, artimiausiu metu parengti ir paskirti į vadovaujamus postus daugiau lietuvių tautybės darbuotojų. Nutarime sakoma, kad mokslo ir technikos stočių, tarybinių ūkių, pramonės įmonių direktoriais, kolūkių pirmininkais būtina skirti lietuvius, raštvedyba respublikos įstaigose turi būti tvarkoma lietuvių kalba, o LKP CK, Lietuvos SSR MT, partijos miestų ir rajonų komitetų biurų ir plenumų, miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų posėdžiuose – kalbama lietuviškai. Lietuvių kalba turi būti vartojama ir masiniuose renginiuose, paskaitose, susirinkimuose.

Plenumas pradėjo lietuvininti LKP CK vadovybę. LKP CK antrasis sekretorius rusas V. Aronovas buvo atleistas iš pareigų. Jį pakeitė lietuvis Vladas Niunka. Iš CK biuro narių ir sekretorių atleistas rusas A. Andrejevą, N. Gusevą ir P. Kondakovą pakeitė lietuviai: sekretoriumi ir biuro nariu tapo K. Liaudis, biuro nariais – Eduardas Ozarskis, J. Vildžiūnas ir Motiejus Šumauskas. Vietoj ruso V. Pisarevo Ministrų Tarybos pirmininko pirmuoju pavaduotoju tapo lietuvis M. Šumauskas, Ministrų Tarybos pavaduotoją rusą A. Sokolovą pakeitė lietuvis Jonas Laurinaitis⁸⁰.

Pokario metais atvykusius įvairių vyriausybinių įstaigų darbuotojus 1953 m. birželio mėn. pradėta prievarta siųsti iš Lietuvos. Pirmiausia pakeisti rusakalbiai represinių struktūrų darbuotojai. Rusai buvo siunčiami į Maskvą ar kitus šalies regionus, iš kurių buvo atvykę, paaiškinant, kad jie siunčiami SSKP CK žinion. Atšaukiami asmenys nenorėjo išvažiuoti iš Lietuvos, klausinėjo, kodėl yra iš čia varomi, ar Lietuva nėra SSRS respublika. 1953 m. iš Lietuvos išvyko daugiau kaip 3 tūkst. rusakalbių žmonių, iš jų 1133 – represinių žinybų darbuotojai, 269 – partijos struktūrų, 793 – ministerijų ir kitų žinybų pareigūnai⁸¹.

Tačiau L. Berijos inspiruota sparti Lietuvos SSR partinio ir administracinio aparato sutautinimo (lietuvinimo) kampanija baigėsi 1953 m. birželio 26 d., kai jis buvo nušalintas nuo valdžios ir SSKP CK priėmė nutarimą „Dėl antipartinės ir antivalstybinės Berijos veiklos“. Šį nutarimą 1953 m. liepos 13–14 d. svarstė LKP CK VI plenumas. Jame SSKP CK nutarimas ir L. Berijos pažyma buvo įvertinti iš esmės priešingai – kaip nuo pradžios iki galo provokaciniai. Toks persivertimas per galvą atrodė apgailėtinas ir gėdingas, matyt, tai jautė ir patys LKP CK nariai. A. Sniečkaus žodžiais, L. Berijos

„diversinis metodas“ sulaukė Lietuvoje tam tikro atgarsio: esą imta kalbėti, kad kai rusai komunistai išvažiuos, su vietiniais lietuviais komunistais bus nesunku susidoroti, taigi bus panaikinti kolūkiai, išdalyta žemė. Dėl tokių gandų kolūkiuose pašlijusi darbo drausmė, būta išpuolių prieš rusus. Antra vertus, A. Sniečkus plenumė įsakmiai pabrėžė, kad SSKP CK 1953 m. gegužės 26 d. nutarimas „Lietuvos SSR klausimai“ neatšauktas, galioja šio nutarimo nuostatos nacionalinės politikos klausimais, tebe-galioja ir LKP CK birželio mėn. plenumo nutarimas, priimtas SSKP CK birželio mėn. plenumo pagrindu. Pasak A. Sniečkaus, atsisakoma tik kai kurių dalykų, kaip antai reikalavimo visoje Lietuvos partinių ir administracinių įstaigų raštvedyboje vartoti lietuvių kalbą. Raštvedyba turi būti tvarkoma dviem kalbomis – lietuvių ir rusų. Šis reikalavimas taikomas ir siunčiamiems į rajonus bei apylinkes raštams. Kiti raštai galėjo būti rašomi tik rusų kalba. Paliktas reikalavimas su interesantais įstaigose ir organizacijose kalbėti gimtąja kalba, tačiau lietuvių kalbos nemokančių valdininkų nesirengta keisti. Iš esmės tai reiškė, kad Lietuvos įstaigose vėl įteisintas platus rusų kalbos vartojimas.

Vėlesniais metais paaiškėjo, kad L. Berijos nušalinimas neturėjo didesnės įtakos kadrų lietuvinimo politikai. Tik sulėtėjo jos tempas. Po 1953 m. įvykių rusinimas Lietuvoje susilpnėjo, o nuo 1956 m. – stabilizavosi. Pradėta labiau pasitikėti vadovaujančiais darbuotojais lietuviais. Antai 1953 m. spalio 1 d. LKP aparate buvo 48,3 proc. lietuvių, o 1959 m. sausio 1 d. – jau 67,7 proc. Ministrų Tarybos aparate 1947 m. buvo 55 proc. lietuvių, o 1959 m. – 77 proc. Visame Lietuvos SSR administraciniame ir ūkiniame aparate 1959 m. vasarą dirbo jau apie 70 proc. lietuvių⁸².

IŠVADOS

1. J. Stalino vadovaujama SSRS vyriausybė, siekdama didžiavalstybinių tikslų, 1944–1952 m. Lietuvoje vykdė bendrąją partinę ir valstybinę nacionalinę politiką, kurios vyraujanti kryptis – kraštą surusinti ir sovietizuoti. Komunistinio režimo nacionalinė politika nebuvo vientisa, vienalytė atskirų tautinių mažumų atžvilgiu, turėjo gana skirtingus etapus. LKP(b) CK vadovybė, būdama paklusnus VKP(b) CK vietos padalinys, negalėjo vykdyti nepriklausomos nuo Maskvos nacionalinės politikos. Priešingai, ji visada turėjo laikytis Maskvos emisarų (VKP(b) CK biuro Lietuvai), vėliau – VKP CK Politinio biuro nurodymų. Sovietų griežtai centralizuota kadrų rusinimo politika rodė visuotinę politinę valdymo aparato kontrolę, nepasitikėjimą net lietuviais komunistais ir socialinės atamos stoką.

2. Stipriau išreikšto tautinio ir pilietinio tapatumo, bet kokios opozicijos, kultūrinių krašto ypatumų totalitarinis režimas netoleravo ir juos šalino. Lietuvių tautą ir Lietuvoje gyvenančias tautines mažumas, grupes sovietų valdžia mėgino sulydyti į vienodą, pilką, paklusnią tarybinės liaudies masę, kurioje *homo sovieticus* tapatybė ir mentalitetas, paženklintas servilizmu ir konformizmu, visada turėjo būti aukščiau už tautinį kultūrinį žmogaus savitumą ir asmeninį orumą. Sovietų Sąjungos 1944–1952 m. imperinė nacionalinė politika buvo prorusiškai šovininė, grubiai paminanti tarptautinę teisę, tautinių mažumų, grupių, žmogaus teises ir laisves.

3. 1953 m. mirus J. Stalinui, SSKP CK nurodymu LKP CK pradėjo vykdyti L. Berijos inspiruotą naują nacionalinę politiką. Lietuvoje pradėta sparčiai lietuvininti valstybines ir partines struktūras. Šis procesas buvo pristabdytas nušalinus L. Beriją nuo valdžios. L. Berija, siekdamas gauti atramą

respublikose ir įsitvirtinti šalies vadovo poste, manipuliavo tautiniais jausmais, tačiau jo išsakyta partijos nacionalinės politikos kritika iš esmės buvo objektyvi, leidusi atsirasti svarbiems teigiamiems pokyčiams.

4. Komunistinio režimo nacionalinę politiką lenkų tautinės mažumos atžvilgiu apibūdina du kokybiškai skirtingi etapai. Pirmajame jų – 1944–1947 m. – ši politika, galimas daiktas, buvo glaudžiai derinama su SSRS geopolitinių interesų įgyvendinimu. Sudarant sąlygas išvykti iš Lietuvos, o kartu taikant represijas, lenkai buvo skatinami repatrijuoti, taip siekiant respubliką depolonizuoti ir sovietizuoti. Kitas etapas prasidėjo 1950 m. rudenį, kai Maskvos vadovybės nurodymu LKP CK ėmė vykdyti labai palankią lenkų tautinei mažumai kultūrinę ir švietimo politiką, kuri rėmėsi visu sisteminių priemonių kompleksu ir buvo glaudžiai susijusi su lenkų etninės mažumos politine indoktrinacija. Buvo atidaromos naujos lenkiškos mokyklos, rengiami joms mokytojai, pradėjo eiti rajoniniai laikraščiai, imta spausdinti įvairi literatūra, vadovėliai lenkų kalba. Tai buvo unikalus atvejis ne tik Lietuvoje, bet ir visoje Sovietų Sąjungoje. Gali būti, kad SSRS vyriausybė buvo labiau suinteresuota Vilniaus krašte vykdyti vietiniams lenkams palankią nacionalinę politiką, o ne kraštą sulietuvinti ar surusinti, baimindamasi tuo sukelti etninę lenkų ir lietuvių arba rusų ir lenkų įtampą ar konfliktą.

5. Sovietų politika žydų ir vokiečių etninių mažumų atžvilgiu išsiskyrė iš bendrosios nacionalinės politikos kaip ypač etniškai diskriminacinė. Apie pusę visų Lietuvos vokiečių sovietai ištrėmė į Tadžikiją, kur dauguma jų mirė. Likę šalyje vokiečiai ir jų šeimų nariai neteko rinkimų teisės. Totalitarinis režimas siekė visiškai sunaikinti žydų kultūros ir švietimo institucijas, žydus nutautinti ir asimiliuoti. Tai buvo partinės, taip pat valstybinės nacionalinės, kadrų ir

kultūrinės politikos pagrindas. Valstybinis antisemitizmas maždaug nuo 1949 m. oficialiai buvo įvardytas kaip kova su „sionizmu“, „kosmopolitizmu“ ir „masonybe“. Žydus buvo stengiamasi išstumti iš valstybinių,

partinių įstaigų ir aktyvaus visuomenės gyvenimo. Po J. Stalino mirties valstybinio antisemitizmo politika, kuri plito iš Maskvos, buvo nutraukta.

Nuorodos

¹ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai* (toliau – V. Tininis, *Sovietinė Lietuva...*), Vilnius, 1994, 336 p.; to paties, *Sniečkus. 33 metai valdžioje: Antano Sniečkaus biografinė apybraiža*, Vilnius, 1995, 192 p.; to paties, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.: Sovietų Sąjungos politinių struktūrų, vietinių jų padalinių bei kolaborantų vaidmuo vykdant nusikaltimus 1944–1953 m.: Istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys* (toliau – V. Tininis, *Komunistinio režimo...*), t. 1, Vilnius, 2003, 339 p.; t. 2, 335 p.; t. 3, 359 p.

² L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, 212 p.

³ B. Puzinavičius, *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*, Vilnius, 2001, 126 p.

⁴ A. Streikus, „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos tautinį identitetą“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1(21), p. 7–30.

⁵ Ibid., p. 22.

⁶ A. Bubnys, „NKGB–NKVD kova prieš lenkų pagrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje–1945 m. pradžioje“, *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1995, p. 63–80; to paties, „NKGB–NKVD prieš lenkų pagrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje–1945 m. pirmoje pusėje“ (toliau – A. Bubnys, „NKGB–NKVD prieš lenkų...“), *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1999, Nr. 2(6), p. 48–65.

⁷ V. Stravinskienė, „Rytų ir Pietryčių Lietuvos apgyvendinimo planai ir jų realizavimas: 1944 m. antrasis pusmetis–1946 metai“ (toliau – V. Stravinskienė, „Rytų ir Pietryčių...“), *Lituanistica*, Vilnius, 2007, t. 53, Nr. 2(70), p. 13–27; tos pačios, „Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944 m. pabaiga–1947 m.“) (toliau – V. Stravinskienė, „Rytų ir Pietryčių Lietuvos...“), *Lituanistica*, Vilnius, 2007, t. 69, Nr. 1(69), p. 36–50; V. Stravinskienė, „Lietuvos lenkų teritorinis paskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis–1947 metai)“, *Lituanistica*, Vilnius, 2005, t. 64, Nr. 4(64), p. 13–27.

⁸ N. Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“ (toliau – N. Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai...“), *Lietuvos istorijos metraštis*, 1993, Vilnius, 1994, p. 92–105; tos pačios, „Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m.“, *Rytų Lietuva: Istorija, kultūra, kalba* (toliau – N. Kairiūkštytė, „Lenkų repatriacija...“), Vilnius, 238 p.

⁹ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 2001, 456 p.

¹⁰ H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuras ir jo vaidmuo organizuojant pirmuosius pokarinius gyventojų trėmimus“ (toliau – H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuras...“), *Lituanistica*, Vilnius, 1999, Nr. 1(37), p. 31–32; to paties, „VKP(b) CK Lietuvos biuro veikla organizuojant tautinio pasipriešinimo slopinimą“ (toliau – H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuro veikla...“), *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997, Vilnius, 1998, p. 240–270.

¹¹ P. Kalnius, *Etniniai procesai Pietryčių Lietuvoje XX a. antroje pusėje*, Vilnius, 1998, p. 45–51.

¹² P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997.

¹³ A. Paczoska, *Dzieci Jałty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń, 2003; tos pačios, „Powojenna ewakuacja ludności – sposób na rozwiązanie problemów etnicznych Wileńszczyzny“, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, Gdańsk, 2003.

¹⁴ P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*, Warszawa, 1999.

¹⁵ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001.

¹⁶ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński SZP-ZWZ-AK w latach 1939–1945*, Warszawa, 1996; to paties, „ZWZ-AK ir etninių mažumų problema Vilnijoje“, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: Sąsajos ir ypatumai 1939–1956 m.* (toliau – J. Wołkonowski, „ZWZ-AK ir etninių mažumų...“), red. A. Anušauskas, Vilnius, 2004, p. 65–107.

¹⁷ A. Srebrakowski, op. cit., s. 117.

¹⁸ I. Mikłaszewicz, „Ocena kwestii polskiej

przez władze Litewskiej SRR 1944–1965 (wybrane problemy)“, *Studium Vilnense*, 1998, vol. 8, Nr. 1, s. 176–179.

¹⁹ Ibid., s. 177.

²⁰ О. Хлевнюк, „Л. П. Берия: пределы исторической реабилитации“, *Исторические исследования в России. Тенденции последних лет*, Москва, 1996, с. 139–154; В. Наумов, „Был ли заговор Берии? Новые документы о событиях 1953 г.“, *Новая и новейшая история*, 1998, № 5, с. 17–39; М. Рейман, „Поворот 1953 г. и проблема реформирования советской системы“, *Россия в XX веке. Реформы и революции*, т. 2, Москва, 2002, с. 314–338; V. Knoll, L. Koln, „Der Fall Berija. Protokoll einer Abrechnung“, *Das Plenum des ZK der KPdSU Juli 1953, Stenographischer Bericht*, Berlin, 1993; „Лаврентий Берия, 1953“, *Стенограмма шольского пленума ЦК КПСС и другие документы*, Москва, 1999; Ю. Жуков, „Борьба за власть в партийно-государственных верхах СССР весной 1953 г.“, *Вопросы истории*, 1996, № 5/6, с. 39–57; to paties, *Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков*, Москва, 2000, с. 574–660; С. Мерл, „Десталинизация или сохранение системы? Основная дилемма советской политики после смерти Сталина“, *Страницы российской истории. Проблемы, события, люди*, Санкт-Петербург, 2003, с. 106–116; А. Сухомлинов, *Кто Вы, Лаврентий Берия? Неизвестные страницы уголовного дела*, Москва, 2005.

²¹ Е. Зубкова, *Прибалтика и Кремль. 1940–1953*, Москва, 2008, 352 с.

²² Л. Максименков, „Признания Лубянского маршала. Неизвестный меморандум Лаврентия Берии о положении в Литве в 1953 году. Доклад министра внутренних дел СССР Л. Берии о ситуации в Литовской ССР Президиуму ЦК КПСС 1953 05 08“, *Независимая газета*, 2005 05 08, [http://www.ng.ru/printed/ideas/2004-12-03/11_beria.html](http://www.ng.ru/printed/ideas/2005-08-05/5_priznania; to paties, „Неуслышанное предупреждение. Меморандум Лаврентия Берии о положении на Западной Украине в 1953 году. Доклад министра внутренних дел СССР Л. Берии о ситуации в западных областях Украинской ССР Президиуму ЦК КПСС 1953 05 16“, <i>Независимая газета</i>, 2004 12 03, <a href=).

²³ Т. Таннберг, „Новый курс Л. Берии по

подавлению движения сопротивления в Прибалтике и Западной Украине весной 1953 г.“, http://www.eha.ee/raamatud/Tuna/lk192-210%20Tannberg%20Tuna_vene.pdf.

²⁴ H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuras...“, p. 31–32.

²⁵ H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuro veikla...“, p. 248.

²⁶ H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuras...“, p. 33.

²⁷ L. Truska, op. cit., p. 135.

²⁸ V. Tininis, *Komunistinio režimo...*, t. 2, p. 37.

²⁹ L. Truska, op. cit., p. 142.

³⁰ V. Tininis, *Komunistinio režimo...*, t. 1, p. 28.

³¹ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 8, b. 272, l. 1.

³² Ibid., ap. 7, b. 249, l. 40.

³³ 1945 m. rugpjūčio 23 d. VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko M. Suslovo kalba LKP(b) CK VII plenumo, ibid., ap. 8, b. 14, l. 26.

³⁴ Ibid., b. 266, l. 34–37; L. Truska, op. cit., p. 137.

³⁵ V. Tininis, *Komunistinio režimo...*, t. 1, p. 32.

³⁶ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva...*, p. 32.

³⁷ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 180, l. 56–57.

³⁸ J. Starkauskas, „Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.“, Vilnius, 2007, p. 44–45.

³⁹ Autorius 1984–1986 m. tarnavo sovietinėje kariuomenėje ir pats galėjo tuo įsitikinti.

⁴⁰ A. Bubnys, „NKGB–NKVD prieš lenkų...“, p. 50.

⁴¹ N. Kairiūkštytė, „Lenkų repatriacija...“, p. 124.

⁴² Ibid., p. 128.

⁴³ Ibid., p. 131.

⁴⁴ A. Bubnys, op. cit., p. 52–55.

⁴⁵ V. Stravinskienė, „Rytų ir Pietryčių Lietuvos...“, p. 48.

⁴⁶ Е. Зубкова, op. cit., с. 160.

⁴⁷ LKP(b) CK biuro 1950 m. spalio 1 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 90, b. 113, l. 2–6.

⁴⁸ Ibid., l. 4–5.

⁴⁹ LKP(b) CK biuro 1951 m. rugpjūčio 22 d. posėdžio protokolas, ibid., ap. 112, b. 96, l. 10–15.

⁵⁰ A. Bubnys, „Armija Krajoja ir sovietinis režimas Lietuvoje 1944–1945 metais“, *Lietuvos archyvai: Ką byloja KBG dokumentai*, t. 13, Vilnius,

1999, p. 40; Wacłowo Kisłowski 1945 m. rugpjūčio 17 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14392/3, t. 2, l. 33.

⁵¹ V. Benkus, *Valkininkų krašto ir Valkininkų parapijos partizanai: Atsiminimai* (rankraštis), Stasio Radžiaus asmeninis archyvas.

⁵² *Armija Krajoja Lietuvoje*, d. 2, sud. K. Garšva, Vilnius–Kaunas, 1999, p. 123.

⁵³ J. Wołkonowski, „ZWZ-AK ir etninių mažumų...“, p. 104–105.

⁵⁴ Dainavos apygardos vado D. Jėčio-Ažuolio laiškas Merkio rinktinės vadui A. Ramanauskui-Vanagai apie padėtį Pietų Lietuvos srities partizanų štabe, apygardos partizanų santykius su lenkų partizanais ir kt., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, l. 199.

⁵⁵ *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.): Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2003.

⁵⁶ V. Stravinskienė, „Rytų ir Pietryčių...“, p. 15.

⁵⁷ E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 61.

⁵⁸ N. Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai...“, p. 94.

⁵⁹ Ibid., p. 98.

⁶⁰ V. Tininis, *Komunistinio režimo...*, t. 2, p. 23.

⁶¹ V. Tarasonis, A. Bajoriūnas, D. Gediminskas, *Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje*, Vilnius, 1992, p. 17; N. Kairiūkštytė, op. cit., p. 100.

⁶² V. Tininis, *Komunistinio režimo...*, t. 2, p. 38.

⁶³ S. Atamukas, op. cit., p. 295.

⁶⁴ Ibid., p. 291.

⁶⁵ Ibid., p. 295–296.

⁶⁶ B. Puzinavičius, op. cit., p. 5–7.

⁶⁷ П. Вагнер, „Несколько замечаний по поводу деятельности Л. П. Берии после смерти И. В. Сталина“, *Международный исторический журнал*, март–апрель 2001, № 14.

⁶⁸ LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo L. Martavičiaus kalba LKP CK 1953 m. liepos mėn. plenumo, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 189, l. 107–109; B. Puzinavičius, op. cit., p. 5–7.

⁶⁹ LSSR MT istorinė pažyma, Lietuvos Res-

publikos Vyriausybės kanceliarijos archyvas (toliau – LRVKA), f. R-754, l. 4.

⁷⁰ LYA, f. 1771, ap. 131, b. 189, l. 109; LSSR MT istorinė pažyma, LRVKA, f. R-754, l. 4; B. Puzinavičius, op. cit., p. 12.

⁷¹ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus baigiamoji kalba LKP CK 1953 m. liepos mėn. plenumo, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 197, l. 1–5.

⁷² Лаврентий Берия. Документы, Москва, 1999, с. 48–55.

⁷³ LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo nutarimas „Dėl SSKP CK nutarimo „Lietuvos SSR klausimai“, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 178, l. 6; B. Puzinavičius, op. cit., p. 13.

⁷⁴ E. Зубкова, op. cit., с. 326.

⁷⁵ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 180, l. 56–57; B. Puzinavičius, op. cit., p. 15.

⁷⁶ B. Puzinavičius, op. cit., p. 15; LSSR MT pirmininko M. Gedvilo kalba LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, LRVKA, f. R-754, ap. 4, b. 3062, l. 4–6.

⁷⁷ LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus vedėjo S. Lazutkos (Lazutkino) ir LKP Vilniaus m. komiteto sekretoriaus A. Paradausko kalbos LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 179, l. 87, 131.

⁷⁸ Gen. J. Žiburkaus kalba LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, ibid., l. 111–113.

⁷⁹ LSSR MA viceprezidento J. Žiugždos kalba LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, ibid., l. 204.

⁸⁰ LSSR MT istorinė pažyma, LRVKA, f. R-754, l. 1; B. Puzinavičius, op. cit., p. 21.

⁸¹ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva...*, p. 75.

⁸² Ibid., p. 84.

Gauta 2010 09 01
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

PRIEDAS. SSRS vidaus reikalų ministro Lavrentijaus Berijos 1953 m. gegužės 8 d. pažyma SSKP CK Prezidiumui apie padėtį Lietuvos SSR

1953 m. gegužės 8 d.
Lavrentijus Berija – SSKP CK Prezidiumui
Visiškai slaptai

SSKP CK PREZIDIUMUI

SSRS vidaus reikalų ministerija, atlikusi patikrinimą, nustatė, kad kova su nacionalistiniu pagrindžiu ir jo šnipų bei teroristinėmis gaujomis Lietuvos SSR yra nepatenkinamos būklės*.

Lietuvos SSR valstybės saugumo organai keletą metų kovojo su nacionalistiniu pagrindžiu ir jo ginkluotomis gaujomis daugiausia rengdami karines čekistines operacijas, puldinėdami gyvenamąsias vietas ir atlikdami masines taikių gyventojų kratas.

Karinėms čekistinėms operacijoms vykdyti buvo pasitelkiama MGB kariuomenė (iki 18 000 žmonių) ir reguliariai veikiančios vietos ginkluoti būriai, vadinamieji liaudies gynėjai (iki 10 000 kovotojų).

MGB kariniai daliniai ir liaudies gynėjų būriai buvo dislokuojami beveik visuose Lietuvos miestuose ir kitose gyvenamosiose vietovėse. Šiuo metu tokios įgulos yra 224 Lietuvos SSR gyvenamosiose vietovėse, neskaitant Pabaltijo karinės apygardos karinių dalinių įgulų.

1944–1952 m. Lietuvos SSR buvo suimta, nužudyta ir iš jos ištremta daugiau nei 270 000 žmonių, iš jų:

63 011 žmonių suimta apkaltinus juos priklausymu antisovietiniam nacionalistiniam pagrindžiui;

20 005 žmonės nužudyti kaip šio pagrindžio šnipų ir teroristinių gaujų nariai;

126 037 žmonės ištremti iš Lietuvos SSR kaip buožės, padėję slapstytis ir rėmę gaujų narius;

67 326 žmonės suimti prokuratūros ir milicijos organų.

Vadinasi, tuo laikotarpiu represuotų Lietuvos piliečių skaičius siekia iki 10 proc. bendro Lietuvos gyventojų skaičiaus**.

Nepaisant didelio represijų masto, padėtis Lietuvoje tebėra įtempta, nacionalistinis pagrindis vis dar gyvuoja ir vykdo aktyvią antisovietinę veiklą.

Tokia padėtis aiškintina ir tuo, kad per masines operacijas didelė dalis piliečių buvo suimti ir ištremti iš Lietuvos SSR remiantis nereikšmingais kaltinimais, o kai kada – ir be jokio pagrindo.

---

* Spausdinamą dokumentą būtina pakomentuoti. Jau pačioje pažymos pradžioje L. Berija Lietuvos SSR vadovybei meta nepagrįstą kaltinimą, nes 1953 m. pradžioje pagrindis respublikoje buvo palaužtas. Atskiros partizanų grupės laikėsi pasyviai ir įtampos respublikoje nebuvo jaučiama. 1952 m. partizanai iš viso įvykdė tik 93 antpuolius. Žr. Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo plk. L. Martavičiaus 1953 m. gegužės 18 d. pažyma apie banditinius antpuolius Lietuvos SSR 1952 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 56/44, t. 1, l. 224. (Čia ir toliau – straipsnio autoriaus pastabos.)

** Nurodomas represijų mastas ir skaičiai iš esmės sutampa su Lietuvos istorikų pateikiamais duomenimis. Žr. A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 403.

Tokia padėtis negalėjo nesukelti didelės dalies respublikos gyventojų, kuriais nacionalistiniai elementai pasinaudojo priešiškiems tikslams, nepasitenkinimo. Nepatenkinti asmenys išėjo į pogrindį ir buvo įtraukti į ginkluotas diversines teroristines gaujas.

1944–1953 m. nacionalistinio pogrindžio gaujos nužudė 12 910 partinio-sovietinio aktyvo ir sovietinei valdžiai lojalių darbo žmonių*.

Toks antisovietinių elementų aktyvumas Lietuvos SSR aiškintinas dar ir tuo, kad agentūrinį-operatyvinį darbą išaiškinant nacionalistinį pogrindį Lietuvos SSR valstybės saugumo organai dirbo labai atmetinai. Tuo metu, kai buvo siekiama suimti žemesniųjų grandžių ir eilinius antisovietinių organizacijų narius, vadovaujantieji nacionalistinio pogrindžio centrai liko neišaiškinti, o jų vadeivos iki šiol nebaudžiami tęsia savo ardomąją veiklą, vadovaujami užsienio emigracijos centrų ir žvalgybų.

Lietuvos nacionalistinį pogrindį įkūrė vokiečiai, o sutriuškinus fašistinę Vokietiją jo veiklai ėmė vadovauti Amerikos ir Anglijos žvalgybų tarnybos**.

Nacionalistiniam pogrindžiui nuo 1949 m. vadovauja vadinamoji Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga, kurios vadas – buvęs Lietuvos armijos Generalinio štabo kapitonas ŽEMAITIS.

Lygiagrečiai su teroristine ir diversine veikla nacionalistinis pogrindis tarp Lietuvos gyventojų vykdo aktyvią antisovietinę propagandą, platindamas laikraščius, brošiūras ir atsišaukimus, spausdinamus nelegaliose spaustuvėse, rotatoriais ir rašomosiomis mašinėlėmis keliais tūkstančiais egzempliorių. Kiekvieną mėnesį pasirodo nelegalus laikraštis „Laisvės balsas“ – šiemet jau išleisti keturi jo numeriai, kuriuose nagrinėjamos Lietuvos vidaus problemos, pateikiama informacija, surinkta iš antisovietinių „Amerikos balso“ ir BBC radijo laidų, spausdinami raginimai aktyvinti kovą su sovietų valdžia ir atplėšti Lietuvą nuo Sovietų Sąjungos.

Nacionalistinio pogrindžio organizacijos taip sužūlėjo, kad, siekdamos aprūpinti savo gaujų narius maisto produktais, drabužiais ir pinigais, „apmokestina“ ne tik gyventojus, bet netgi kolūkius, apiplėšinėja kooperatyvams, kolūkiams, sovietiniams ūkiams priklausančias parduotuves ir sandėlius. Be to, asmenims, prijauciantiems nacionalistiniam pogrindžiui, išduodamos specialios kortelės apie paimtus iš jų maisto produktus, drabužius ir pinigus, kuriose nurodoma, kad ateityje jas bus galima pateikti „teisėtai“ Lietuvos vyriausybei kaip atsiskaitymo priemonę.

Nacionalistinis pogrindis organizaciniu pagrindu yra susijęs su lietuvių emigrantų centrais, įsikūrusiais Vakarų Vokietijoje, Anglijoje ir Švedijoje***.

---

* Šie skaičiai artimi Lietuvos istorikų tyrimų duomenims. M. Pocius skaičiavimais, 1944–1952 m. nuo partizanų žuvo 11 536 partiniai ir sovietiniai aktyvistai bei kolaboravimu kaltinti civiliai ir jų artimieji. L. Berijos pažymoje nurodyta žuvus 1374 žmonėmis daugiau, tačiau gali būti, kad į pateiktą skaičių įtraukti ir sribai, kurių, pasak naujausių tyrimų duomenų, žuvo apie 1331. Žr. M. Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius, 2009, p. 357–358.

** Stengdamasis kuo „svariau“ apkaltinti Lietuvos SSR valdžios institucijas, L. Berija dėsto akivaizdžiai melagingus teiginius. Pirma, 1953 m. pradžioje daugumos apygardų štabai jau buvo sunaikinti, jų vadai suimti arba nukauti, antra, užsienio emigracijos centrai ir Vakarų valstybių žvalgybos negalėjo vadovauti pogrindžiui, nes neturėjo su juo jokio ryšio, o rengtos žvalgybinės operacijos žlugo. L. Berija apie tai buvo gerai informuotas, bet sąmoningai klaidino SSKP CK Prezidiumo narius.

*** Tai neatitinkąs tikrovės teiginys. Partizanai neturėjo jokio ryšio su minimais emigracijos centrais.

Šiuos emigracijos centrus išlaiko ir jais naudojasi amerikiečių ir anglų žvalgybos. 1949–1953 m. šios žvalgybos permetė į Lietuvą 13 emisarių, aprūpintų radijo aparatais, ginklais ir pinigais.

Reikia pažymėti, kad Lietuvos nacionalistiniame pogrindyje ypatingą vaidmenį vaidina vietos katalikų dvasininkai, apimantys 90 proc. visų Lietuvos SSR tikinčiųjų.

Katalikų dvasininkai glaudžiai susiję su Vatikanu, o jų vadovai išventinti Popiežiaus. Lietuvoje šiuo metu yra šešios vyskupijos, sujungtos į tris vyskupijų valdybas, 675 bažnyčios, kuriose laiko pamaldas 754 kunigai, veikia kunigų seminarija, kurioje mokosi 75 klierikai.

Katalikų dvasininkai idėjiškai įkvepia nacionalistinį pogrindį, aktyviai dalyvauja kovoje prieš sovietų valdžią ir plėtoja veiklą tarp Lietuvos jaunimo, siekdami panaudoti jį antisovietiniams tikslams*.

Neatsižvelgdami į visa tai, Lietuvos SSR valstybės saugumo organai neturėjo tarp katalikų dvasininkų savo agentų. Užuoat nuolat dirbus kruopštų agentūrinį darbą ir bendrai su Lietuvos KP CK siekus suskaldyti katalikų dvasininkiją, pagrindinis Lietuvos SSR valstybės saugumo organų dėmesys buvo nukreiptas į katalikų dvasininkų represavimą. 1944–1953 m. valstybės saugumo organai suėmė 1 arkivyskupą, 3 vyskopus ir 3 vyskupijų valdytojus.

Nėra abejonių, kad Lietuvoje šios represijos sukėlė nacionalistinių elementų įtūžį ir gyventojų buvo suvoktos kaip „rusų okupantų vykdomas religijos ir lietuvių tautos persekiojimas“.

Kuo gi galima būtų paaiškinti tokius didelius Lietuvos SSR MGB organų darbo trūkumus?

Pirmiausiai jie aiškintini tuo, kad Lietuvos SSR MVD, o prieš tai MGB centriniame aparate, taip pat sričių ir rajonų skyriuose beveik nėra lietuvių tautybės darbuotojų.

B[uvusiame] Lietuvos SSR MGB centriniame aparate iš 496 operatyvinių darbuotojų tik 86 yra lietuviai, iš 17 skyrių viršininkų – tik vienas lietuvis, iš 80 skyrių viršininkų pavaduotojų – tik 6 lietuviai, o ką jau kalbėti apie tai, kad Lietuvos SSR valstybės saugumo ministras yra rusas drg. KONDAKOVAS, nepažįstantis vietos sąlygų, nemokantis lietuvių kalbos, be to, nesusitvarkantis su jam skirtomis pareigomis.

O jei kalbėtume apie rajonus ir sritis, tai ten reikalai parenkant lietuvių tautybės kadrus dar prastesni. Iš b[uvusios] MGB rajonų skyrių 87 viršininkų tik 9 yra lietuvių tautybės, o iš tokio pat skaičiaus rajonų milicijos skyrių viršininkų lietuvių yra tik 12; buvusioje MGB Kauno srities valdyboje iš 428 operatyvinių darbuotojų tik 88 lietuviai.

Taigi lietuvių tautybės asmenys beveik neįtraukiami į kovą su nacionalistiniu pogrindžiu, o rusų tautybės darbuotojai, nemokėdami lietuvių kalbos, negali užmegzti tinkamų ryšių su gyventojais, neturi galimybės asmeniškai verbuoti agentų ir, nesuvokdami vietos sąlygų, neretai užgauna lietuvių nacionalinės savivarbos jausmus.

SSRS MVD ėmėsi priemonių Lietuvos SSR MVD vadovybei stiprinti, nutarta atleisti iš vidaus reikalų ministro pareigų drg. KONDAKOVĄ, jį, taip pat ministro pavaduotojus pakeičiant lietuviais darbuotojais, priimant patikrintus lietuvių tautybės kadrus į darbą tiek

---

* Smarkiai represuoti katalikų dvasininkai tuo metu laikėsi gana atsargiai ir neprisidėjo prie kovos su sovietų valdžia.

centriniame aparate, tiek ir Lietuvos MVD rajonų skyriuose; siekiant parengti operatyvinių darbuotojų darbui MVD organuose ir karininkų Lietuvos milicijai, steigiama speciali čekistų mokykla ir milicijos karininkų mokykla, kurios bus komplektuojamos iš lietuvių tautybės asmenų.

Lietuvos KP CK privalo nuolat rūpintis, kad MVD būtų komplektuojama iš lietuvių tautybės darbuotojų.

Tuo pat metu SSRS MVD imamasi priemonių Lietuvos MVD organų operatyviniam-čekistiniam darbui pertvarkyti, siekiant sunaikinti nacionalistinį pagrindį, užkirsti kelią šnipų ir teroristinių grupių aktyviai veiklai ir tam, kad būtų perimti antisovietinio pagrindžio ryšiai su užsienio centrais ir užsienio žvalgybomis.

SSRS MVD imsis reikiamų priemonių, kad būtų užverbuota agentų iš įtakingų katalikų dvasininkijos veikėjų. Tuo pat metu kartu su Lietuvos KP CK bus dirbamas atitinkamas darbas siekiant suskaldyti katalikų dvasininkiją.

Susipažįstant su padėtimi b[uvusioje] Lietuvos SSR MGB, mums tapo žinoma, kad maždaug tokia pat padėtis panaudojant lietuvių tautybės kadrus yra ir respublikinėse, sričių, rajonų partinėse ir sovietinėse organizacijose.

Antai Lietuvos KP CK aparate iš 15 skyrių vadovų tik 7 yra lietuviai; Kauno srities partijos komitete iš 11 skyrių ir poskyrių vadovų – 2 lietuviai; Kauno miesto partijos komitete iš 8 skyrių vadovų – 1 lietuvis; Vilniaus srities partijos komitete iš 16 skyrių ir poskyrių vadovų – 3 lietuviai; Šiaulių srities partijos komitete iš 8 skyrių vadovų – tik 2 lietuviai.

Respublikos partijos komitetų antraisiais sekretoriais paprastai dirba rusų tautybės asmenys. Natūralu, kad, esant tokiai padėčiai, lietuvių draugai ne visai jaučia savo atsakomybę.

Tokia pat padėtis panaudojant lietuvių tautybės kadrus yra susidariusi ir Lietuvos SSR ministerijose. Štai Lietuvos SSR sovietinių ūkių ministerijoje iš 92 sovietinių ūkių direktorių tik 27 yra lietuviai; Žemės ūkio ministerijoje iš 132 MTS direktorių – 53 lietuviai, o iš 117 MTS politinių skyrių viršininkų – 68 lietuviai.

Raštvedyba tiek respublikiniuose, tiek rajonų Lietuvos SSR partijos organuose paprastai tvarkoma rusų kalba.

Savaime suprantama, visa tai negali neatsiliepti nuotaikoms kaime ir tarp lietuvių inteligentų, kurie susiję su nacionalistiniu pagrindžiu ir emigracija*.

Todėl būtina nuodugniai išnagrinėti padėtį Lietuvos SSR, keliant pagrindinį tikslą iš esmės spręsti lietuvių tautybės kadrų rengimo, ugdymo ir iškėlimo klausimą. Tuo pat metu Lietuvos KP CK turi parengti, o SSKP CK – patvirtinti plačią masinio politinio ir ideologinio darbo programą, kurią būtina įgyvendinti tarp Lietuvos gyventojų ir lietuvių inteligentų, patikrinti, ar nėra didelių iškraipymų sprendžiant kolūkių kūrimo ir administravimo klausimus, patikrinti mokesčių sistemą ir, kilus būtinybei, ją tobulinti.

---

* Klaidinantis teiginys: lietuvių inteligentai tuo metu nepalaikė ryšio nei su pagrindžiu, nei su emigracija.

** Latvijoje ir Estijoje tuo metu veikė tik keletas partizanų grupių ir pavienių kovotojų. Tautinis pagrindis nebuvo aktyvus.

Atsižvelgiant į tai, kad dėl aktyvios nacionalistinio pagrindžio veiklos ir MVD organų darbo trūkumų beveik tokia pat padėtis yra Latvijos SSR ir Estijos SSR**, tuo pat metu bus imtasi atitinkamų priemonių pertvarkant šių organų darbą ir sustiprinant juos vietiniais vadovaujančiais kadrais.

Siekiant teigiamai išspręsti klausimą, taip pat būtų tikslinga parengti atitinkamas priemones, susijusias su Latvijos SSR ir Estijos SSR komunistų partijos CK ir Ministrų tarybomis.

L. BERIJA

1953 m. gegužės 8 d.

Nr. 52/B

Tikra: Doblokonija (?)

Mašinosraščio originalas. Nežinomo asmens pabraukymai ranka. P. 135 – Molotovo sekretoriato antspaudas 30.6.1953 Bx. № M-3219. Nežinomo asmens pastaba: „Iš drg. Berijos“. Į bylą. I. Lapin (?) 27.VI.“

Rusijos valstybės socialinės politinės istorijos archyvas, f. 82, ap. 2, b. 897, l. 135–142. Originalas. Versta iš rusų k.

Skelbta: Леонид Максименков, „Признания Лубянского маршала. Неизвестный меморандум Лаврентия Берии о положении в Литве в 1953 году. Доклад министра внутренних дел СССР Л. Берии о ситуации в Литовской ССР Президиуму ЦК КПСС 1953 05 08“, Независимая газета, 2005 05 08; http://www.ng.ru/printed/ideas/2005-08-05/5_priznania, interaktyvus (žiūrėta 2008 m. sausio 30 d.).

Mindaugas Pocius

CHARACTERISTICS OF THE NATIONAL POLICIES OF THE SOVIET REGIME IN LITHUANIA FROM 1944 TO 1953

Summary

On the basis of the material documented in various archives and the latest historiography of Lithuania and other countries, this article seeks to research and summarise peculiarities and characteristics of the national policies of the Soviet regime in Lithuania between 1944 and 1953. The results of the primary research are provided and summarised.

The author aims to provide answers to the questions of what factors, reasons, and circumstances determined national policies, what was characteristic to them, and what interests of the Soviet government can be discerned in them. The article reveals the Russification campaign and

recruitment policy conducted by the Communist regime in Lithuania and describes the rather controversial policies of various periods with respect to Poles, the state anti-Semitic campaign, and the exiles of Germans. The author also focuses on the issue of the new national policies of Lavrentiy Beria. For the first time in Lithuanian historiography, Beria's extremely valuable address of 8 May 1953 to Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union about the political and public situation in the Lithuanian Soviet Socialist Republic is published.

Šiaurės rytų Lietuvos partizanų sritis: organizacinė veikla, ryšiai, vadovybė

1947–1952 m. daugumą Aukštaitijos partizanų dalinių vienijo Šiaurės rytų Lietuvos (kiti pavadinimai – Karaliaus Mindaugo, Kalnų, Rytų) partizanų sritis. Srities štabas vadovavo Aukštaitijos partizanų kovai, palaikė ryšius su Lietuvos partizanų vyriausiąja vadovybe, leido periodinius leidinius. Lietuvos partizanų kova dėl nepriklausomybės reiškėsi organizacine, visuomenine ir karine veikla. Remiantis daugiausia archyviniais dokumentais, straipsnyje nagrinėjama Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities organizacinė veikla, pavaldumo, struktūros ir teritorijos kaita, nušviečiami svarbesni jos istorijos įvykiai, parodoma srities vieta visos Lietuvos partizanų organizacijoje.

IVADAS

Šiaurės rytų Lietuvos (kiti pavadinimai – Karaliaus Mindaugo, Kalnų, Rytų) partizanų srities susikūrimo ir veiklos aplinkybės yra tyrinėję istorikai Kęstutis Kasparas, Laimonas Abarius, Dalia Kuodytė, Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė, Mindaugas Pocius ir Gintaras Vaičiūnas. Šie autoriai yra analizavę vieną ar kitą šios partizanų srities veiklos aspektą. Vieni pirmųjų išsamesnių informacijos šaltinių šia tema yra N. Gaškaitės, D. Kuodytės, Algio Kašėtos ir Bonifaco Ulevičiaus knyga

„Lietuvos partizanai 1944–1953 m.“¹ ir N. Gaškaitės-Žemaitienės „Žuvusiųjų prezidentas“². Šiaurės rytų Lietuvos partizanų sritį pirmą kartą paminėjo Kęstutis Girnius savo žinomoje monografijoje „Partizanų kovos Lietuvoje“³. Aukštaitijos partizanų organizacijos formavimasi plačiau yra tyrinėjęs L. Abarius: daug informacijos apie šią sritį galima rasti jo straipsnyje „Lietuvos partizanų Šiaurės-Rytų srities 3-ioji Vytauto apygarda (1945–1952 m.)“⁴. Apie partizaninio judėjimo organizacijos kūrimąsi Aukštaitijoje plačiai rašė K. Kasparas knygoje „Lietuvos karas“⁵. Taip pat vienas pirmųjų šią temą nagrinėjo G. Vaičiūnas⁶. Duomenų apie organizacinę Aukštaitijos partizanų veiklą galima rasti D. Kuodytės ir A. Kašėtos sudarytame partizanų dokumentų rinkinyje „Laisvės kovos 1944–1953 metais“⁷. Tačiau iki šiol nėra parašyta Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities istorijai skirtos monografijos, kurioje būtų plačiau analizuojamos ir srities kūrimosi aplinkybės bei Sovietų Sąjungos valstybės saugumo ministerijos (toliau – MGB) įtaka tiek pačiam srities sukūrimui, tiek ir jos veiklai.

Šiame straipsnyje autorius nagrinėja Šiaurės rytų Lietuvos partizanų sritį, jos istoriją skirdamas į keturis laikotarpius: organizacinį, reorganizacijos, ištraukimo į Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS)

veiklą ir dalyvavimo joje bei žlugimo. Išsamiai aprašoma srities partizanų vadovybės veikla, ryšiai su Pietų ir Vakarų Lietuvos partizanais ir Lietuvos partizanų vyriausiąja vadovybe.

Straipsnyje autorius siekia keleto tikslų: 1) nustatyti Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities susikūrimo prielaidas, tikslią datą ir aplinkybes, išryškinti pagrindinius jos veiklos etapus; 2) parodyti, kokių veiksmų prieš šią partizanų sritį ėmėsi Lietuvos SSR MGB 2-oji valdyba ir jos agentai; 3) nustatyti, kas įėjo į Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities štabo vadovybę įvairiais jos gyvavimo laikotarpiais, pateikti štabo narių vardus, pavardes, slapyvardžius, biografijas ir MGB užverbuotų vadovybės narių agentūrinius slapyvardžius; 4) aptarti visų trijų Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities vadų – Jono Kimšto–Žalgirio (toliau straipsnyje gali būti nurodyti kiti šio ir kitų partizanų slapyvardžiai, nes jie buvo nuolat keičiami keičiantis jų pareigoms ir konspiracijos sumetimais), Antano Slučkos–Šarūno ir Broniaus Kalyčio–Siaubo – veiklą, asmenines savybes ir likimus; 5) išnagrinėti, kokiais keliais 1947–1951 m. korespondencija iš Lietuvos vyriausiosios partizanų vadovybės pasiekdavo Šiaurės rytų Lietuvos partizanų sritį, o iš jos – vyriausiąją vadovybę, sudaryti srities štabo įgaliotinių ir ryšininkų sąrašą; 6) nušviesti Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities štabo įtaką Aukštaitijos partizanų daliniams.

Rašant straipsnį buvo naudojamos Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomomis 45-ojo aprašo Lietuvos SSR MGB agentūrinėmis bylomis „Vostok“ ir „Roi“, taip pat 58-ojo aprašo Šiaurės rytų srities štabo ryšininkų ir ryšių įgaliotinių baudžiamosiomis bylomis. Ypač remtasi šiais anksčiau pasirodžiusiais darbais: K. Kasparo „Lietuvos karas“, N. Gaškaitės–Žemaitienės „Žuvusiųjų prezidentas“,

L. Abariaus istorine apybraiža „Lietuvos partizanų Šiaurės–Rytų srities 3-ioji Vytauto apygarda (1945–1952 m.)“ ir G. Vaičiūno rankraščiu „Rytų Lietuvos LLA partizanų daliniai“.

ŠIAURĖS RYTŲ LIETUVOS PARTIZANŲ SRITIES VEIKLOS PERIODIZACIJA

Prieš pradėdant nagrinėti Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities vadovybės veiklą ir ryšius su Lietuvos partizanų vyriausiąja vadovybe, reikėtų apibrėžti šios srities veiklos laikotarpius.

Pirmasis, arba organizacinis, laikotarpis (1946 m. gruodžio mėn.–1947 m. rugsėjo mėn.). Laikotarpio pradžią ženkлина užmegzti Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (toliau – BDPS) komiteto ir Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) 3-iosios Vytauto apygardos ryšiai, o jo pabaiga sietina su MGB užvaldyto BDPS komiteto bandymu sukurti MGB kontroliuojamą Aukštaitijos partizanų štabą.

Išskirtini šie pagrindiniai pirmojo srities veiklos laikotarpio įvykiai: 1) BDPS komitetas skiria J. Kimštą–Žalgirį Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities vadu; 2) suformuojamas pirmasis Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities štabas; 3) LLA 3-iosios Vytauto apygardos 2-oji Šarūno rinktinė reorganizuojama į LLA 4-ąją Algimanto apygardą ir šių dviejų apygardų pagrindu suformuojama Lietuvos partizanų Šiaurės rytų sritis; 4) nuolat palaikomi ryšiai su MGB agentų užvaldytu BDPS komitetu; 5) užmezgami ryšiai su Tauro ir Jungtine Kęstučio apygardomis; 6) žlunga MGB planas sukurti kontroliuojamą Aukštaitijos partizanų štabą.

Pirmąjį laikotarpį galima laikyti ne tik Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities kū-

rimo, bet ir jos vadovybės apsisprendimo laikotarpiu. Buvo vengiama nutraukti ryšius tiek su BDPS komiteto įgaliotiniu Juozu Markuliu-Ereliu, tiek su Tauro ir Jungtinės Kęstučio apygardos partizanų vadovybe, mėginama išsiaiškinti tiesą dėl Lietuvos partizanų vyriausiosios vadovybės.

Antrasis, arba reorganizavimo iš Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities į Karaliaus Mindaugo sritį bei ryšių su MGB užvaldytu BDPS komitetu nutraukimo, laikotarpis (1947 m. rugsėjo mėn.–1948 m. spalio mėn.). Laikotarpis prasideda Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities vado J. Kimšto-Žalgirio 1947 m. rugsėjo 20 d. įsakymu Nr. 19, o baigiasi šios srities partizanų vadų suvažiavimu 1948 m. rugpjūčio 24 d., kuriame sritis buvo reorganizuota, o J. Markulis-Erelis įvardytas išdaviku.

Pagrindiniai šio laikotarpio įvykiai: 1) suformuojamas Karaliaus Mindaugo partizanų srities štabas; 2) Didžiosios Kovos apygardos B rinktinė reorganizuojama į Didžiosios Kovos apygardą ir įjungiamą į Karaliaus Mindaugo sritį; 3) LLA Žalioji rinktinė įjungiamą į LLA 4-ąją Algimanto apygardą, o kartu ir į Karaliaus Mindaugo sritį; 4) iš Rokiškio apskrityje veikiančių partizanų dalinių suformuojama Kunigaikščio Margirio (Margio) rinktinė, kuri įjungiamą į LLA 4-ąją Algimanto apygardą, o kartu ir į Karaliaus Mindaugo sritį; 5) J. Markulis-Erelis paskelbiamas išdaviku, nutraukiami bet kokie ryšiai su MGB užvaldytu BDPS komitetu; 6) srities vadovybė nusprendžia dalyvauti atkuriamoje Lietuvos partizanų vyriausiojoje vadovybėje; 7) į atkuriamą visos Lietuvos partizanų vadovybę iš Karaliaus Mindaugo (Šiaurės rytų Lietuvos) srities deleguojamas pirmasis jos vadas J. Kimštas-Žalgiris ir srities Visuomeninės dalies viršininkas, Didžiosios Kovos apygardos štabo viršininkas Juozas Šibaila-Diedukas.

Trečiasis, arba srities įsijungimo į LLKS – visos Lietuvos partizanų organizacijos – veiklą, laikotarpis (1948 m. lapkričio mėn.–1951 m. gruodžio mėn.). Laikotarpis prasideda 1948 m. lapkričio 12 d. Vakarų ir Rytų Lietuvos partizanų atstovų pasitarimu, kuriame buvo atkurta visos Lietuvos vyriausioji partizanų vadovybė, o baigiasi Karaliaus Mindaugo (Šiaurės rytų Lietuvos) srities štabo sunaikinimu 1951 m. gruodžio 21–22 d. ir srities vado B. Kalyčio-Siaubo suėmimu.

Pagrindiniai trečiojo laikotarpio įvykiai: 1) pirmajam vadui J. Kimštui-Žalgiriui išvykus dirbti į Lietuvos partizanų vyriausiąją vadovybę, antruoju srities vadu išrenkamas jo pirmasis pavaduotojas, LLA 4-osios Algimanto apygardos vadas A. Slučka-Šarūnas ir sudaromas naujas srities štabas; 2) žuvus srities vadui ir dviem trečdaliams jos pareigūnų, 1950 m. birželio mėn. į srities teritoriją (Vyčio apygardą) iš Vakarų Lietuvos atvyksta pirmasis srities vadas, LLKS Tarybos 3-iosios sekcijos vadovas, LLKS įgaliotasis atstovas Karaliaus Mindaugo (Šiaurės rytų Lietuvos) partizanų srities veiklai koordinuoti J. Kimštas-Žalgiris, turėdamas tikslą atkurti srities vadovybę; 3) sritis įtraukiamą į visos Lietuvos partizanų organizaciją – BDPS Prezidiumą (nuo 1949 m. vasario 10 d. – LLKS) – ir dalyvauja jos veikloje; 4) visose Karaliaus Mindaugo (Šiaurės rytų Lietuvos) srities rinktinėse atsiranda naujas organizacinis vienetas – rajonas. Dešimtyje srities partizanų rinktinių suformuojami 25 partizanų rajonai ir jų štabai; 5) nustatomas nuolatinis ryšys tarp LLKS Tarybos 3-iosios sekcijos vadovo J. Kimšto-Žalgirio, apsistojusio Vyčio apygardoje, ir Karaliaus Mindaugo (Šiaurės rytų Lietuvos) srities partizanų vado B. Kalyčio-Siaubo, apsistojusio Vytauto apygardoje; 6) 1950 m. lapkričio 23 d. panaikinama daug nuostolių patyrusi Algimanto apygarda, o išlikę organizaciniai vienetai padalijami Vyčio ir Vytauto apygardoms.

Ketvirtasis, arba srities sunaikinimo, laikotarpis (1951 m. gruodžio mėn.–1952 m. rugsėjo mėn.). Laikotarpis prasideda Karaliaus Mindaugo (Šiaurės rytų Lietuvos) partizanų srities vado B. Kalyčio-Siaubo suėmimu ir srities štabo, įsikūrusio Labanoro girioje (Molėtų r., netoli Vidžiūnų k.), sunaikinimu 1951 m. gruodžio 21 d., o baigiasi 1952 m. rugsėjo 10 d. Karaliaus Mindaugo (Šiaurės rytų) partizanų srities spaustuvės sunaikinimu ir paskutinio srities vadovybės nario, srities štabo Visuomeninės dalies viršininko B. Krivicko-Vilniaus žuvimu Alančių miške (Troškūnų r. Raguvos ap.).

Pagrindiniai šio laikotarpio įvykiai: 1) Lietuvos SSR MGB 2-oji valdyba parengia agentūrinį-operatyvinį planą „Legendinis Šiaurės rytų srities partizanų štabas“. Kodinis operacijos pavadinimas – „Vostok“. Plano esmė: iš suimtų partizanų vadų, sutikusių bendradarbiauti su MGB, sudaryti legendinį srities štabą, įtraukti partizanus į agentų smogikų grupes, kurios, vaizduodamos įvairius partizanų būrius ar štabus, kviečia į susitikimą paskutinius srities partizanus, juos sulaiko arba sunaikina. Galutinis tikslas – sunaikinti partizanų judėjimą Karaliaus Mindaugo (Šiaurės rytų Lietuvos) srityje, užmegzti ryšius su dar likusiais kitų Lietuvos sričių partizanais ir Lietuvos partizanų vyriausiąja vadovybe – LLKS Tarybos nariais; 2) suimti srities partizanų vadai J. Kimštas-Žygūnas ir B. Kalytis-Liutauras įtraukiami į legendinį MGB sudarytą srities štabą; 3) 1952 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. suimti ir užverbuoti srities vadų J. Kimšto-Žygūno ir B. Kalyčio-Liutauro pagalba sunaikinami paskutiniai Šiaurės rytų srities štabo nariai ir nutraukiama Karaliaus Mindaugo (Šiaurės rytų Lietuvos) srities štabo veikla; 4) MGB sudaryto legendinio srities štabo vadai nuolatos siuntinėja likusiems LLKS Tarybos nariams korespondenciją su įvairiais tariamą štabo veiklą patvirtinančiais doku-

mentais, siekdami įrodyti, kad srities štabas aktyviai veikia ir kad būtina sukviesti visos Lietuvos partizanų vadovybės pasitarimą.

ŠIAURĖS RYTŲ LIETUVOS PARTIZANŲ SRITIES SUSIKŪRIMO PRIELAIIDOS

Pagrindinės srities susikūrimo prielaidos buvo dvi: LLA veiklos patirtis ir efektyvaus vadovavimo paieškos. LLA pirmoji sukūrė centralizuotą pasipriešinimo struktūrą, centrinį štabą ir apygardų štabus visoje Lietuvoje. Pirmieji LLA junginiai Aukštaitijoje palaikė ryšius su LLA vadovybe ir gaudavo iš jos nurodymus. Pirmųjų Aukštaitijos partizanų junginių vadai buvo LLA nariai. Antroji srities susikūrimo prielaida – siekis efektyviai vadovauti partizanų daliniams. LLA 3-ioji Vytauto apygarda buvo didžiausia pagal plotą. Dėl to nutarta, kad šios apygardos daliniams bus vadovaujama iš trijų vietų: srities štabo, Vytauto apygardos štabo ir 1947 m. balandžio 19 d. įkurtos Algimanto apygardos štabo.

Kartu LLA 3-iosios Vytauto apygardos štabas siekė centralizacijos, kad būtų galima lengviau įsitraukti į visos Lietuvos partizanų vadovybės veiklą. Tuo metu tai atitiko ir MGB planus. Siekiant koordinuoti visų Lietuvos partizanų veiksmus, buvo numatyta sukurti MGB agento J. Markulio-Erelio vadovaujamą pagrindinio centrą. Užmezgęs ryšius su visomis partizanų apygardomis, agentas turėjo įtikinti partizanus pereiti į pasyviąją rezistenciją, įvykdyti partizanų „demobilizaciją“, kurios metu jie būtų aprūpinti fiktyviais dokumentais ir apgyvendinti miestuose. Siekdamas šių tikslų, MGB taikė ir tokią taktiką kaip partizanų vadų skyrimas į aukštesnes pareigas BDPS komiteto vardu. Taip Vytauto apygardos vadas tapo Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities vadu.

LLA veiklos patirtis. LLA buvo pirmoji ir svarbiausia Lietuvoje pasipriešinimo jėgų veiklą vienijanti ir koordinuojanti organizacija. Ji laikytina ir lietuvių ginkluotojo pasipriešinimo 1944 m. vasarą artėjančiai Raudonajai armijai iniciatore. 1944 m. rugpjūčio mėn. įkūrus LLA centrinį štabą (vadinamąjį Lietuvos gynimo komitetą) ir suformavus Vanagų (LLA Veikiančiojo sektoriaus) vyriausiąjį štabą, buvo galutinai sudaryta vyriausioji pasipriešinimo vadovybė, pajėgi atlikti savo funkcijas visos tautos partizaninio karo sąlygomis. Tuo pat metu šios vadovybės rūpestis buvo parengti LLA narių ginkluotojo pasipriešinimo sovietinei okupacijai planus, nustatyti LLA ginkluotos kovos taktiką.

LLA Vanagų vyriausiasis štabas savo 1944 m. gruodžio 10 d. įsakyme Nr. 4 apibrėžė partizaninio judėjimo struktūrą. Šio įsakymo 3 skyriaus 1 punkte „Dalijimas į apygardas ir uždaviniai“ nurodoma, kad visa Lietuva dalijama į keturias apygardas: Vilniaus (Vilniaus, Trakų, Utenos, Ukmergės, Zarasų, Švenčionių, Eišiškių ir Ašmenos aps.), Kauno (Kauno, Kėdainių, Raseinių, Šakių, Vilkaviškio, Marijampolės, Alytaus ir Lazdynų aps.), Šiaulių (Šiaulių, Telšių, Mažeikių, Kretingos ir Tauragės aps.) ir Panevėžio (Panevėžio, Biržų ir Rokiškio aps.). Taip pat šiame įsakyme nurodyta ginkluotojo pasipriešinimo karinių būrių (dalinių), dar vadinamų Veikiančiuoju sektoriumi, organizacinė struktūra, t. y. partizanų būrių skirstymas į apygardas, rinktines, kuopas ir būrius. Taigi šis įsakymas numatė, kad Lietuvos partizaninio judėjimo struktūros pagrindas yra apygardos, o sritys jame neminimos. Šis vienas pirmųjų LLA Vanagų vyriausiojo štabo įsakymas buvo parengtas tam atvejui, jeigu, kilus naujam karui, bolševikų valdžia žlugtų⁸.

LLA vadovybė iki 1944 m. pabaigos sudarė visų keturių LLA apygardų štabus. 1944–1945 m. buvo sudaryti daugumos

Aukštaitijos apskričių LLA štabai, tarp šių štabų ir pirmųjų Aukštaitijos partizanų junginių – Tigro, Šarūno, Didžiosios Kovos, Krikštaponio ir Žaliosios rinktinių – buvo užmegzti ryšiai.

LLA partizanai Švenčionių apskrityje 1944–1945 m. Ryšiai su LLA Vilniaus apygarda. LLA veiklos Švenčionių apskrityje koordinatorius 1944 m. buvo LLA vado Kazio Veverksio-Senio adjutantas Valentinas Gylys-Vaikas, Jaunutis. Nuo 1944 m. lapkričio vidurio jis buvo LLA Vilniaus apygardos štabo narys ir apygardos įgaliotinis ryšiams su Tigro rinktine. Nuo 1943 m. iki 1945 m. sausio 13 d., kada buvo suimtas, LLA veikloje aktyviai reikėsi ir būsimas Tigro rinktinės steigėjas Vilniaus technikum studentas Leonas Vilutis. 1944 m. rugpjūčio antrojoje pusėje jis dalyvavo Raudonosios armijos dar neužimtoje Vakarų Lietuvoje vykusioje vadinamojoje LLA Platelių stovykloje surengtame LLA vadovybės pasitarime. Jame LLA vadas K. Veverksis-Senis jį įgaliojo persiritus per Lietuvą frontui vykti į savo gimtąjį kraštą ir kurti ten LLA Rytų Lietuvos partizanų rinktinę. Netrukus Platelių apylinkėse Rytų Lietuvos rinktinės vadu prisaikdintas L. Vilutis grįžo į tėviškę, kur 1944 m. spalio 20–22 d. jo tėvų namuose įvyko keliolikos partizanų vadų, veikusių Utenos ir Švenčionių apskrityse, pasitarimas. Jame nutarta visus Švenčionių, Utenos, Zarasų ir Svierių (dab. Baltarusijos Respublikos teritorija) apskrityse veikiančius partizanų dalinius sujungti į LLA Vilniaus apygardos Vanagų Tigro rinktinę. Junginio vadu buvo išrinktas L. Vilutis-Bitinėlis. Jis sudarė pirmąją rinktinės štabą, o 1944 m. lapkričio mėn. LLA Vilniaus apygardos štabo paprašė atsiųsti besikuriančiai rinktinei patyrusių karininkų. Tačiau 1945 m. sausio mėn. sovietinis saugumas išaiškino ir sunaikino LLA Vilniaus apygardos štabą. Du jo nariai buvo suimti, kiti, vengdami suėmimo, pasitraukė iš Vilniaus, tad kuriama

rinktinė paramos iš Vilniaus negavo. Tuo metu Tigro rinktinės štabe dirbo du buvę Lietuvos kariuomenės leitenantai, abu LLA nariai nuo 1943 m., – Vincas Žaliaduonis-Arūnas, tada ėjęs rinktinės vado pareigas, ir jo pavaduotojas J. Kimštas-Dobilas.

1945 m. vasario mėn. pradžioje į rinktinės štabą atvyko buvęs LLA Vilniaus apygardos štabo narys Vladas Vaitkevičius-Gaidukas. Šias pareigas jis ėjo nuo 1945 m. sausio mėn. iki tų metų kovo 12 d., kada žuvo kautynėse su SSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (toliau – NKVD) kariuomene. Kelios dienos iki šių kautynių, kovo 8 d., V. Žaliaduonio-Arūno pakviestas, į Tigro rinktinę atvyko kapitonas Benediktas Kalietka. Jam buvo pavesta vadovauti LLA Tigro rinktinei, V. Žaliaduonis-Arūnas liko jos 5-osios kuopos vadu, o J. Kimštas-Dobilas – rinktinės vado pavaduotoju ir 3-iosios kuopos vadu⁹.

L. Abarius savo darbe nurodo, kad greičiausiai V. Vaitkevičiaus-Gaiduko, LLA centrinės vadovybės atstovo Tigro rinktinei, iniciatyva šios rinktinės štabas perėmė LLA Vilniaus apygardos štabo funkcijas ir iki 1945 m. gegužės mėn. pabaigos veikė kaip LLA centriniam štabui nominaliai pavaldus apygardinis štabas¹⁰. Vis dėlto įrodyti, kad Tigro rinktinės teritorijoje buvo du LLA junginių štabai, nepakanka duomenų. Tai patvirtina ir rinktinės vado B. Kalietkos-Senio 1945 m. liepos 10 d. parodymai per tardymą Vilniuje. Juose partizanų vadas tvirtino, kad jo vadovaujamos Tigro rinktinės štabas radijo siųstuvu palaikė ryšius su vokiečiais ir prašė jų atsiųsti partizanams ginklų, bet nei iš LLA, nei iš Kęstučio organizacijų jokių nurodymų nebuvo gauta. Buvęs atsiųstas tik laikraštis „Laisvės keliais“¹¹. Remiantis šiuo faktu, LLA Tigro rinktinę LLA Vilniaus apygardos kariniu daliniu galima laikyti tik šios rinktinės veiklos pradžioje, t. y. nuo 1944 m. spalio mėn. pabaigos iki 1945 m. sausio, o gal ir kovo mėn. pradžios, mat 1945 m. sausio mėn.

LLA Vilniaus apygardos štabas nutraukė savo veiklą, o 1945 m. kovo 12 d. kautynėse žuvo buvęs LLA Vilniaus apygardos štabo narys ir LLA Tigro rinktinės štabo narys V. Vaitkevičius-Gaidukas¹². Kadangi LLA Tigro rinktinės štabas gaudavo iš LLA centrinio štabo įsakymus, nurodymus ir štabo leidžiamą spaudą, nėra abejonių, kad ši rinktinė tęsė LLA vadovybės veiklą Rytų Lietuvoje. Susikūrusi dviejų Lietuvos apskričių – Švenčionių ir Utenos – paribyje, iki 1945 m. vidurio LLA Tigro rinktinė apėmė visą Švenčionių apskrities teritoriją, dalį Utenos ir Zarasų apskričių ir dabartinės Baltarusijos Svierių apskrities lietuvių gyvenamus rajonus.

LLA partizanai Utenos apskrityje 1944–1945 m. Ryšiai su LLA Vilniaus apygarda. LLA Tigro rinktinės štabas ne tik plėtė savo veiklą ir įtaką Šiaurės rytų Lietuvoje, bet ir organizavo naujus partizanų junginius Utenos apskrityje. Buvęs LLA centrinio štabo narys V. Vaitkevičius-Gaidukas dar 1945 m. vasario mėn. siūlė formuoti Utenos apskrities LLA rinktinę. Jo siūlymas įgyvendintas 1945 m. gegužės mėn. Tigro rinktinės štabo narių J. Kimšto-Dobilo, Prano Švilpos-Barzdylos, Broniaus Zinkevičiaus-Kalvio ir Algimanto Šumino-Kurklio iniciatyva. 1945 m. gegužės–birželio mėn. Utenos apskrityje buvo suformuotas LLA Sakalo rinktinės štabas. Tačiau netrukus rinktinė patyrė daug nuostolių: buvo išduotas jos štabas Pakalnių miške (Leliūnų vls.), žuvo keturi jo nariai ir nemažai partizanų, rinktinės vadas P. Švilpa-Barzdyla pasitraukė iš Utenos apskrities.

1945 m. birželio 15 d. Utenos apskrityje buvo suformuotas naujas LLA Šarūno rinktinės štabas, į kurį įėjo ir du Tigro rinktinės štabo darbuotojai: A. Šuminas-Vėjas buvo paskirtas rinktinės štabo įgaliotiniu ryšiams, o B. Zinkevičius-Kalvis – LLA Šarūno rinktinės štabo Žvalgybos ir ryšių skyriaus viršininku. Rinktinės štabo nariai

daugiausia laikėsi Krašuvonos pelkės rajone (Kuktiškių vls.)¹³.

Švenčionių ir Utenos apskrityse susikūrus LLA Tigro ir LLA Šarūno rinktinėms, Rytų Lietuvos partizanų vadovybė nutarė įkurti šiame regione pirmąją LLA apygardą. 1945 m. birželio mėn. mėginta suvienyti Utenos, Švenčionių ir Zarasų apskrityse veikiančius partizanų dalinius į apygardą, kuri buvo pavadinta Geležinio Vilko vardu. Tačiau 1945 m. liepos 10 d. netoli Ginučių kaimo žuvo šios apygardos steigėjas ir pirmasis vadas, LLA Vilniaus apygardos štabo narys kpt. Juozas Gumauskas-Gailius, ir naujos apygardos kūrimo darbai laikinai sustojo. Tai pavyko padaryti tų pačių metų rugpjūčio mėn., kai Švenčionių apskrities Saldutiškio valsčiaus Sūdalaukės kaime įvyko kelių buvusių LLA Geležinio Vilko apygardos štabo narių ir LLA Tigro rinktinės vado J. Kimšto-Dobilo pasitarimas. Jame buvo suformuotas LLA 4-osios Vytauto apygardos štabas, kuris suvienijo Švenčionių, Utenos, Zarasų, Rokiškio apskrityse bei dalyje Panevėžio ir Svierių apskričių veikusius partizanų dalinius į vieną apygardą¹⁴. Didžiausia pagal plotą Lietuvoje LLA 4-oji Vytauto apygarda apėmė keturias Aukštaitijos apskritis, tuo tarpu LLA Vilniaus apygardą sudarė aštuonios apskritys. Pastaroji apygarda apėmė didesnę dalį Aukštaitijos: nuo Eišiškių pietuose iki Zarasų šiaurėje, nuo Švenčionių rytuose iki Panevėžio apskrities vakaruose. Vadovavimas tokioje didelėje teritorijoje išsimėčiusiems partizanų daliniams buvo tik epizodinis. Glaudesni ryšiai buvo palaikomi tik su LLA Tigro ir LLA Didžiosios Kovos rinktinėmis.

LLA partizanai Trakų ir Ukmergės apskrityse 1944–1945 m. Ryšiai su LLA Vilniaus ir Kauno apygardomis. Kitas Aukštaitijos partizanų junginys, kuris 1944 m. pabaigoje–1945 m. pradžioje palaikė ryšius su LLA Vilniaus apygardos štabu, buvo Didžiosios

Kovos rinktinė (nuo 1945 m. gruodžio 1 d. vadinosi Didžiosios Kovos apygarda). Jai vadovavo Jonas Misiūnas-Žalias Velnias. Didžiosios Kovos apygarda, kaip ir LLA Tigro rinktinė, bandė suvienyti Aukštaitijos partizanus. Šis partizanų junginys bendradarbiavo su LLA Vilniaus apygardos štabu dar aktyviau negu LLA Tigro rinktinė.

1945 m. sausio 10 d. į J. Misiūno-Žalio Velnio vadovaujamą partizanų rinktinę atvyko LLA Vilniaus apygardos štabo narys kapitonas (kitais duomenimis – majoras) Mečislovas Sabaliauskas-Serbentas. Jis padėjo J. Misiūnui-Žaliam Velniui pertvarkyti rinktinę, suskirstyti jos teritorijoje veikiančius partizanų dalinius į skyrius, būrius, kuopas ir batalionus, sudarė rinktinės štabą. Po kelių dienų M. Sabaliauskas-Serbentas grįžo į Vilnių ir ten sužinojo, kad vieni Vilniaus apygardos štabo nariai suimti, o kiti, vengdami suėmimo, iš Vilniaus išvyko. Tada M. Sabaliauskas-Serbentas grįžo į J. Misiūno-Žalio Velnio apygardos štabą ir nuo 1945 m. vasario 15 d. ėmė vadovauti rinktinei, kuri netrukus buvo pavadinta LLA 5-ąja apygarda (nuo 1945 m. gruodžio 1 d. vadinosi LLA 5-oji Didžiosios Kovos apygarda). Pirmasis apygardos vadas M. Sabaliauskas-Serbentas pareigas ėjo tik du mėnesius – 1945 m. balandžio 13 d. jis žuvo.

Nuo tada Didžiosios Kovos apygardai vėl vadovavo J. Misiūnas-Žalias Velnias¹⁵, kuris ypač išplėtojo organizacinę veiklą. Jo nurodymu apygardos štabo įgaliotinė ryšiams Aldona Paulavičiūtė-Indyra 1945 m. birželio 9 d. susitiko su Panevėžio apskrityje veikiančios Vyčio apygardos vado pavaduotoju Alfonsu Smetona-Žygaudu¹⁶, o 1945 m. birželio 20–22 d. – su Švenčionių apskrityje veikiančios LLA Tigro rinktinės vadu J. Kimštu-Dobilu. Abiem atvejais ji siekė užmegzti ryšius su kaimynais ir sužinoti, kokia jų nuomonė dėl didesnės partizanų judėjimo centralizacijos Aukštaitijoje.

Netrukus, 1945 m. liepos mėn. antrojoje pusėje, pats J. Misiūnas-Žalias Velnias su savo pavadojuoju lt. Piliakalniu (slapyv.) ir apygardos štabo apsaugos būriu lankėsi Ukmergės apskrities Deltuvos, Siesikų ir Taujėnų valsčiuose, kur susitiko su vietos partizanų vadais. Čia Didžiosios Kovos apygardos partizanai praleido apie mėnesį. Viliukų miške (Siesikų vls.) Didžiosios Kovos apygardos vadovybė susitiko su Vyčio apygardos vadu Danieliumi Vaiteliu-Atamanu. Su juo buvo susitarta dėl ryšių, slaptažodžių ir abiejų apygardų ribos, kuri turėjo eiti Ukmergės-Jonavos plentu. 1945 m. J. Misiūnas-Žalias Velnias su 35–40 partizanų būriu buvo atvykęs į Lėno mišką (Ukmergės aps. Taujėnų vls.), kur antrą kartą susitiko su minėtu Vyčio apygardos vadu. J. Misiūnas-Žalias Velnias stengėsi atkurti ryšius su centriniu ir LLA Kauno apygardos štabais. 1945 m. liepos 7 d. A. Paulavičiūtė-Indyra susitiko su LLA centrinio štabo ryšininku Vingiu (slapyv.). Netrukus partizanė buvo suimta, o Vingi išvyko į Šiaurės Lietuvą, ir daugiau apie jo likimą nieko nežinoma¹⁷.

Ši nesėkmė nesustabdė J. Misiūno-Žalio Velnio siekio toliau vienyti Aukštaitijos partizanų dalinius. 1945 m. gruodžio 1 d. jis išleido įsakymą Nr. 1/19, nurodantį, kad Didžiosios Kovos apygardą turi sudaryti 4 rinktinės: A, B, C ir D. A rinktinė turėjo veikti Trakų, B – Ukmergės, C – Utenos ir D – Švenčionių apskrityje. Pavyko sukurti tik dvi iš jų – A ir B rinktinės¹⁸. Švenčionių krašto partizanai, vadovaujami Jono Kamarausko-Karijoto, 1945 m. rugsėjo mėn. nutarė įsijungti į LLA 5-ąją (Didžiosios Kovos) apygardą, nors iki tol priklausė LLA 3-iajai Vytauto apygardai (V. Žaliaduonio-Roko vadovaujama partizanų kuopa prie šios apygardos neprisijungė). J. Kamarauskas-Karijotas 1945 m. spalio mėn. su savo būriu buvo pasirodęs Ukmergės apskrities Musninkų valsčiuje, t. y. LLA 5-osios (Didžiosios

Kovos) apygardos teritorijoje, bet susitikti su J. Misiūnu-Žaliu Velniu jam nepavyko. Tuo metu nei LLA centrinis, nei LLA Vilniaus, nei LLA Kauno apygardų štabai nebeegzistavo. LLA Tigro rinktinė, kuri jungė Švenčionių aps. partizanus, Didžiosios Kovos apygardai priklausė vienerius metus – iki 1946 m. rugsėjo mėn. Matyt, Vilniuje 1946 m. rugpjūčio mėn. suėmus J. Misiūną-Žalią Velnią, J. Kamarauskas-Karijotas buvo įspėtas, nutraukė ryšius su Didžiosios Kovos apygarda ir LLA Tigro rinktinę vėl prijungė prie LLA 4-osios Vytauto apygardos¹⁹.

J. Misiūnas-Žalias Velnias siekė turėti savo žmonių miestuose, ypač Vilniuje ir Kaune, dėl to 1946 m. pradžioje užmezgė ryšius su Vilniaus studentų pogrindžiu. Bet tai buvo tik sovietinio saugumo provokacija. Partizanų vadui buvo pristatytas NKGB agentas Vėtra (pasak Benedikto Trakymo-Genelio, tai buvo Miškų ministerijos inžinierius Antanas Aršukauskas, pasivadinęs Aitvaru). J. Misiūnas-Žalias Velnias, palaikęs šį asmenį svarbios organizacijos atstovu, kreipėsi per jį į „centrą“, prašydamas skirti jo vadovaujamai apygardai naują vadą – karininką. Netrukus į apygardą atvyko NKGB agentas Margis – Aleksas Augulis-Meška, kuris J. Misiūnui-Žaliam Velniui paaiškino, kad „organizacija“ iš esmės sutinka priimti apygardą į savo sudėtį, bet partizanai, atsižvelgdami į tarptautinę padėtį, turi atsisakyti aktyvių veiksmų, legalizuotis ir pasitraukti į užsienį. Keisti taktikos J. Misiūnas-Žalias Velnias nepanoro, bet paklusti naujajam „centrui“ sutiko. Paskatintas sėkmės su Didžiosios Kovos apygardos vadu, NKGB 1945 m. gegužės 24 d. nutarė į savo agentūrinį-operatyvinį planą įtraukti buvusį LLA Vilniaus apygardos štabo Spaudos ir švietimo skyriaus darbuotoją ats. lt. Juozą Markulį (pogrindyje jis buvo žinomas Kudirkos, suimtas – agento Ažuolo, Noreikos ir kt. slapyvardžiais). Netrukus į Didžiosios

Kovos apygardą perimti vadovavimo iš J. Mišūno-Žalio Velnio buvo atsiųstas NKGB užverbuotas buvęs Lietuvos kariuomenės leitenantas Viktoras Pečiūra (MGB agentas Gediminas), žinomas kaip kapitonas Griežtas. Jis apygardos vadui perdavė „kvietimą“ dirbti Lietuvos partizanų „vadovybės“ centriname štabe Vilniuje, o pats ėmėsi vadovauti apygardai²⁰. Nuo tada Didžiosios Kovos apygarda pradėta naikinti iš vidaus. Sovietiniam saugumui pavyko ją sunaikinti, išsilaikė tik B rinktinė, veikusi Ukmergės apskrityje. Jos pagrindu Didžiosios Kovos apygarda buvo atkurta tik 1948 m.

LLA partizanai Panevėžio ir Ukmergės apskrityse 1944–1945 m. Ryšiai su LLA Kauno apygarda ir LLA Ukmergės apskrities štabu. 1944 m. pabaigoje Lėno miškuose (Ukmergės aps. Taujėnų vls.) susiformavo naujas partizanų junginys – rinktinė, kuriai vadovavo kpt. Juozas Krikštaponis. 1944 m. vasarą LLA Ukmergės apskrities štabas jį paskyrė LLA 1-osios apylinkės vadu. J. Krikštaponio pavaduotoju tapo Vyčio Vanagų būrio vadas lttn. D. Vaitelis-Atamanas. Nuo pat pradžios šis junginys formavosi Panevėžio, Ukmergės ir Kėdainių apskričių sandūroje. 1945 m. sausio 12 d. žuvus vadui J. Krikštaponiui ir sunaikinus štabą, rinktinės kūrimo darbai buvo pristabdyti. Nors rinktinė buvo išsklaidyta, jos štabo nariai Jonas Dambrauskas ir A. Smetona-Žygaudas 1945 m. vasario mėn. pabaigoje užmezgė ryšius su LLA Kauno ir visos LLA organizacijos vadu lttn. Alfonsu Eidimtu, tačiau šį suėmus ryšys su Kaunu nutrūko²¹.

Prie LLA partizanų junginių kūrimo Panevėžio apskrities šiaurinėje dalyje daug prisidėjo desantininkai, ypač jų vadai – buvę Lietuvos kariuomenės leitenantai Steponas Girdžiūnas-Gegužis, Povilas Šilas-Kovas ir Vladas Juozokas-Petraitis. 1945 m. sausio mėn. jų iniciatyva buvo sukurta Žaliosios Girios (Panevėžio) rinktinė, o vasario mėn.

sudarytas LLA 3-iosios Šiaurės apygardos štabas. 1945 m. kovo mėn. užmegzti ryšiai su LLA Kauno apygardos štabo nariu Algimantu Nasevičiumi-Vykintu, bet netrukus jis buvo suimtas²².

1945 m. Aukštaitijoje veikė trys LLA partizanų apygardos: LLA 3-ioji Šiaurės Lietuvos, LLA 4-oji Vytauto ir LLA 5-oji Didžiosios Kovos. Buvusios LLA Ukmergės apskrities 1-osios apylinkės, kuriai vadovavo LLA narys kpt. J. Krikštaponis, pagrindu tuo metu buvo sudaryta dar viena – Vyčio – apygarda.

LLA 3-ioji Šiaurės Lietuvos apygarda apėmė vienuolika Panevėžio apskrities valsčių: Viešintų, Šimonių, Kupiškio, Panevėžio, Pumpėnų, Pušaloto, Raguvos, Rozalimo, Smilgių, Subačiaus ir Šeduvos. Vyčio apygarda įsikūrė trijų apskričių – Panevėžio, Ukmergės ir Kėdainių – sankirtoje. Apygardos partizanų daliniai 1945 m. veikė Panevėžio apskrities Panevėžio, Ramygalos, Vadoklių ir Raguvos, Ukmergės apskrities Pagirių, Siesikų, Deltuvos ir Taujėnų bei Kėdainių apskrities Šėtos, Kėdainių ir Surviliškio valsčiuose. Abi šios apygardos apėmė panašaus dydžio vienuolikos valsčių teritorijas. Savo plotu jos buvo gerokai mažesnės už kitas dvi Aukštaitijos partizanų apygardas. LLA 5-oji Didžiosios Kovos apygarda, neskaitant laikinai jai priklausiusios LLA Tigro rinktinės veikimo teritorijos, apėmė 22 Trakų, Ukmergės, Vilniaus ir Kauno apskričių valsčius. LLA 4-oji Vytauto apygarda apėmė net 36 Švenčionių, Utenos, Zarasų, Rokiškio ir Panevėžio apskričių valsčius. LLA 5-oji Didžiosios Kovos apygarda ir LLA 4-oji Vytauto apygarda stengėsi atkurti LLA Vilniaus apygardą ir jungė prie savęs šios apygardos teritorijoje veikusius partizanų dalinius. Tuo tarpu LLA 3-ioji Šiaurės Lietuvos ir Vyčio apygardos siekė sujungti visus buvusios LLA Panevėžio apygardos teritorijoje veikusius partizanų dalinius. Visų keturių

partizanų apygardų vadovybė ieškojo ryšių su centru, t. y. su LLA Vilniaus arba LLA Kauno apygardų centriniu štabu. Deja, šie štabai sovietinio saugumo buvo sunaikinti 1945 m. sausio–balandžio mėn. Tačiau šiuo trumpu laikotarpiu kai kurių Aukštaitijos partizanų rinktinių ir apygardų vadams pavyko užmegzti ryšį su pagrindiniais LLA štabais arba jų ryšininkais.

LLA įtaką Aukštaitijos partizanams rodo ir tai, kad pagrindinės partizanų rinktinės ir apygardos, susikūrusios Aukštaitijoje 1944–1945 m., savo pavadinime buvo išlaikiusius LLA vardą. Antai Utenos apskrityje 1944–1945 m. veikė LLA Sakalo, LLA Šarūno ir LLA Žalioji rinktinės, o nuo 1945 m. rugpjūčio mėn. – LLA 4-oji Vytauto apygarda, Švenčionių apskrityje – LLA Tigro rinktinė, Zarasų apskrityje – LLA Lokio rinktinė, Trakų ir Ukmergės apskrityse – LLA 5-oji (Didžiosios Kovos) apygarda, Panevėžio apskrityje – LLA 3-ioji Šiaurės Lietuvos apygarda ir LLA Šarūno rinktinė (Troškūnų, Viešintų, Šimonių ir Kupiškio vls.). Tik Vyčio apygarda (veikė, kaip minėta, Panevėžio, Ukmergės ir Kėdainių aps.), taip pat Gedimino rinktinė (veikė Rokiškio ir Utenos aps.) savo pavadinime neturėjo LLA vardo.

Pirmieji minėtų partizanų junginių vadai buvo įstoję į LLA ir laikė save jos nariais. Šiai organizacijai priklausė visi pirmieji LLA Tigro rinktinės vadai: lttn. V. Žaliaduonis-Arūnas, lttn. J. Kimštas-Dobilas, psk. J. Kamarauskas-Karijotas (LLA nepriklausė tik kpt. B. Kalietka-Senis). LLA nariai buvo Sakalo rinktinės vadas, Kauno Vytauto Didžiojo universiteto studentas P. Švilpa-Barzdyla, Šarūno rinktinės vadas, Kauno Vytauto Didžiojo universiteto studentas medikas ats. lttn. Vladas Mikulėnas-Lubinas, Žaliosios rinktinės vadas psk. Kazys Tyla, LLA 5-osios (Didžiosios Kovos) apygardos vadai vrš. J. Misiūnas-Žalias Velnias ir kpt. M. Sabaliauskas-Serbentas, Panevėžio ir Ku-

piškio apskrityse veikusios Šarūno rinktinės vadas vrš. A. Slučka-Šarūnas, LLA 3-iosios Šiaurės Lietuvos apygardos vadai vyr. lttn. S. Girdžiūnas-Gegužis ir lttn. V. Jazokas-Šilas, taip pat rinktinės, kurios pagrindu susikūrė Vyčio apygarda, vadas kpt. J. Krikštaponis.

LLA įdirbis 1944–1945 m. nulėmė pirmųjų Aukštaitijos partizanų dalinių vadų pasirinkimą. Buvo nutarta veikti pagal LLA nubrėžtas gaires. Iš LLA buvo perimta partizanų organizacijos struktūra, pasipriešinimo vienetų skirstymas į du sektorius – Veikiantįjį (VS) ir Organizacinį (OS), taip pat dalinių skirstymas į apygardas, rinktines, kuopas ir būrius, programinės nuostatos ir tikslai. LLA įtaka pasireiškė ir tuo, kad beveik visų pirmųjų partizanų dalinių organizatoriai priklausė LLA, o jų vadovaujami partizanai taip pat buvo prisaikdinti LLA partizanų priesaika.

Efektyvaus vadovavimo paieškos. Kitas svarbus veiksnys, turėjęs įtakos Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities susikūrimui, buvo efektyvaus vadovavimo paieškos. Jau 1946 m. gruodžio 15 d. LLA 3-iojoje Vytauto apygardoje apsilankęs BDPS komiteto įgaliotinis ryšiams Algimantas Zaskevičius-Tautvaiša pamatė, kad ši apygarda yra didžiausia Lietuvoje. Tuo metu ji apėmė tris Aukštaitijos apskritis (Utenos, Švenčionių ir Zarasų) ir dalį Svierių apskrities (Vidžių, Breslaujos, Pastovių ir Varapajevos vls.). Iš viso į apygardą įėjo 36 valsčiuose veikiantys partizanų daliniai. Tuo metu į apygardą įėjo trys rinktinės: LLA 1-oji Liūto (veikė Utenos apskrityje), kurią 1946 m. sudarė devyni partizanų būriai (600 partizanų), LLA 2-oji Tigro (veikė Švenčionių apskrityje), kurią sudarė keturi partizanų būriai (200 partizanų), ir 3-ioji Lokio (veikė Zarasų apskrityje), kurią sudarė trys partizanų būriai (140 partizanų). Svierių apskrityje veikė keturi partizanų būriai (iki 160 partizanų). Bendras Vytauto apygardos

partizanų skaičius 1946 m. pabaigoje buvo 1000–1100 kovotojų. Tai vieno kariuomenės pulko dydžio dalinys. Tokiam skaičiui karių buvo galima vadovauti ir iš vieno apygardos štabo, jeigu ne kovinių dalinių (partizanų būrių) išsidėstymas tokioje didelėje teritorijoje ir ryšio priemonių nebuvimas. Apygardos vadovybės įsakymus ir nurodymus į partizanų būrius pristatydavo ryšininkai. Pats štabas dažnai kilnojosi iš vienos vietos kitą. Antai 1946 m. LLA 3-iosios Vytauto apygardos vadovybė judėjo po įvairius Švenčionių ir Utenos apskričių valsčius. Konspiracijos sumetimais bei siekdamas užmegzti ir palaikyti ryšius, štabas apsistodavo ne vienoje vietoje ir ne visos sudėties. Ilgiau nei mėnesį apygardos vadas laikėsi tik Utenos valsčiaus Kvyklių kaime²³, Saldutiškio valsčiaus Sūdalaukės kaime ir Utenos valsčiaus Trečialaukio kaime²⁴. Apygardos vadovybei buvo gana sunku palaikyti ryšius su partizanų būriais, ypač veikusiais teritorijos pakraštyje. 1947 m. vasario mėn. apygardos vadas persikėlė iš Utenos apskrities į Kupiškio apskrities Šimonių valsčių. Tokia vado ir štabo vietos kaitaliojimo taktika padėjo LLA 3-iosios Vytauto apygardos vadovybei suvienyti didesnę dalį šiaurės rytų Lietuvos partizanų dalinių. 1946 m. pabaigoje prie LLA 3-iosios Vytauto apygardos prisijungė Kupiškio, Rokiškio ir kai kuriuose Panevėžio apskrities valsčiuose veikiantys partizanai ir apygardos teritorija išsiplėtė iki šešių apskričių.

Tuo metu LLA 3-ioji Vytauto apygarda turėjo 1200–1300 partizanų. Dėl to buvo nutarta LLA Šarūno rinktinės pagrindu šiame regione įkurti naują – LLA 4-ąją Algimanto – apygardą. LLA 3-iosios Vytauto apygardos vadas J. Kimštas-Žalgiris savo 1947 m. kovo 20 d. laiške BDPS komiteto įgaliotiniui daktarui Narutavičiui (tai vienas iš MGB agento J. Markulio-Erelio slapyvardžių) rašė: „Kaip jau minėjau anksčiau, iki šiol 3-ioji Vytauto apygarda apėmė 6 ap-

skritis. Nors partizanų judėjimas aktyvus ne visose apskrityse (trijose apskrityse veikia stiprios rinktinės, o dviejose tik pradmenys), bet ateityje tikiuosi išvystyti šiose apskrityse nors politinę-organizacinę veiklą. Tokiu būdu iš vienos apygardos reiktų padaryti dvi apygardas, nes viena apygarda nesugebės apimti 6 apskričių. Taip pat norėčiau žinoti apie apygardos ir rinktinės išsidėstymą pagal administracinę paskirstymą. Ar turi rinktinė apimti visą apskritį, ar tokią teritoriją, kurią ji pajėgia apimti, arba kokią faktiškai užima. Prašau skubiai nurodymų.“²⁵ Iš šio laiško galima spręsti, kad J. Kimštas-Žalgiris jau 1947 m. kovo mėn. planavo iš LLA 3-iosios Vytauto apygardos padaryti dvi apygardas, nes, jo nuomone, viena apygarda nesugebės apimti šešių apskričių. Nutarta decentralizuoti valdymą ir sukurti vyriausiąją štabą, kuris galėtų vadovauti abiem šio krašto partizanų apygardoms – Vytauto ir Algimanto.

LLA 3-iosios Vytauto apygardos vadovybei pavykus suvienyti Šiaurės rytų Lietuvos partizanus, iškilo reikalas sudaryti centrinį štabą. Imtis spręsti šį uždavinį dar labiau skatino ryšys su BDPS komitetu. Šią MGB užvaldytą organizaciją Aukštaitijos partizanų vadai 1947 m. laikė pasipriešinimo okupantams vyriausiuoju štabu. Dar pirmajame susitikime 1946 m. gruodžio 15 d. BDPS komiteto atstovui A. Zaskevičiui-Tautvaišai LLA 3-iosios Vytauto apygardos vadas J. Kimštas-Žalgiris pareiškė: „Jau visi metai, kai Vytauto apygarda visoje Lietuvoje ieško centrinio štabo, atskira sala mes būti nenorim.“²⁶ Neabejotinas šio krašto partizanų lyderis tuo metu buvo J. Kimštas-Žalgiris. Jį agentas J. Markulis-Ažuolas MGB 2-osios valdybos viršininkui pplk. Iljai Počkajui apibūdino taip: „Labai drausmingas, tipiškas kovotojas iki kaulų smegenų, todėl vertas dėmesio, tvirtos valios, griežtas, laikosi žodžio, santūrus. Labai draugiškas, nors kalba sausai ir trumpai. Jam aukščiau už viską yra pareiga,

karininkas, kalba įsakmiu tonu, pasiūlymus išdėsto trumpai, cholerikas, vidutinio ūgio, plačiapetis, atrodo sveikai. Tai vadas tiesiogine to žodžio prasme, kokių tarp partizanų daugiau beveik nėra. Šiandien jis labai vertingas ir reikalingas žmogus.“²⁶

J. Markulis J. Kimštą-Žalgirį gerai pažinojo iš tarnybos Lietuvos kariuomenėje ir Povilo Plechavičiaus Vietinėje rinktinėje laikų, todėl galėjo apibūdinti jį gana tiksliai. MGB nutarė iš karto J. Kimšto-Žalgirio nesusimti, o remtis jo pasitikėjimu ir per jį

stengtis dezorganizuoti Vytauto apygardą, paskui iškviesti dirbti į „centrinį“ štabą ir ten suimti. Susidorojimo scenarijus buvo parengtas toks pat kaip ir suimant Didžiosios Kovos apygardos vadą J. Misiūną-Žalią Velnį. Įgyvendindami šį planą, čekistai BDPS komiteto vardu paskyrė J. Kimštą-Žalgirį Šiaurės rytų Lietuvos srities partizanų vadu. Jis ėmėsi centralizuoti Aukštaitijos partizanų judėjimą ir sudaryti srities partizanų štabą.

(*tęsinys kitame numeryje*)

Nuorodos

¹ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1997.

² N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas*, Vilnius, 2005.

³ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Čikaga, 1988.

⁴ L. Abarius, „Lietuvos partizanų Šiaurės-Rytų srities 3-ioji Vytauto apygarda (1945–1952 m.)“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 16, Kaunas, 1996.

⁵ K. Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas, 1999.

⁶ G. Vaičiūnas, *Rezistencija Švenčionių krašte. LLA Tigro rinktinė* (rankraštis), Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Memorialinis departamentas, b. 3.

⁷ *Laisvės kovos 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, sud. D. Kuodytė, A. Kašėta, Kaunas, 1996.

⁸ „Lietuvos laisvės armijos dokumentų rinkinys“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 14, Kaunas, 1995, p. 48–64.

⁹ B. Kalietkos 1945 m. liepos 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, t. 2, b. 2875/3, l. 9–14.

¹⁰ L. Abarius, op. cit., p. 15–17.

¹¹ B. Kalietkos 1945 m. liepos 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, t. 2, b. 2875/3, l. 9–14.

¹² G. Gečiauskas, „Lietuvos partizanų Tigro rinktinė: pavaldumas, struktūra ir veikimo teritorija“, *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1(19), p. 25.

¹³ A. Šumino 1945 m. spalio 13 d. tardymo

protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, t. 1, b. P-15282, l. 75–79.

¹⁴ L. Abarius, op. cit., p. 18–32.

¹⁵ Kauno aps. MGB 1-ojo skyriaus 1946 m. rugsėjo 8 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 3, t. 2, b. 5/1, l. 205–210.

¹⁶ S. Misiūno 1945 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, t. 1, b. 8706/3, l. 16–17.

¹⁷ K. Kasparas, op. cit., p. 458.

¹⁸ Kauno aps. MGB 1-ojo skyriaus 1946 m. rugsėjo 8 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 3, t. 2, b. 5/1, l. 205–210.

¹⁹ „Lietuvos laisvės armijos dokumentų rinkinys“, p. 14–50.

²⁰ Kauno aps. MGB 1-ojo skyriaus 1946 m. rugsėjo 8 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 3, t. 2, b. 5/1, l. 205–210.

²¹ K. Kasparas, op. cit., p. 472.

²² J. Vasiliausko 1945 m. spalio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, t. 1, b. P-18685, l. 49–50.

²³ *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, d. 6, sud. R. Kaunietis, Vilnius, 2008, p. 698–757.

²⁴ J. Barisos 1946 m. gruodžio 6 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 156, l. 34–35.

²⁵ Ažuolo 1946 m. gruodžio 18 d. agentūrinis pranešimas, ibid., l. 27–30.

²⁶ A. Zaskevičiaus 1945 m. kovo 18 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, t. 1, b. 11004/3, l. 136–137.

²⁷ Ažuolo 1946 m. gruodžio 18 d. agentūrinis pranešimas, ibid., ap. 45, b. 156, l. 27–30.

Juozo Žiugždos „antisovietinė“ veikla 1951–1955 m. agentūrinėje „Metodininkų“ byloje

Remiantis operatyvine-agentūrine „Metodininkų“ byla, saugoma Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA), straipsnyje atskleidžiama, kaip į sovietinio saugumo akiratį buvo pakliuvęs konjunktūrinis istorikas Juozas Žiugžda. Einamos pareigos – J. Žiugžda buvo Lietuvos SSR mokslų akademijos (toliau – MA) tikrasis narys ir viceprezidentas, švietimo ministras, Istorijos instituto direktorius, Vilniaus valstybinio universiteto Lietuvos SSR istorijos ir SSRS istorijos katedrų vedėjas – įpareigojo jį būti švietimo sistemos ir istorijos mokslo prievaizdu. Tokiu būti jį vertė ir „nederami“ biografijos faktai. Kita vertus, kai kurie bylos liudijimai turėjo pagrindą. Straipsnyje pateikiama operatyvinių agentų paruošta J. Žiugždos charakteristika, jo „kenkėjiška“ veikla Lietuvos SSR švietimo ministerijoje, duomenys apie bendrabylis ministerijos darbuotojus.

IVADAS

Juozas Žiugžda laikomas vienu iš tų konjunktūrinių istorikų prisiplakėlių, kurie rūpinosi, kad nebūtų nukrypta nuo „marksistinės linijos“¹. Jis buvo atsakingas už oficialųjį istorijos mokslo diskursą, t. y. už Lietuvos komunistų partijos elito požiūrio į praeitį sklaidą tuometinėje intelektualiojoje terpėje ir visuomenėje. J. Žiugžda ėjo visas įmanomas pareigas, susijusias su švietimo ir mokslo įstaigų kontrole: 1943–1948 m. jis buvo Lietuvos SSR švietimo liaudies komisaras, vėliau – švietimo ministras,

1945–1949 ir 1966–1969 m. – Vilniaus valstybinio universiteto Lietuvos SSR istorijos, o 1949–1960 m. – ir SSRS istorijos katedros vedėjas, 1946–1966 m. – Lietuvos SSR MA akademikas ir viceprezidentas, pagaliau 1949–1970 m. – Lietuvos SSR istorijos instituto direktorius.

Stalinizmo epochos istorijos mokslo, mokslo ir kultūros padėties tyrimų Lietuvoje nėra daug. Tačiau pamažu ši spraga mažėja. Apie „savanoriško LKP CK įkaito“ J. Žiugždos vietą sovietmečio Lietuvos istorijos moksle savo monografijoje apie sovietinę lietuvių istoriografiją yra rašęs Aurimas Švedas². Jis pažymėjo, kad oficialusis J. Žiugždos paveikslas nevisiškai atitinka tikrovę: „Šis žmogus buvo nuolat kritikuojamas iš įvairių tribūnų, o po to dažniausiai klusniai pripažindavo savo nusižengimus.“³ A. Švedas atskirai nagrinėjo Lietuvos SSR istorijos vadovėlio rengimo istoriją, kurios pagrindinis veikėjas buvo J. Žiugžda⁴. Apie J. Žiugždos santykius su stalinizmo epochos Istorijos instituto darbuotojais Stasiu Matulaičiu ir Juozu Jurginiu rašė ir Darius Staliūnas⁵.

Spaudoje jau yra pasirodžiusi ir nedidelė dalis šaltinių. Apie „antisovietinę“ J. Žiugždos veiklą užsiminta Vytauto Tininio parengtame Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti užsakymu išleistame dokumentų rinkinyje⁶. Viena iš šio leidinio tomų įvade pažymima, kad anuo metu kritiškai vertinti rusinimo politiką, o juo labiau jai priešintis buvo griež-

tai draudžiama. Tai darantys žmonės, netgi vadovaujantieji darbuotojai lietuviai komunistai, buvo kaltinami „buržuaziniu nacionalizmu“. 1951 m. Lietuvos SSR MGB rinko įkalčius prieš J. Žiugždą kaip buvusį Lietuvos SSR švietimo ministrą, nes neva pirmaisiais pokario metais Lietuvoje „rusų kalbos dėstymui buvo skiriama daug mažiau laiko nei kitose sąjunginėse respublikose“⁷.

Apie J. Žiugždos „bėdas“ užsimenama ir to laikotarpio liudininkų – Istorijos instituto darbuotojų – atsiminimuose. Iš šių publikacijų įdomiausios yra 2002 m. pasirodžiusi Aldonos Gaigalaitės atsiminimų knyga „Į save ir istoriją pažvelgus“ ir 2009 m. išleisti Vytauto Merkio atsiminimai „Atminties prošvaistės“. Šiose knygose užsimenama ir apie kai kuriuos faktus, esančius pagrindiniame šio straipsnio šaltinyje – agentūrinėje „Metodininkų“ byloje. Ją sudaro agentūriniai pranešimai, ataskaitos, parodymai ir apklausų protokolai. Visa tai leidžia pažvelgti iš vidaus, kaip veikė saugumas, rinkdamas „įkalčius“ prieš J. Žiugždą.

„Metodininkų“ byla (LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76–77), nagrinėjusią Lietuvos SSR švietimo ministerijos darbuotojų „antisovietinę“ veiklą, sudaro du tomai (327 ir 676 lapai). Ji pradėta 1951 m. vasario 26 d., baigta 1955 m. vasario 23 d. Galiausiai pažymėta, kad byla „iš dalies realizuota“, nes aptikta ryšių su rezistenciniu judėjimu: vienas žmogus – Vilniaus pedagoginio instituto dėstytojas Petras Mikutaitis – buvo suimtas.

Straipsnio tikslas – atskleisti, kokią agentūrinę-operatyvinę informaciją apie J. Žiugždą rinko MGB ir kodėl tyrimas buvo nutrauktas.

BENDRABYLIAI

1951 m. pradėta didelė „Metodininkų“ byla, kurioje „kenkėjiška“ antisovietinė veikla

buvo kaltinami keli švietimo sistemos darbuotojai: Vilniaus pedagoginio instituto docentas, „Tarybinės mokyklos“ žurnalo redaktorius P. Mikutaitis, Lietuvos SSR MA viceprezidentas J. Žiugžda, Lietuvos SSR švietimo ministerijos Finansų skyriaus vedėjas Adolfas Kavoliūnas, Kauno apskrities partijos komiteto pirmininko pavaduotojas Jonas Šalkauskas, Lietuvos SSR švietimo ministerijos Vidurinių mokyklų valdybos vedėjas Andrius Ditkevičius ir Vilniaus valstybinio universiteto dėstytojas Feliksas Šinkūnas⁸. Pastarajam buvo pateikti kaltinimai Antano Smetonos laikais „priklausius eserams“ ir tai, kad, būdamas Suaugusiųjų mokyklų valdybos prie Lietuvos SSR švietimo ministerijos viršininkas ir dalyvaudamas rengiant geografijos mokymo programas, reiškė „aiškiai nacionalistines ir antisovietines pažiūras“. A. Ditkevičius į saugumo akiratį pateko dėl to, kad į sudaromą lenkų vidurinių mokyklų programą įtraukė ir „buržuazinių rašytojų nacionalistų“. P. Mikutaitis vokiečių okupacijos metais buvo Lietuvos laisvės armijos narys, platino antisovietinę literatūrą, palaikė ryšius su Kęstučio apygardos partizanų, buvusiu Jurbarko gimnazijos mokytoju Petru Paulaičiu (1947 m. suimtas ir nuteistas 25 metams lagerio). Gyvendamas Vilniuje, P. Mikutaitis padėjo įsidarbinti „antisovietiniam elementui“, savo bute teikė prieglobstį asmenims, besislapstantiems nuo sovietinių organų persekiojimo. Jis paslėpė ir apsaugojo nuo tremties du studentus, kurių broliai buvo partizanai. A. Kavoliūnas, buvęs tautininkas, apdovanotas Gedimino III laipsnio ordinu, buvo kaltinamas nuolatiniu sovietinės tikrovės šmeižimu.

MGB majorė Vasiljeva pasirašė po išvada, kad šie asmenys „telkia buržuazinius nacionalistus“ ir turi ryšių su veikiančiu nacionalistiniu pagrindžiu⁹. Buvo pažymėta, kad „nurodyta asmenų grupė įsiskverbė į

Lietuvos SSR švietimo sistemą ir užsiima kenkėjiška antisovietine veikla, auklėdama jaunimą antisovietine dvasia¹⁰.

J. ŽIUGŽDOS CHARAKTERISTIKA

1951 m. kovo 8 d. agentas Višnevas savo agentūriniame pranešime MGB papulkininkui Vlasovui apibūdino J. Žiugždą kaip vieną iš aktyvių 1918–1919 m. sovietinės Vinco Mickevičiaus-Kapsuko vyriausybės priešų stovyklos veikėjų – nurodė jį buvus liaudininkų laikraščio „Kovos vėliava“ redakcinės kolegijos nariu. Anot pranešimo, „Smetonos valdžios“ metais J. Žiugžda „nuo kairiojo esero“ renegavo iki „dešiniojo“ socialdemokrato, o vėliau – tautininko pozicijos ir vykdė „antidarbininkiską“ ir „antitarybinę“ politiką¹¹. 1932 m. gruodžio mėn. Socialdemokratų partijos susirinkime J. Žiugžda iškvietė policiją, kad išvartų „kairiuosius darbininkus“ (t. y. komunistus), teigdamas, kad jie „klauso Maskvos įsakymų“. Agentas daro išvadą: „Visai tikėtina, kad nuo dešiniojo socialdemokrato (užsimaskavusio socialšovinisto) iki atvirai nacionalistinio tautininko – nedidelis atstumas, kurį Žiugžda įveikė greitai [...]. Juk ir faktas, kad (1935 m.) Žiugždai „Lietuviškojoje enciklopedijoje“ patikėjo rašyti skyrius apie Sovietų Sąjungą, rodo daug ką (juk jis nuo 1918 m. buvo žinomas kaip nuoseklus Sovietų Sąjungos ir komunizmo priešininkas).“¹² Agentas nurodė, kad J. Žiugžda jaunųjų tautininkų žurnale „Akademikas“ 1938 m. paskelbė palankią vokiečių kalba išleistos knygos, skirtos „buržuazinės Lietuvos“ dvidešimtmečiui, recenziją. Tos knygos redaktoriai „buvo profesorius Jonynas ir tautininkas Šapoka (1944 m. pabėgęs į Vokietiją)“. Nurodoma, kad paskutinį anksčiau minėtą režimą garbinantį straipsnį J. Žiugžda paskelbė „Jaunojoje Lietuvoje“ 1940 m.

balandžio mėn., todėl visus nustebino jo žaibiškas virtimas uoliu bolševiku, visur keikiančiu A. Smetonos režimą. Agentas Višnevas pažymėjo, kad „tuo jis netgi pranoko tokius mažiau sėkmingus prisitaikėlius kaip Vincas Krėvė-Mickevičius, kuris juokais Žiugždą išvadino chameleonu“¹³.

1951 m. birželio 9 d. agentas Petrovas Lietuvos SSR MGB 5-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininkui majorui Kestifejevui raporte apie padėtį universiteto SSRS istorijos katedroje rašė: „Katedros vedėjas prof. Žiugžda, dangstydamasis dideliu užimtumu, visai apleido darbą katedroje, ir katedra kaip mokslinio tyrimo organizmas visai neveikia.“¹⁴

1951 m. gruodžio 22 d. agentas Baronas pranešė, kad 1939 m. J. Žiugžda redagavo lietuvių kalbos chrestomatiją, kurioje buvo išspausdinta ir A. Smetonos biografija, ir nurodė, kad daugiau apie tai žino Ambrazevičius, dirbantis MA Ekonomikos institute¹⁵. Taip pat agentas pažymėjo, kad „to meto Žiugždos veikla LKP pagrindinėje spaudoje neretai apibūdinama kaip socialfašistinė ir kontrrevoliucinė“. Agentas žodžiais, tarp „progresyvių“ inteligentų Žiugžda vadinamas menkinama Žiugždelės pravarde „kaip žmogus, prisitaikantis prie aplinkybių ir politinės padėties [...]“. Tokia jo reputacija išliko ir dabar.“

1950 m. balandžio 4 d. agentas Dilgelė rašė: „Profesorius Žiugžda vedęs jauną moterį, bet sugyvena su LSSR švietimo ministerijos Pradinių mokyklų skyriaus inspektore Kaukiene.“¹⁶ Respublikinio pedagogikos kabineto direktorius Albinas Ešmonta, suimtas 1950 m. gruodžio mėn. ir 1951 m. sausio 4 d. tardomas MGB, paliudijo, kad jo ir P. Mikutaičio parengti lietuvių literatūros vadovėliai, kuriuose teigiamai atsiliepiama apie lietuvių „buržuazinius“ rašytojus, 1947–1948 m. buvo atiduoti J. Žiugždai, kad šis juos patvirtintų¹⁷. Būdamas švie-

timo ministras, J. Žiugžda siekė Lietuvos švietimo sistemą pertvarkyti pamažu, o ne iš karto griauti „buržuazinę mokyklą“¹⁸.

Suimtas I. Kaplanas 1951 m. birželio 27 d. tardomas sakė: „Kaip liaudininką aš pažinojau ir Žiugždą [...]. Savo parašytoje „Lietuvos istorijoje“ jis visur nutylėjo kultūrinę ir kalbinę rusų tautos įtaką lietuviams [...]. Būdamas Sovietinių rašytojų sąjungos narys, jis visaip stengėsi išvengti menė kovos su buržuazine kultūra ir nacionalizmu [...]. Daug liaudininkų dirba Mokslų akademijoje, pavyzdžiui, Pakarklis, Girdzijauskas ir kiti.“¹⁹ 1949 m. gegužės 27 d. agentas Aleksandroviskis rinko informaciją apie J. Žiugždos darbą prieškario metais Kauno „Aušros“ gimnazijoje ir apie jo suartėjimą su tautininkais²⁰. Apie J. Žiugždos veiklą Tautininkų partijoje 1951 m. sausio 5 d. išsamiau papasakojo tuo metu suimtas Domas Cesevičius²¹. Šie duomenys rodo, kad J. Žiugždą kompromituojanti informacija buvo renkama dar prieš pradėdant „Metodininkų“ bylą.

„KENKĖJIŠKA“ J. ŽIUGŽDOS VEIKLA ISTORIJOS INSTITUTE

MGB majoro Kestifejevo 1951 m. kovo 14 d. ataskaitoje rašoma: „Šiomis dienomis Lietuvos SSR mokslų akademijoje dirbo Lietuvos KP(b) CK paskirta komisija (Šarmaitis, Ariskinas ir kiti), kuri pirmiausia nuodugniai ištyrė Lietuvos istorijos instituto darbą [...]. Akademijoje manoma, kad tyrimo medžiaga bus panaudota draugo Sniečkaus pranešime kitame Lietuvos KP(b) suvažiavime. Lietuvos istorijos instituto direktorius J. Žiugžda šiuo metu rimtai serga, guli namie ir skuba parengti Lietuvos istorijos vadovėlį. Objektivių duomenų, kad vadovėlis greitai bus išleistas, kol kas nėra. Yra rankraštinė medžiaga, bet ji dar nesusisteminta. Žiugžda ketina vadovėlį paskubomis parengti iki VII KP(b) suvažia-

vimo, bet jo aplinka, beje, jam ištikima, tai vertina skeptiškai. Kolektyvinio, sklandaus darbo institute nėra. Lietuvos istorijos vadovėlio rengimo darbus Žiugžda paėmė į savo rankas ir dabar mažai kas iš instituto gali jam padėti. Vadovėlio medžiaga yra sergančio Žiugždos bute, kur jam padeda Kutorgienė ir kita instituto darbuotoja – kažkokia Eichen-Lorke [instituto mokslinė sekretorė Nina Eicher-Lorka²². – V. S.] ar pan. pavarde. Abi silpnai kalba lietuviškai ir neturi specialaus Lietuvos istorijos pasirengimo. [...] Užduotis [agentui Jonui. – V. S.]. Pasinaudojant 1951 m. kovo 20 d. kelione su Žiugžda į Maskvą, užmegzti su juo kalbą apie jo mokslinę veiklą ir priežastis, trukdančias išleisti Lietuvos istorijos vadovėlį.“²³

Lietuvos SSR istorijos vadovėlis tapo ne tik J. Žiugždos, kuris turėjo vykdyti LKP CK nurodymą, bet ir kitų Istorijos instituto darbuotojų galvos skausmu. Senoji istorikų karta tuo metu siekė rinktis apolitišką laikyseną ir nedalyvauti įvairiuose bendruose projektuose. Ryškiausias to pavyzdys – jų pozicija rašant sovietinę Lietuvos istoriją. Istorijos instituto direktorius J. Žiugžda, kurį, be abejo, spaudė ir saugumas, tokią laikyseną laikė nepateisinama²⁴.

1951 m. gegužės 30 d. agentas Jonas MGB majorui Kestifejevui pranešė, kad Istorijos institute įvyko atviras partinis susirinkimas kritikos ir savikritikos klausimais. J. Jurginis kritikavo instituto vadovybę, pareikšdamas, kad darbuotojų klaidas pirmiausia lėmė prastas vadovavimas. Vėliau J. Žiugžda piktai reagavo į J. Jurginio kritiką ir stengėsi atgaline data pakeisti instituto ataskaitą, kad vietoj J. Jurginio pavardės atsirastų Zojos Kutorgienės pavardė. Panašiai J. Jurginį norėta išbraukti ir iš instituto mokslinės tarybos²⁵. Beveik tuo pačiu metu susirinkimas vyko ir Mokslų akademijoje, kur buvo svarstomas universiteto prašymas leisti kai kuriems jo darbuotojams dirbti dviejose institucijose

se – ir Lietuvos SSR mokslų akademijoje, ir universitete. Buvo pažymėta, kad daug pareigų turintys darbuotojai dirba prastai. Tam prieštaravo tik J. Žiugžda, kuris tvirtino su viskuo puikiai susitvarkęs. Tokią nuostatą, anot agento Jono, galima paaiškinti arba jo liguista savimeile, arba nesąžiningumu. Esą J. Žiugždos padėtis institute tokia, kad jis gali triuškindi visus priešininkus, o kad noris išvaryti iš instituto J. Jurginį, buvę aišku ir anksčiau. Pažymėta, jog J. Žiugžda „laikosi labai tvirtai“, nes naudojasi „draugo Sniečkaus“ palankumu²⁶.

Vadovėlio kūrimo peripetijos tęsėsi ir nutraukus „Metodininkų“ bylą. Antai LKP CK iniciatyva 1956 m. gruodžio mėn. buvo surengti posėdžiai, kuriuose J. Žiugždai leista suprasti, kad jo kuriama Lietuvos SSR istorijos versija neatitinka laiko dvasios ir neatlaiko elementarios mokslinės kritikos. Vadovėlio leidyba buvo sustabdyta, o Istorijos instituto direktoriaus oponentai pamėgino sukelti istorikų maištą. Vilniaus universiteto rektorius Juozas Bulavas priekaištavo J. Žiugždai, kad jis prisidėjo prie tokių vertingų darbuotojų kaip S. Matulaitis ir J. Jurginis persekiojimo ir nušalinimo, o palaikė tokius nemokšas kaip Z. Kutorgienė ir G. Koniuchovas²⁷.

Istorikas J. Jurginis buvo ir kitos agentūrinės-operatyvinės bylos „Smes“ („Mišinys“), tyrusios Lietuvos SSR MA darbuotojų antisovietinę veiklą, taikiny. Joje rašoma: „Juozas Jurginis, Lietuvos SSR MA Centrinės bibliotekos direktorius, Smetonos valdymo metais buvo Liaudininkų partijos veikėjas, laikraščio „Lietuvos žinios“ korespondentas Stokholme. 1940–1941 m. buvo Lietuvos SSR meno reikalų komiteto pirmininko pavaduotojas. Vokiečių okupacijos metais išvengė gestapo persekiojimo ir gerai įsitaisė „Lietūkyje“ – Respublikinėje tiekimo kontoroje, kur ėjo direktoriaus pavaduotojo pareigas ir turėjo galimybę

užsiimti ekonominėmis manipuliacijomis. Gestapo suimtas, bet netrukus paleistas. Neva kaip redakcinės kolegijos narys dalyvavo leidžiant nelegalią nacionalistinę literatūrą (dailininko Vytauto Mackevičiaus liudijimas). Atkūrus sovietinę valdžią, turėjo galimybę pasireikšti kaip sovietinis žmogus, bet ypatingų pastangų nerodo.“²⁸

Agentas Knyga 1950 m. rugsėjo 6 d. raporte rašė, kad rugsėjo 4 d. J. Žiugžda jam kalbėjo: „Šiaulių miesto etnografijos muziejus, nežinau kodėl, priskiriamas Mokslų akademijai, bet jokios jo kontrolės nėra. Man atrodo, šį muziejų reikia perduoti Šiaulių apskrities komiteto žinion. Iš šio muziejaus galima laukti tik nemalonumų. Šiomis dienomis pasiekė toks faktas. Muziejų perkėlė iš vieno pastato į kitą, ir buvo rasta daug medžiagos, kuri turi būti laikoma spec. fonde.“ Į klausimą, kaip ta medžiaga galėjo ten atsirasti, J. Žiugžda atsakė: „Tai buvusio Lietuvos istorijos instituto direktoriaus Bugailiško darbas. Prieš dvejus metus jie mėgino iš MA Centrinės bibliotekos išvežti į Šiaulius dar 12 dėžių Lietuvos istorijos medžiagos, bet ji buvo sulaikyta trūkstant transporto. Pakarklis ir Bugailiškis tai padarė siekdami išsaugoti Lietuvos istorijos medžiagą saugesnėje vietoje. Jie buvo įsitikinę, kad sovietų tvarka ilgai neišsilaikys. Pervežę tai į Šiaulius manydami, kad šį miestą lietuviai bet kokiomis aplinkybėmis gins kaip savą.“²⁹ Norėdamas patikrinti duomenis, agentas kalbėjosi su Lietuvos SSR MA Teisės instituto darbuotoju Bulota, kuris paliudijo: „Pakarklis ir Bugailiškis, bijodami palikti vertingas knygas ir kitą Lietuvos istorijos medžiagą Vilniuje, mėgino ją išvežti į saugesnę vietą, jeigu čia žlugtų sovietų valdžia. Apie šį Bugailiško ir Pakarklio ketinimą žinojo Matulis ir Žiugžda.“ Povilas Pakarklis ir Peliksas Bugailiškis buvo pradėti sekti kaip „buržuaziniai nacionalistai“³⁰.

Institutui priklausęs Šiaulių „Aušros“ kraštotyros muziejus tuo metu buvo įsikūręs karo apgriautoje liuteronų bažnyčioje. A. Gaigalaitė prisimena P. Pakarklio, Konstantino Jablonskio ir J. Jurginio pokalbį institute apie tai, ką daryti su šio muziejaus eksponatais: ar pergabenti į muziejų Vilniuje ir Mokslų akademijos biblioteką, ar į Kauno muziejų, ar palikti Šiauliuose. K. Jablonskis ir P. Pakarklis manė, kad į Vilnių vežti nereikėtų: „Kas žino, kiek mes pajėgsime išlaikyti sostinę.“ J. Jurginis iš to tik šaipėsi ir siūlė vežti viską į Mokslų akademijos biblioteką, o J. Žiugžda šią nuomonę palaikė³¹.

S. MATULAIČIO PARODYMAI

1950 m. lapkričio 10 d. Lietuvos SSR MA visuotinio susirinkimo rytiniame posėdyje S. Matulaitis suabejojo J. Žiugždos kaip Istorijos instituto direktoriaus kompetencija ir nedviprasmiškai pareiškė, kad šis žmogus turi prisiimti atsakomybę už stringančius sovietinės Lietuvos istorijos vadovėlio rengimo darbus. S. Matulaitis buvo negailestingai sukritikuotas, pasmerktas ir atleistas iš darbo³². 1950 m. lapkričio 17 d. Istorijos institute įvyko darbuotojų posėdis, skirtas S. Matulaičiui pasmerkti ir jo rašomai Lietuvos istorijos vadovėlio daliai sukritikuoti. S. Matulaitis, vadindamas J. Žiugždą „Direktoriumi niekada“, papasakojo apie tai MGB³³: „Užsiėmus instituto reikalais, paaiškėjo, kad jo darbuotojų Lietuvos istorijos darbai metais guli instituto spintose be vilties, kad bus išspausdinti. Pavyzdys gali būti mano monografija „Revoliucija 1905–1906 metais Lietuvoje“, baigta 1947 m. ir iki šiol beviltiškai gulinti instituto archyve, ir niekas neketina nors paviršutiniškai ją perskaityti³⁴. Tas pat pasakytina ir apie pirmąją „Lietuvos istorijos dokumentų rinkinio“ dalį, parengtą man redaguojant ir sudarytą iš trijų dide-

lių tomų mašinraščio lapų. Rinkinys turi būti apsvarstytas ir patvirtintas spausdinti istorikų susirinkime Vilniuje. Nekreipiant dėmesio į mano daugkartinius priminimus, rinkinys taip pat dveji metai guli instituto spintoje neapsvarstytas.“ Apie Lietuvos SSR vadovėlio problemą S. Matulaitis rašė: „Dabartinė padėtis tokia, kad, trūkstant [marksistinio sovietinio. – V. S.] vadovėlio, moksleiviai priversti tyliai naudotis Šapokos klerikaliniu nacionalistiniu vadovėliu.“³⁵ „Dar ryškesnis ir liūdnas direktoriaus neveiklumo faktas – Lietuvos istorijos vadovėlis 4–5 aštuoniaklasės gimnazijos klasėms, kuris jau treji metai kaip Ministrų Tarybos pavedimu turėjo būti Istorijos instituto parengtas spaudai.“ S. Matulaitis pažymėjo, kad, „gavę kategorišką Ministrų Tarybos įsakymą, instituto istorikai pasidalijo tarp savęs dalimis parašyti Lietuvos istorijos vadovėlį, kompleksiškai apsvarstyti jį ir galutinai parengti spaudai“. J. Žiugžda 1948 m. instituto susirinkime esą kalbėjo, jog vadovėlio nebus, teisindamasis, kad institutui trūksta kvalifikuotų istorikų. Anot S. Matulaičio, institute dirba „vienas du istorikai su stažu“, bet „istoriku marksistu neįmanoma pasidaryti vos per 2–3 metus. Todėl nei direktoriaus, nei Jurginio negalima laikyti istorikais su stažu, o instituto mokslinė sekretorė Kutorgienė Dailės institute skaito estetikos kursą. Be viso šito, aš nurodžiau, kad Žiugžda kai kuriose savo brošiūrose yra palikęs didelių istorijos klaidų.“³⁶

Toliau S. Matulaitis rašė: „Kitą dieną sužinojau, kad pertraukos metu instituto mokslinė sekretorė Kutorgienė greitai (manau, ne be direktoriaus Žiugždos žinios) parengė raštą ir pasiūlė direktoriaus vardu visiems darbuotojams pasirašyti, ką jie, norėdami išvengti nemalonumų, ir padarė. Rašte rašoma, kad aš kritikuodamas išreiškiau buržuazinį nacionalizmą ir kad bendradarbiai nesutinka su mano kalba.“³⁷ Raštas su parašais buvo

perduotas Lietuvos SSR MA prezidentui Juozui Matuliui. Anot S. Matulaičio, tai buvo tik pradžia, nes lapkričio 16 d. direktoriaus J. Žiugždos siūlymu institute jis perskaitė pranešimą, kuriame pabrėžė, kad vadovėlis parašytas jau prieš trejus metus, tad reikia jį perredaguoti konsultuojantis su pedagoga ir t. t. J. Žiugžda, neslėpdamas pykčio, pradėjo priekaištauti, kad S. Matulaitis apšmeižė jį ir visą institutą, ir pareiškė neleidęs daugiau S. Matulaičiui dirbti šio darbo. Grasinimų rezultatas – gruodžio mėn. pradžioje S. Matulaičiui įteiktas Lietuvos SSR mokslų akademijos prezidento įsakymas, kad nuo gruodžio 1 d. jis atleidžiamas iš akademijos kaip netinkamas. Atleidimo pagrindas – Istorijos instituto direktoriaus raštas. S. Matulaitis toliau skunde pasakojo, kad J. Žiugžda sąmoningai nieko neveikė ir toliau sabotavo vadovėlio leidimą. Dar vienas to įrodymas – būsimam savo penkerių metų jubiliejui institutas planuoja išleisti vienintelį leidinį – pasakų rinkinį. Esą J. Žiugžda labai nemėgstas kritikos, nes ji gali sudominti jo praeitimi, kuri toli gražu nėra nepriekaištinga³⁸. Toliau S. Matulaitis užsiminė pirmą kartą su J. Žiugžda susitikęs 1923 m. Marijampolės gimnazijoje dirbdamas istorijos mokytoju. J. Žiugžda ten vedė literatūros pamokas. S. Matulaitis jau tada buvo pagrindinio LKP narys, o J. Žiugžda – „eseras“. 1946 m. susitikęs J. Žiugždą Lietuvos SSR MA, S. Matulaitis sužinojo apie nepaprastą jo „idėjinę evoliuciją“³⁹. S. Matulaitis dar rašė, kad J. Žiugžda anksčiau liaupsino A. Smetonos režimą spaudoje ir perėjo į Tautininkų partiją [ši sakinių MGB karininkas pabraukė raudonu pieštuku. – V. S.]. MGB leitenantas Jeskovas pažymėjo: „Po pokalbio Matulaitis išreiškė norą ir toliau pranešinėti apie jam žinomus Lietuvos SSR mokslų akademijos ir atskirų jos darbuotojų darbo trūkumus.“⁴⁰

BYLOS BAIGTIS

Operatyvinės-agentūrinės „Metodininkų“ bylos baigtis patvirtina istoriografijoje jau konstatuotą faktą, kad J. Žiugžda vykstant tyrimui buvo ramus, nes jį palaikė Lietuvos SSR MA prezidentas J. Matulis ir LKP CK vadovybė, o konkrečiai – LKP pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus, kuris norėjo, kad institutui vadovautų prognozuojamas direktorius⁴¹.

„Metodininkų“ byla nutraukta 1952 m. vasarą, jos išvadoje nurodyta J. Žiugždą kartu su F. Šinkūnu, kaip buvusių politinių partijų narius, palikti įrašytus į Lietuvos SSR MGB 5-ojo skyriaus formuliario įskaitą⁴². 1955 m. vasario 22 d. peržvelgęs agentūrinę „Metodininkų“ bylą, KGB prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos 1-ojo skyriaus 4-osios valdybos leitenantas Ivanovas jos išvadoje rašė: „Sovietinei armijai išvadavus Lietuvą pirmiausia būtina buvo parengti humanitarinių disciplinų dėstytojus, nes šie dalykai labiausiai formuoja moksleivių pasaulėžiūrą. Nepaisant šito, J. Žiugždos nurodymu pirmiausia buvo organizuoti kursai matematikos mokytojams. J. Žiugždos vadovaujamas Lietuvos SSR MA Istorijos institutas trejus metus nevykdė Lietuvos SSR Ministrų Tarybos nurodymų išleisti Lietuvos SSR istorijos vadovėlių vidurinėms mokykloms.“⁴³ Buvo nurodyta, kad, po P. Mikutaičio suėmimo 1952 m. sausio 17 d. (sužinota, kad jis, dar dirbdamas Jurbarko mokykloje, palaikė ryšius su Kęstučio apygardos partizanais, o kaip senas J. Žiugždos pažįstamas 1945 m. buvo priimtas dirbti Švietimo ministerijos sistemoje) toliau taikant agentūrines priemones, duomenų apie J. Žiugždos, F. Šinkūno ir A. Ditkevičiaus antisovietinę veiklą nerasta, tačiau pažymėta, kad minėti asmenys, dirbdami Švietimo ministerijoje, padarė „metodinių nukrypimų ir politinių klaidų“. Kaip mažai svarbūs, bylos formuliarai buvo atiduoti į Lietuvos SSR KGB

archyvą. Bylą nutarta nutraukti, o J. Žiugžda, F. Šinkūną ir A. Ditkevičių – palikti įrašytus į operatyvinę įskaitą kaip „buvusių buržuazinių partijų narius“⁴⁴.

IŠVADOS

Agentūrinė-operatyvinė „Metodininkų“ byla (1951–1955 m.) buvo pradėta remiantis informacija, gauta sekant šešis Lietuvos SSR švietimo ministerijos sistemos darbuotojus: A. Ditkevičių, A. Kavoliūną, P. Mikutaitį, J. Šalkauską, F. Šinkūną ir J. Žiugždą.

J. Žiugžda buvo kaltinamas: 1) priklausymu „buržuazinėms“ Socialdemokratų ir Tautininkų partijoms, antisovietine veikla ir publikacijomis nepriklausomos Lietuvos laikais; 2) „kenkėjiška“ veikla Lietuvos SSR švietimo sistemoje: neskubėjimu pertvarkyti

vidurinių mokyklų pagal sovietinį modelį ir „netinkamai“ parengtų lietuvių literatūros vadovėlių tvirtinimu; 3) „kenkėjiška“ veikla Lietuvos SSR MA Istorijos institute vilkinant Lietuvos SSR istorijos vadovėlio leidybą.

J. Žiugždos „antisovietinės“ veiklos nebuvo planuojama tirti, nes iš pradžių operatyvinė informacija pradėta rinkti apie P. Mikutaičio ir jo aplinkos veiklą, kuri turėjo „nusikaltimo sudėties“ požymių. J. Žiugžda buvo įtrauktas į tyrimą kaip švietimo sistemos vadovas, atsakingas už pavaldinius, o papildomų „įkalčių“ prieš jį atsirado kilus J. Žiugždos konfliktui su Istorijos instituto darbuotojais S. Matulaičiu ir J. Jurginiu bei J. Žiugždai juos atleidus iš darbo.

Bylos baigiamąją išvadą, kad informacija apie J. Žiugždą yra mažareikšmė, nulėmė LKP CK vadovybės ir ypač A. Sniečkaus pozicija.

Nuorodos

¹ A. Švedas, „Minuotojas klysta tik vieną kartą. Pokalbis su M. Juču“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2007, Nr. 5–6, p. 227.

² A. Švedas, *Matricos nelaisvėje: Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius, 2009, p. 67–68.

³ Ibid., p. 62.

⁴ A. Švedas, „Sovietinės lietuvių istoriografijos raidos lūžių paieškos: 1956 metai (?)“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, Nr. 19, p. 139–150.

⁵ D. Staliūnas, „1905 metų revoliucijos sovietinė lietuviškoji istoriografija ir „tautų draugystės“ ideologema“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 5, p. 107–127.

⁶ „1951 m. vasario 7 d. specialusis pranešimas SSRS MGB 5-osios valdybos pulkininkui A. Volkovui (LYA, f. K-1, ap. 10, b. 100, l. 235–237)“, V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.*, t. 1, Vilnius, 2003, p. 237–239.

⁷ R. Račinskas, „Pratarmė“, V. Tininis, *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai. Antroji sovietinė okupacija*, Vilnius, 2009, p. 13.

⁸ Agentūrinė „Metodininkų“ byla apie antiso-

vietškai nusiteikusius LSSR švietimo ministerijos darbuotojus, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, t. 1.

⁹ 1951 m. vasario 26 d. nutarimas pradėti tyrimą, *ibid.*, l. 10–12.

¹⁰ Agentūrinės „Metodininkų“ bylos Nr. 975 memorandumas, *ibid.*, l. 13–14.

¹¹ 1950 m. kovo 8 d. agento Višnevo agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 153.

¹² Ibid., l. 160.

¹³ Ibid., l. 161. Žinoma, šie faktai, taip pabrėžti byloje, vėliau biografijoje buvo užglaistyti: „1927 m. J. Žiugžda įstojo į Lietuvos socialdemokratų partiją, tada dar nesupratęs, kad Lietuvos socialdemokratai negali vadovauti krašto darbo žmonių kovai su išnaudotojais“, H. Šadžius, „Juozas Žiugžda – Lietuvos marksistinės-lenininės istoriografijos kūrėjas“, J. Žiugžda, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1986, p. 6.

¹⁴ 1951 m. birželio 9 d. agento Petrovo raportas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 179.

¹⁵ Agento Barono 1951 m. gruodžio 22 d. raportas, *ibid.*, l. 29.

¹⁶ Agento Dilgelės 1950 m. kovo mėn. raportas, *ibid.*, b. 77, l. 386.

¹⁷ A. Ešmantos 1951 m. sausio 4 d. parodymai, *ibid.*, b. 76, l. 31.

- ¹⁸ Ibid., l. 9.
- ¹⁹ I. Kaplano 1950 m. birželio 27 d. apklausos protokolo ištrauka, *ibid.*, l. 29.
- ²⁰ Agento Aleksandrovsio 1949 m. gegužės 27 d. informacija (išrašas), *ibid.*
- ²¹ D. Cesevičiaus parodymų išrašas, *ibid.*, l. 385.
- ²² A. Gaigalaitė, *I save ir istoriją pažvelgus*, Vilnius, 2002, p. 24.
- ²³ 1951 m. kovo 14 d. LSSR MGB 5-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko mjr. Kestifejevo ataskaita, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 101.
- ²⁴ A. Švedas, „Senosios kartos istorikų elgsenos modeliai sovietizacijos procesų akivaizdoje“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, Nr. 21, p. 60.
- ²⁵ 1951 m. gegužės 30 d. agento Jono raportas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 173.
- ²⁶ Ibid., l. 174.
- ²⁷ A. Švedas, „Sovietinės lietuvių istoriografijos raidos lūžių paieškos: 1956 metai (?)“, p. 44.
- ²⁸ Parengtinio agentūrinio tyrimo byla „Smes“ („Mišinys“) apie antisovietiška nusiteikusius LSSR MA darbuotojus, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 71, l. 36.
- ²⁹ Agento Knygos 1950 m. rugsėjo 6 d. raportas, *ibid.*, l. 30.
- ³⁰ Ibid., l. 31.
- ³¹ A. Gaigalaitė, *op. cit.*, p. 38.
- ³² A. Švedas, „Senosios kartos istorikų elgsenos modeliai sovietizacijos procesų akivaizdoje“, p. 64.
- ³³ S. Matulaičio parodymai MGB, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 71, l. 165–170.
- ³⁴ D. Staliūnas nurodo, kad viena iš priežasčių, dėl ko šis darbas nebuvo išspausdintas, ta,

jog jame nepripažįstama vadovaujamo RSDDP vaidmens 1905 m. „revoliucijoje“. Žr. D. Staliūnas, *op. cit.*, p. 69.

³⁵ Raportas Lietuvos SSR saugumo ministrui gen. mjr. P. Kapralovui apie 1951 m. sausio 13 d. pokalbį su S. Matulaičiu, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 166.

³⁶ S. Matulaitis ne kartą iš klasikinio marksizmo pozicijų viešai kritikavo J. Žiugždą dėl „tautų draugystės“ (su rusų tauta) ideologemos beatodairiško teigimo. Žr. D. Staliūnas, *op. cit.*, p. 72.

³⁷ Raportas Lietuvos SSR saugumo ministrui gen. mjr. P. Kapralovui apie 1951 m. sausio 13 d. pokalbį su S. Matulaičiu, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 167.

³⁸ Ibid., l. 168.

³⁹ Ibid., l. 169.

⁴⁰ Ibid., l. 170.

⁴¹ A. Švedas, „Sovietinės lietuvių istoriografijos raidos lūžių paieškos: 1956 metai (?)“, p. 146.

⁴² Agentūrinės „Metodininkų“ bylos Nr. 975 1952 m. liepos 7 d. išvada, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 252.

⁴³ Agentūrinės „Metodininkų“ bylos Nr. 975 1955 m. vasario 22 d. išvada (revizija), *ibid.*, l. 309.

⁴⁴ Ibid., l. 311.

Gauta 2010 08 25
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Valdas Selenis

‘ANTI-SOVIET’ ACTIVITIES OF JUOZAS ŽIUGŽDA IN 1951–1955 IN THE ‘METHODOLOGISTS’ AGENCY CASE

Summary

According to the 1951–1955 MGB (Ministry for State Security) case entitled ‘Methodologists’, which is stored in the Lithuanian Special Archives, agency statements, and records of interrogations, this article reveals how Juozas Žiugžda, a typical Soviet historian, fell into the hands of Soviet security. As a member and vice-president of the Academy of Science of the Lithuanian SSR, the minister of education, director of the Institute of History, and head of the Department of the History of the Lithuanian SSR and the Department of

the History of the USSR of Vilnius University, J. Žiugžda was obligated to supervise the system of education and the study of history. He was made to do so due to the ‘inappropriateness’ of his background.

The article provides the records of J. Žiugžda prepared by special agents, reviews his ‘harmful’ activities at the Ministry of Education of the Lithuanian SSR and the Institute of History, and provides information about the employees of the ministry who were also charged in the case.

The analysis of the material of the case shows that J. Žiugžda was charged with being a member of the Social Democratic and National parties and taking part in anti-Soviet activities and publications at the time of independent Lithuania. Incriminating evidence included his 'harmful' activities in the system of education of the Lithuanian SSR: the slow reform of the network of secondary schools according to the Soviet model, approval of Lithuanian literature textbooks that were 'inappropriately' prepared, and 'harmful' activities at the Institute of History of the Academy of Science of the Lithuanian SSR – the delay of the issue of a textbook about the history of the Lithuanian SSR.

The article concludes that the investigation of the 'anti-Soviet' activities of J. Žiugžda was not deliberately pre-planned, because at the beginning information was col-

lected about the activities of Petras Mikutaitis, an employee of the Ministry of Education, and his associates, who were deemed to have been possibly involved in 'criminal activities'. J. Žiugžda was included in the investigation as the head of the system of education responsible for his subordinates. Additional 'evidence' against him appeared as a result of the conflict between him and two employees at the Institute of History, Stasys Matulaitis and Juozas Jurginis, when J. Žiugžda dismissed them.

At the conclusion of the case, the information collected about J. Žiugžda was acknowledged to be of minor importance and such favourable conclusion was influenced by the leadership of the Central Committee of the Communist Party of Lithuania and particularly Antanas Sniečkus, the secretary general of the party.

Sovietmečio opozicinė elgsena

Remiantis įvairiais šaltiniais ir istoriografija straipsnyje pristatoma autoriaus suformuluota opozicijos elgsenos sovietmečiu modelio samprata. Tokia elgsena buvo ypač būdinga kultūriniam elitui, kuriam ir skiriama daugiausia dėmesio. Straipsnyje apibūdinami šios elgsenos lygmenys ir bruožai, atskiriantys ją nuo prisitaikymo ir pasipriešinimo elgsenų ir leidžiantys opoziciškumą laikyti savitu elgsenos modeliu.

IVADAS

Iki šiol Lietuvos istoriografijoje, kalbant apie sovietmečio visuomenę ir tuometinį kultūrinį elitą, jo elgesys dažniausiai buvo apibūdinamas kolaboravimo, prisitaikymo ir pasipriešinimo sąvokomis. Jų vartojimo tendencijos plačiau aptariamoms Kęstučio Raškausko straipsnyje¹. Pagal tokį skirstymą absoliuti dauguma tuometinių kultūrinio elito elgsenų laikytinos prisitaikymu. Tačiau tai supaprastina sovietmečio vaizdinį ir neleidžia pamatyti kai kurių niuansų, nes neįmanoma viso kultūrinio elito elgesio priskirti vien prisitaikymui ar kolaboravimui. Tačiau neatrodo įtikinami ir mėginimai bent kiek režimo reikalavimų neatitikusį elgesį laikyti pasipriešinimu. Jie labai dažni atsiminimuose ir publicistikoje, taip teigia ir kai kurie istorikai: „nedemonstruojamas pritarimas ar abejojimas vadovybės veiksmų teisėtumu ir prasmingumu automatiškai tapdavo priešinimosi režimui forma“, nes „totalitarinėje valstybėje nepolitinių klausimų beveik nebuvo“².

Todėl kalbant apie žmonių elgseną sovietmečiu tikslinga įtraukti dar vieno elgesio

modelio – opozicinio – sampratą. Pasirinkti tokį pavadinimą paskatino šaltiniai. Romualdas Ozolas savo sovietmečio dienoraščiuose vartojo opozicijos terminą, kuriuo įvardijo oponuojančius režimui, bet neperžengiančius leistinų veiklos rėmų kultūrinio elito atstovus³. Būtent tokia bendriausia prasme opozicijos elgesio modelis suprantamas ir šiame darbe.

Istoriografijoje opoziciškumo samprata vartojama gana sporadiškai, o jos turinys skiriasi nuo siūlomos šiame darbe. Kastytis Antanaitis yra minėjęs opozicijos, kuri reikšėsi literatūrinėje ir kultūrinėje veikloje, ir politinio pasipriešinimo skirtį. Tokiam skyrimui negalima nepritarti, tačiau autorius teigia antrąją išaugus iš pirmosios⁴. Su tuo sunku sutikti, nes opozicinė elgsena atrodo labiau susijusi su prisitaikymu, o ne su pasipriešinimu. Dauguma opozicinės veiklos dalyvių turėjo daugiau ar mažiau prisitaikyti prie režimo reikalavimų, kitaip jie nebūtų galėję tapti kultūrinio elito atstovais, tačiau tik labai maža jų dalis aktyviau dalyvavo pasipriešinime. Tiesa, negalima paneigti ir kultūrinės opozicijos įtakos pasipriešinimo dalyviams, kaip ir jų sąsajų⁵.

Iš istorikų opozicines elgsenas savo disertacijoje yra plačiau nagrinėjęs Aurimas Švedas. Jis akcentuoja opozicinių elgsenų istorijos moksle prieštaringumą ir jų sąsajas su prisitaikėliškumu: „[...] konkrečios asmenybės, oponuodamos oficialiajam diskursui, siekė jį griauti. Tačiau ši veikla dažniausiai tik sustiprindavo totalitarinėje terpėje egzistuojantį mąstymo bei kalbėjimo vientisumą [...], kai nekvestionuojamų kanonų meistriškas taikymas, mokėjimas prisitaikyti prie konjunktūros poreikių buvo priešpriešinami

gebėjimui kelti drąsius klausimus bei formuluoti originalias išvalgas.⁶

Konstruojant opozicinio elgesio modelį daugiausia remtasi įvairios kilmės šaltiniais. Iš jų itin svarbūs yra autoriaus surinkti pokalbiai su kultūrinio elito atstovais, leidžiantys įsigilinti į sovietmečio elgsenas. Juos papildė archyviniai šaltiniai, ano meto dienoraščiai, grožiniai kūriniai ir skelbti atsiminimai.

BENDRIEJI OPOZICINĖS ELGSENOS BRUOŽAI

Nors opoziciją ir pasipriešinimą sieja opoziciškumas režimui, tai skirtingi reiškiniai. Opozicija tarsi papildė prisitaikymą, o pasipriešinimas buvo pastarojo antipodas. Opozicinei veiklai priskirtinos elgsenos apima daugiausia tiesiogiai prieš režimą nenukreiptus, pirmiausia kultūrinės srities veiksmus. O pasipriešinimas buvo aiškiai politinis: jam priskirtinas dalyvavimas su sovietiniu režimu įvairiais būdais kovojusių pagrindinių organizacijų veikloje ar leidžiant savilaidą, atviras ar viešas nepriklausomybės reikalavimas, protestas prieš režimo politiką. Pasipriešinimas buvo prisitaikymo antagonistas; pastarojo dalis irgi buvo politiška, tik prosovietiška.

Opozicinę veiklą nuo pasipriešinimo aiškiausiai atskiria režimo reakcija: už opozicinę veiklą postalininiu laikotarpiu nebuvo baudžiama, nors ji galėjo sulaukti kritikos. Todėl tarp opozicijos ir pasipriešinimo įsiterpia pasyvus dalyvavimas savilaidoje – pagrindinio leidinių skaitymas ir perdavimas kitiems. Vis dėlto jis labiau priskirtinas opozicijai, nes už skaitymą represijų nebuvo sulaukiama. Už pagrindinę veiklą, kaip ir už atvirą pasipriešinimą, grėsė griežtos represijos ar bent jau prasikaltusiems asmenims buvo taikomos profilaktinės priemonės. Pagrindininkai žinojo, kad anksčiau ar

vėliau sulauks represijų. Peržengti galimų represijų slenkstį galėjo paskatinti tik itin stiprūs pasipriešinti skatinantys mechanizmai. Bene svarbiausias jų buvo religija, taip pat reikšmingos buvo tautinės, rečiau – žmogaus teisių ar sąžinės laisvės vertybės. Prie tautinių vertybių išlaikymo kultūrinis elitas galėjo prisidėti opozicine veikla, kuri, kaip bus parodyta toliau, netgi laikyta pasipriešinimu. Šalia kitų aplinkybių tai stabdė juos įsitraukti į pasipriešinimą.

Postalininiu laikotarpiu nusistovėjus leistinumui riboms nė vienas intelektualas nebuvo griežtai nubaustas už opozicinę veiklą. Tai patvirtina Danutės Blažytės-Baužienės teiginį, kad kultūrinis elitas „pakankamai aiškiai suvokė draudžiamas ribas, ir ta nuojauta teikė tam tikrą psichologinį saugumą“⁷. Bene didžiausio susidorojimo su opozicinei veiklai priskirtina elgsena postalininiu laikotarpiu aukos – XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje iš einamų pareigų atleisti Vilniaus universiteto rektorius Juozas Bulavas ir keturios Lietuvių literatūros katedros darbuotojos – didesnių represijų nesulaukė, jų net nebandyta teisti. Šiems žmonėms tik neleista eiti svarbių pareigų, daryti platesnės įtakos visuomenei, pavyzdžiui, dėstyti aukštosiose mokyklose. Meilė Lukšienė prisimena, kaip ji kurį laiką negavo darbo, tačiau vėliau įsidarbino Pedagogikos mokslinio tyrimo institute⁸. Kitų atleistų darbuotojų likimai susiklostė įvairiai: Irena Kostkevičiūtė ir Vanda Zaborskaitė tapo žinomomis ir produktyviomis kultūrinio elito atstovėmis, o Aurelija Rabačiauskaitė, kuriai neleista ginti disertacijos, mokslinės veiklos netęsė ir dirbo Knygų rūmuose. Beje, gali būti, jog tai lėmė ir jos charakterio bruožai: „itin kritiška ir sau, ir visai aplinkai, įžvalgaus proto, su gera humoro doze, savarankiško mąstymo, be to, tiesaus, dažnai tiesmuko charakterio – visa tai totalitariškai formuotoje visuomenėje negalėjo neklūti“⁹.

Išlikusių kūrėjais, bet nustumtų į viešumos pakraščius asmenų padėtį galima įvardyti kaip buvimą oficialiojoje paraštėje¹⁰. Tokie kultūrinio elito atstovai išliko priklausomi nuo režimo, pirmiausia materialiai. Jie dirbo režimo užsakomą ir atlyginamą darbą, bet sykiu juos stengtasi marginalizuoti. Kartu jie įgijo tam tikrą veikimo, kūrybos laisvę jau vien dėl to, kad veikdami oficialiojo gyvenimo paraštėse ilgainiui sulaukdavo vis mažiau režimo dėmesio. Todėl toks statusas labai tiko opozicinei veiklai. Prie oficialiojoje paraštėje buvusių asmenų priskirtina nemaža kultūrinio elito dalis – tie, kurie neturėjo oficialaus posto ir nebuvo itin propaguojami, o kartais ir sulaukiantys vienokios ar kitokios režimo nemalonės.

Už opozicinę veiklą stalininiu laikotarpiu buvo galima sulaukti represijų. Tiesa, tuomet galėjo būti represuoti net ir įvairaus lygio konformistai, tik opozicinės veiklos atveju tokia tikimybė buvo didesnė. Todėl tuo laikotarpiu bet kokią opozicinę veiklą tiek režimas, tiek ir intelektualai laikė pasipriešinimu.

Ši sąsaja išliko ir pasikeitus režimo politikai. Tai lengvino prisitaikymą, nes pasipriešinimu galėjo būti laikoma ir režimo nebaudžiama veikla. Ši samplaika buvo vienas svarbiausių opoziciškumo vaidmenų kultūrinio elito savimonėje. Kartu ji stiprino opozicinio elgesio ir prisitaikymo sąsajas: pastarasis buvo pateisinamas tada, kai pagelbėdavo opozicinei veiklai, o ši savo ruožtu leido pateisinti prisitaikymą. R. Ozolas rašė, kad 1971 m. buvo nulemta dviejų ateinančių dešimtmečių politinė pasaulio situacija, o lietuvių tautai tai reiškė „absoliučią priespaudą“, todėl kultūra buvo ugdoma labai sunkiomis sąlygomis, bet „vis dėlto – kito kelio nėra – viskas priklauso nuo mūsų sąmoningumo, nuo mokėjimo panaudoti „vieningos ideologijos, politikos ir ūkio sistemos“ pamatą“¹¹. Šiuose apmąs-

tymuose prisitaikymas suvokiamas kaip neišvengiamas, nes tik jis leidžia sukurti sąlygas opozicinei veiklai.

Opoziciją galima traktuoti kaip prievartos ir pasipriešinimo sąveikos rezultatą, tarsi kompromisą tarp režimo spaudimo iš vienos pusės ir vertybinio pasipriešinimo spaudimo iš kitos. Seminonkonformizmą kaip tik šių spaudimų rezultatu laiko Erika Grigoravičienė¹². Tai reiškia, kad režimo prievarta neleido atsirasti prie pasipriešinimo priskiriamoms radikalesnėms elgsenoms, trukdydama peržengti režimo nubrėžtas ribas ir taip priversdama sustoti pusiaukelėje. Tokiu atveju opoziciškumas atrodo tarsi pasipriešinimo išraiška, galinti reikštis viešumoje. Atrodo, jog tokia savo elgesio interpretacija kultūrinis elitas ir vadovavosi.

Kaip sunku nustatyti konkrečias opoziciškumo ribas, rodo ir šios sampratos vartojimas A. Švedo darbe. Tik dalis jo aptariamų istorikų opozicinio elgesio modelių priskirtini prie tokių opozicinių elgsenų, kaip jos suprantamos šiame straipsnyje. Šis autorius įžvelgė tris pagrindinius opozicinius stalininių laikų modelius: atsiribojimą, nedalyvavimą, apolitiškumą; nereflektuotus ir sąmoningus akibrokštus; sąmoningą ginčą su ideologija pagal oficialias taisykles¹³. Pirmasis ir iš dalies antrasis modeliai artimesni prisitaikymui. Politinės veiklos vengimas Josifo Stalino laikais neretai buvo laikomas pasipriešinimu, tačiau sunku jį priskirti opozicijai – juk šioji reiškia tam tikrus veiksmus. Tokią elgseną veikiau galima laikyti nebent socialine opozicija, kuri apibrėžta kiek toliau. Be šių elgesio modelių, A. Švedas išnagrinėjo dar tris elgsenas: idėjinių komunistų, mėginusių sumažinti ideologijos įtaką mokslui, opoziciją; Justo Paleckio nusižengimus ideologinėms normoms tautiškumo klausimu 1947–1949 m.; sąmoningas pastangas legaliai veikti oficiozinę istorijos modelį, stengiantis oficiozinį diskursą padaryti moksliškesnį,

atsisakyti dvispalvio praeities vertinimo¹⁴. Pirmoji jų (marksistinis idealistinis ir kartu itin kritiškas Stasio Matulaičio pasisakymas) J. Stalino valdymo laikais galėjo būti vertinama ir kaip pasipriešinimas, nes skatino abejoti esminiais režimo veikimo būdais, nors ir rėmėsi sovietine ideologija bei nesiekė sunaikinti SSRS.

OPOZICINĖS ELGSENOS LYGMENYS

Išskirtini šie trys opozicinės elgsenos lygmenys: socialinė, institucinė ir pusiau legali opozicija (didėjančio opozicinės veiklos aktyvumo, sąmoningumo ir galimo režimo nepasitenkinimo kryptimi). Opozicinės veiklos ribas nustatydavo režimo spaudimas, nes elgiamasi buvo atsižvelgiant į galimą jo reakciją.

Socialinė opozicija. Čia ji suvokiama kaip socialinę kasdienybę apimantis buitinio lygmens priešiškas režimui, jo skelbiamų elgesio normų nepaisymas. Paprastai jis įgydavo užsienio radijo stočių klausymosi (dažnai ne dėl politikos, o dėl kitokios muzikos ypač populiarius buvo Liuksemburgo radijas¹⁵), neoficialios, režimui priešiškos informacijos perteikimo, režimo kritikos „virtuviniuose pokalbiuose“ ir panašų pavidalą. Ingė Lukšaitė tokią veiklą – „verbalinę kultūrą“ – laiko pasipriešinimo išraiška¹⁶. Nancy Ries atkreipė dėmesį į tokių pokalbių paradigmškumą, rituališkumą ir kartu įtaką vykstantiems procesams: „inteligentiškasis diskursas „preparavo“ aktualias problemas, taip didėjo jų reikšmė, stiprėjo visuomeninis atgarsis“¹⁷. Tiesa, iš dalies galima sutikti su Nerija Putinaite, kad toks elgesys buvo ir viena iš prisitaikymo strategijų, nes neoficialios kalbos neskaito keisti tikrovės¹⁸. Tačiau tokio požiūrio nulemtas opoziciškumo sutapatinimas su prisitaikymu nėra tikslus. Net ir tokia nepolitinė ir režimui tiesiogiai

nekenksminga veikla stiprino susvetimėjimą su sovietine tvarka ir silpnino tiek jo įtaką visuomenei, tiek patį režimą.

Prie socialinės opozicijos priskirtina ir didžioji dalis jaunimo subkultūrų elgesio, kitoks, nei buvo propaguojamas režimo, gyvenimo būdas ar mados, antai tokios kaip stileivų ar hipių. Didžiosios dalies socialinei opozicijai priskirtino elgesio taip besielgiantys asmenys nereflektavo kaip pasipriešinimo – šis bruožas būdingas socialinei kasdienybei. Išimtis čia būtų kultūrinis elitas, bet kokį opoziciškumą dažnai laikęs pasipriešinimu, taip kompensuodamas savo prisitaikymą.

Į socialinės kasdienybės nukrypimus režimas kreipė mažai dėmesio. Antai Osvaldas Balakauskas prisiminė, kaip jis buvęs iškviestas į KGB be jokios aiškios priežasties, duodant suprasti, kad saugumas žino jo kalbų su draugais turinį ir antisovietinį jų pobūdį. Tačiau tai tebuvo pagąsdinimas – jokių konkrečių kaltinimų ar grasinimų kompozitorius neišgirdo¹⁹. Saugumo dokumentuose aiškiai skiriami ideologiškai žalingi ir politiškai pavojingi dalykai. Pirmieji buvo nepageidaujami, bet ir nebaudžiami, tačiau buvo visai stengiamasi neleisti, kad pirmieji virstų antraisiais.

Institucinė opozicija. Jos samprata sutampa su Tomo Remeikio išskirta sistemos vidaus opozicija, kurios pagrindiniai reiškėjai buvo „tautinė partinė, ekonominė ir kultūrinė inteligentija“, o veikimas – „respublikos labui orientuota veikla ekonominėje, kultūrinėje, politinėje, kadru, švietimo sferose“²⁰. Būtina pabrėžti, kad institucinė opozicija reiškia veiklą oficialiosiose institucijose ir režimo kontroliuojamoje viešumoje. Todėl prie institucinės opozicijos priskirtina ir sovietinių negerovių ar net kai kurių režimo bruožų kritika, reikšta oficialiojoje viešumoje: susirinkimuose, spaudoje ar knygose. Beje, Vladimiras Shlapentokhas tokią veiklą

priskiria žemiausiam sovietinių intelektualų opoziciškumo lygmeniui²¹. Todėl skandalo priežastimi tapęs Vytauto Kubiliaus straipsnis „Talento mįslės“, kurio autorius sulaukė švelnių režimo represijų, laikytinas būtent institucinės opozicijos, o ne pasipriešinimo išraiška. Prie tokios veiklos priskirtinas ir meninis seminonkonformizmas, antiso-vietinės potekstės kūryboje ir kitokios nesutapimo su režimo nuostatomis apraiškos viešumoje. Pokario intelektualinio gyvenimo vadų nuopelnus, kuriuos galima priskirti institucinei opozicijai, nurodė R. Ozolas: Antanas Venclova padėjo reabilituoti daug kultūros reiškinių, po Kosto Korsako sparnu subrendo kultūriniai opozicionieriai, Juozo Jurginio darbai padėjo rutuliotis lietuvių savimonei, o Eugenijus Meškauskas deideologizavo filosofiją²².

Ne tik stalininiu laikotarpiu, bet ir vėliau, bent jau iki aštuntojo dešimtmečio, skelbti neideologinę ar menkai ideologizuotą kūrybą reikėjo daugiau pastangų, ji sulaukdavo valdančiųjų nepasitenkinimo, todėl taip pat priskirtina institucinės opozicijos lygmeniui, o kartu – ir ideologiniam prisitaikymui. Tačiau ilgainiui kūryboje ideologijos vis mažėjo, ji vis mažiau tinka aiškinantis kūrėjo prisitaikymo lygmenį.

Institucinei opozicijai priskirtina ir dalis sovietmečio nomenklatūros elgsenų, nors dabar atsiminimuose jos atstovai beveik visą savo veiklą laiko pasipriešinimu. Gali būti, kad ši samprata Sąjūdžio laikais buvo perimta iš kultūrinio elito skelbtų nuostatų ir taikyta ginantis nuo kritikos, pasipylusios paskelbus nepriklausomybę²³. Tačiau esama duomenų, jog sovietinės administracijos darbuotojai panašiai teisinosi ir sovietmečiu: „konformistinis karjerizmas dangstomas tam tikromis patriotinėmis skraistėmis“²⁴, „ne vienas lietuvis yra linkęs „dirbti tautos labui“, darydamas galybę kompromisų, net stodamas į partiją, o neviešai padejuodamas

dėl rusifikacijos, pasvajodamas apie demokratiją, nepriklausomybę ir t. t.“²⁵

Tai rodo, kad priskirti elgseną prie institucinės opozicijos itin painu. Kultūrinis elitas galėjo visą savo profesinę veiklą laikyti pasipriešinimu. Edvardas Gudavičius prisiminimuose netgi teigia, kad „egzistavo pagrindis, kurio partija nesugebėjo kontroliuoti. [...] šios struktūros centras glūdėjo lituanistikoje, o ne istorijoje. [...] Pagrindį išties telkė lietuviškas arba patriotiškas požiūris.“²⁶ Kartu istorikas pabrėžia, jog jį sudarė du dėmenys – lietuviškumo ir profesionalumo puoselėjimas²⁷. Tai rodo šio opozicijos lygmens, leidusio profesinį darbą laikyti pasipriešinimu, svarbą kultūriniam elitui, o kartu ir jau aptarto požiūrio, kad kultūriniam elitui svarbiausi buvo kultūros, kūrybos (istoriko įvardytos moksliniu profesionalumu) ir tautiškumo sandai, tęstinumą.

Vienas svarbiausių institucinės opozicijos veiklos barų buvo kova už kultūrinį palikimą. K. Korsakas rinktinėje „Literatūra ir kritika“ dar 1949 m. pateikė kultūrinio palikimo vertinimo strategiją, kurios iš esmės buvo laikomasi beveik visą sovietmetį. Šios strategijos tikslas buvo pateikti į viešumą kuo daugiau lietuvių kultūrinio palikimo. Tam buvo būtinas ideologinis prisitaikymas – priderinti tą palikimą prie ideologinių reikalavimų. Todėl kilo tokios svarbiausios problemos: „kaip neutralizuoti atskiruose mūsų praeities literatūros veikaluose randamas buržuazines tarybinei pasaulėžiūrai priešingas pažiūras, kaip apeiti juose klerikalines ir nacionalistines tendencijas, žodžiu, kaip pateikti tuos veikalus, neretai klasiškus mūsų literatūroje, be žalos tarybiniam skaitytojui“²⁸. Ideologinio grynumo sergėtojas Jonas Zinkus 1951 m. piktinosi, kad siekiama užmaskuoti, o ne „iki galo, iki pačių ištakų demaskuoti buržuazinę nacionalistinę ideologiją, sutriuškinti ir galutinai nuvainikuoti ją darbo žmonių akyse“²⁹.

M. Lukšienė prisimena buvus dvi literatūrinio palikimo perinterpretuotojų grupes: „Korsakas daugiau linko į pervertinimą [iš marksistinių pozicijų. – V. K.], o [Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros. – V. K.] katedra su dėstytojų branduoliu, su Mykolaičiu priešakyje – išsaugoti pilną daugiabriaunį paveldą. [...] ryškėjo ta pati jų [K. Korsako vadovaujamo instituto. – V. K.] pakraipa kaip ir katedros.“³⁰ Tokios opozicinės veiklos ir režimo politikos sąveikos rezultatas buvo susiformavę literatūros ir praeities vertinimo kanonai, kurie galiojo visą sovietmetį.

Institucinė opozicija kultūros puoselėjimą suvokė kaip tautiškumo išsaugojimo dalį. Kultūrinio elito tautiškumo samprata iš esmės buvo labai panaši į gyvavusią XIX a. pabaigoje, tokio tautiškumo elementai ir buvo saugomi. Tai nestebina, nes tuomet susiformavo esminiai tautiškumo elementai. Pasak Pauliaus Subačiaus, tautinės tapatybės klostymasis sovietmečiu atkartoją XIX a. vykusį identišką procesą: „Sovietinių nio-kojimų akivaizdoje pirmiausia reikėjo vėl susirankioti tautos ir tėvynės paveikslą šukeles. Tai leistų paaiškinti, kodėl tokie iš pirmo žvilgsnio banalūs tekstai kaip Justino Marcinkevičiaus „Tėviškė“ pačioje aštuntojo dešimtmečio pabaigoje tapo populiaria tautinės idėjos puoselėjusio akademinio jaunimo giesme.“³¹

Režimas tokį etninį, depolitizuotą tautiškumą netgi skatino, ypač jei pavykdavo jį pritaikyti savo reikmėms. Todėl gali kilti klausimas, ar toks tautiškumo palaikymas yra institucinė opozicija. Atsakymas priklauso nuo laikotarpio. J. Stalino valdymo metu ir kurį laiką po jo dėl paprasčiausios tautiškumo raiškos reikėjo kovoti su ideologinio grynumo sergėtojais, nekalčiausiose apraiškose galėdavusiais įžvelgti antisovietinių ar buržuazinių dalykų. Ypač aiškiai tai pasireiškė prasidėjus kovai su „vieningosios srovės“ apraiškomis 1947–1949 m., kai seki-

mu ja buvo apkaltintas ir J. Paleckis. Postalininiu laikotarpiu Lietuvos administracijos vadovai suprato, kad tautiškumu remtis labai patogu. Atrodo, jog prie to prisidėjo 1956 m. Vengrijos įvykiai, kurie stipriai sujaudino Lietuvos vadovus. Jonas Januitis, tuometinis Radijo ir televizijos komiteto vadovas, prisimena, kad Antanas Sniečkus jam tada sakė: „Matai, ko sulaukiama, jei nepaisoma nacionalinių interesų“ ir liepė galvoti. O Budapešto radijas, anot J. Janučio, prieš revoliuciją leido rusiškas čiastuškas ir bruko sovietinį gyvenimo būdą. Šio veikėjo nuomone, kaip tik jo vadovaujamo Lietuvos radijo ir televizijos programos „išsiskirdavo aukštu tautiniu mentalitetu“³². Tai reiškia, kad jose nemažai dėmesio buvo skiriama oficiozinei tautiškumo versijai.

Tačiau negalima manyti, kad postalininio laikotarpio vieša, oficiozinė tautiškumo raiška buvo naudinga tik režimui. Tokia raiška leido jam plačiausiai paplisti ir veiksmingai palaikyti lietuviškumą, nors ir ideologizuotą. Be to, daugumoje atsiminimų pabrėžiama, kad ideologizuotas lygmuo žmones veikė mažiausiai, o svarbiausias buvo tautiškumas. Su tuo galima sutikti, nes dėl didžiulio viešojo gyvenimo ideologizavimo žmonės tapo apolitiški, nesidomėjo jokia politika. Tačiau toks sumažėjęs ideologijos poveikis buvo tik dalinis, efektyviau veikė tik aiškaus ideologizavimo atvejais, o jei ideologijos poveikis būdavo giluminis, pavyzdžiui, toks kaip pagoniškumo skatinimas, jis dažnai likdavo nepastebėtas. Taigi nepolitinio tautiškumo puoselėjimas priskirtinas institucinei opozicijai, nors ir žemiausiam jos lygmeniui. Diskutuoti būtų galima dėl aštuntojo–devintojo dešimtmečių, kai ideologiškai susilpnėjęs režimas į oficialiąją viešumą 30 000 egz. tiražu įsileido netgi nepriklausomos Lietuvos himną³³, leido, nors ir per didelius vargus, surengti tautinio atgimimo „Aušrai“ skirtą konferenciją, t. y. politinio nesovietinio tau-

tiškumo ženklus ir analizę. Tai liudytų, jog bemaž visos tautiškumo apraiškos, tiesiogiai nekonfrontuojančios su režimu, nebebuvo persekiojamos, todėl ir jų sklaidą opozicine laikė tik patys skleidėjai. Tačiau kaip tik maždaug tuo metu stiprėjo kita kultūrinio elito elgsena – režimo kritika.

Puoselėti kultūrą, tautiškumą buvo svarbu vyresniajai kartai, patyrusiai stalininius kultūros, tautiškumo varžymus. Kita opozicinė elgsena, labiau būdinga postalininiu laikotarpiu kultūrinio elito atstovais tapusiems kūrėjams, buvo vieša režimo kritika. Čia minėtini Kazio Sajos, Vytautės Žilinskaitės, Romualdo Granausko darbai. Dina Spechler „kažko panašaus į visuomenės nuomonę“ atsiradimą viešumoje sieja su įvykiu po J. Stalino mirties valdančiųjų sluoksnių pasimetimu³⁴. Ne veltui itin kritiška sovietinei tikrovei K. Sajos komedija „Septynios ožkenos“ buvo pastatyta kaip tik 1956 m., o išleista 1957 m.

Kyla klausimas, kodėl režimas leido spausdinti iš esmės priešiškus sistemai, faktiškai antisovietinius ir aiškiai politinius kūrinius. V. Žilinskaitės nuomone, labai padėjo tai, kad jos kūriniai buvo skelbiami Maskvoje: tai rašytojai suteikė daugiau laisvės Lietuvoje³⁵. Vis dėlto ši priežastis nėra vienintelė ar svarbiausia. Nagrinėjant tekstų veikimą visuomenėje, vertinga yra Walterio Benjamino nuomonė, kad svarbiausia – ne kūrinys reiškiamas požiūris į savo epochos sąlygas, bet tai, kaip tas kūrinys jomis veikia³⁶. Spėtina, jog būtent galimas poveikis buvo svarbiausias ir administracijos pareigūnams. Jokių neramumų išspausdinus kritinius kūrinius nekilo, jie tik padėjo „nuleisti garą“ – išreikšti nepasitenkinimą sistemos negerovėmis. Turbūt galima teigti, jog jie tilpo į „visuomeninės sutarties“, sovietinio politinio korektiškumo rėmus (jei viešai neagituosi nuversti sovietų valdžios, ji pro pirštus žiūrės į tavo tikrąsias pažiūras)³⁷, nes tiesiogiai prieš režimą nėjo.

Be to, jie atitiko bent jau žodžiais režimo skatintą savikritiką, raginimą atskleisti atskiras negeroves. Tokia yra K. Sajos „Septynių ožkenų“ pabaigos replika, kai svečias iš Vilniaus kreipiasi tiesiai į publiką: „Ar yra pas jus panašių [biurokratų, visuomeninio turto grobstytojų ir pan. – V. K.]? Sakot, yra? Tai ko jūs delsiat? Tempkit drąsiai į šviesą! Sakot, aukštai sėdi, spardosi? Betgi jūsų, dorų piliečių, dauguma. [...] Šluokite nelaukdami atvažiuojant komisijos!“³⁸ Nors čia tiesiogiai skatinama savarankiška žmonių veikla, tačiau andainykščiame kontekste tokios funkcijos šis kūrinys neatliko.

Dar verta atkreipti dėmesį į Lietuvos specifiką. Didžiausias išskirtinumas, lėmęs jos valdančiųjų sluoksnių veiksmų ir veiklos savitumą, buvo tautiškumas. Represinės struktūros daugiausia dėmesio skyrė „nacionalizmo pasireiškimams“ ir „religinėms atgyvenoms“ slopinti, susitaikydamos su nuosaikiomis jų formomis. Kaip tik šių elementų tiek K. Sajos, tiek V. Žilinskaitės kritinėje humoristikoje ir yra mažiausiai. Jų kritika nukreipta į socialinę, ekonominę ir net ideologinę³⁹ sritis, tačiau ji neturi jokių sąsajų su tautine ar religine tematika. Būtent šiai, pačiai jautriausiai tematikai režimas Lietuvoje buvo itin griežtas. Taip pat buvo netoleruojami ir tiesiogiai bei aiškiai prieš sovietinę sistemą veikti raginantys kūriniai. Tačiau jei tokie raginimai negalėjo paveikti plačiųjų skaitytojų masių, jie pereidavo per cenzūros sietą, bent jau vėlyvuju sovietmečiu. Sauliaus Tomo Kondroto knygoje „Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą“, anot Dano Lapkaus, esama vos ne politinių atsisaukimų, raginančių versti valdžią: „filosofinis traktatas perauga į menkai teužmaskuotą politinį atsisaukimą“⁴⁰. Tačiau tos iš tiesų prieš tironiją nukreiptos ištisos pastraipos visuomenei nepadarė didesnės įtakos, nes pati knyga daugumai skaitytojų buvo sunkiai suprantama.

Lietuvoje itin svarbi viešos režimo kritikos dalis buvo sunaikintos senosios kaimo gyvenamos apgailėjimas, tiesiogiai prieštaravęs modernizacinei ideologijai ir praktinei vienkiemų naikavimo politikai. R. Granausko „Duonos valgytojai“⁴¹, paskelbti 1970 m., anot R. Ozolo, „analizavo pačią aktualiausią praeito ir šio [septintojo–aštuntojo. – V. K.] dešimtmečio Lietuvos gyvenimo problemą – dvasinį išsigimimą“⁴², „tai be jokių kompromisų ramiai kaltuosius kaltinančio žmogaus šnektą“⁴³. Tačiau ši knyga, kaip ir kiti panašios tematikos kūriniai, nors netiesiogiai ir kaltino režimą, rodė neigiamus moralinius, socialinius, ekonominius jo politikos padarinius, vis dėlto laikytina prarasto aukso amžiaus mito variantu, moderniajai visuomenei būdingu „periodišku mados [...] atsigrėžimu į laikus, į „nuostabiuosius laikus“, kurie ne taip seniai buvo peikiami ar niekinami“⁴⁴. Nors sovietmečiu šis atsigrėžimas neabejotinai buvo įgijęs a(nti)sovietinį krūvį ir kaip tradicinio kaimo nostalgijos raiška neretai pridengė tarpukario gyvenamos ir politinės sanklodos ilgesį, tačiau režimo stabilumui tokia neatvirai išreikšta kritika grėsmės nekėlė. Tiesa, spaudoje buvo pažymima, kad tokios nuostatos prieštarauja ideologijai. Antai anoniminis kritikas „Kritiko Tomo skiltyje“ teigė nusivylęs kai kurių R. Granausko kūrinių „idėjine menine koncepcija“: „skausmingo atsisveikinimo su gimta vieta ir persikėlimo naujon gyvenvietėn“ problemą autorius „pastebimai utiruoja, tirština spalvas, ir todėl finalinis „kimus šuns kaukimas“ skaitytoją nuteikia gana minoriškai“. Neįtikojamai kritikai ir tai, kad gyvenimas naujojoje gyvenvietėje vaizduojamas kaip slegiantis žmones, kad R. Granauskas nedėmesingas laiko dvasiai, todėl „norėtusi išvysti konkretesnių mūsų epochos realijų“⁴⁵. Turbūt prieš tai, kad daugėja režimo kritikos, pasisakė ir A. Sniečkus ataskaitiniame pranešime,

skaitytame LKP suvažiavime: „Nėra jokie pagrindai reabilituoti „vieningosios srovės“ teorijos. [...] „Vieningosios srovės“ teorija šiandien pasireiškia mėginimu nukrypti nuo partinių pozicijų vertinant praeitį ir liaupsinti apolitiškumą bei objektyvizmą.“⁴⁶ Tačiau nei R. Granauskas, nei kiti panašias pažiūras reiškę kūrėjai jokių sankcijų nesulaukė. R. Granausko knyga su sukritikuotais apsakymais buvo išleista.

Prie institucinės opozicijos galima priskirti ir meninės formos ieškojimus – modernistinius ar net postmodernistinius, – nes jie prieštaravo oficialiajam socialistinio realizmo kanonui. Tačiau postalininiu laikotarpiu Lietuvoje, kitaip nei Rusijoje, meninės raiškos formų laisvė buvo labai didelė. Dailininkas Aloyzas Stasiulevičius prisimena, kaip jis Lenkijoje atsakė į reporterio nusistebėjimą, kad Lietuvos dailininkų parodoje nematyti socialistinio realizmo: „Žinot, jūsų supratimas, kas socialistinis realizmas, siauras. Socialistinis realizmas yra ta srovė, kuri priklauso nuo bicepsų, – kiek ištempi, tiek yra.“⁴⁷ Panašiai buvo ir kitose meno srityse. Tokia meninės formos raiškos laisvė turbūt prisidėjo prie to, kad kultūrinis elitas menkai dalyvavo pasipriešinime. Galimybė oficialiai skelbti savo kūrybą skatino prisitaikymą, todėl net itin kritiškai į režimą žvelgiantiems kūrėjams svarbiau buvo paskleisti savo kūrybą oficialiaisiais kanalais, o ne eiti į pogrindį, kur grėسė ne tik represijos, bet ir itin menkas kūrybos paplitimas. Net Rusijos kultūros centruose, kur alternatyvus kultūrinis gyvenimas buvo labai intensyvus, didžioji dalis kūrėjų, skelbusių savo veikalus neoficialiai, vis tiek siekė oficialios menininko karjeros ir tik tam nepavykus savo kūrybą būdavo tiesiog priversti skelbti savilaida ar užsienyje⁴⁸.

Vėlyvuojų sovietmečiu tarp kultūrinio elito atstovų ypač sustiprėjusi buvimo šalia sistemos nuostata, panaši į stalininio

laikotarpio apolitiškumo ir nedalyvavimo elgsenas, labiau priskirtina socialinei opozicijai. Kūryboje tai reiškėsi „meno menui“ kategorijai priskirtiniais kūriniais, kuriais nesiekta priešintis ar puoselėti tautiškumo. Jų kūrėjus „domino visiškai kitos problemos, t. y. ne tos, kurios rūpėjo [sovietinės ar anti-sovietinės literatūros kūrėjams. – V. K.]. Jie kitaip suprato meną.“⁴⁹ Kartu toks kūrybos būdas leido pabėgti nuo įkyrėjusio ideologiskumo. Buvimas šalia sistemos reiškėsi ir vadinamuoju nestandartiniu gyvenimo būdu. Kaip laiške Vytautui Venckui prisiminė Vytautas Bložė, „ir Benkai [Benjaminui Gorbulskiui. – V. K.], ir man (ypač!) reikėjo maskuoti savo pažiūras, dėtis „gyvais paradokais“, nerimtais „žūstančiais talentais“, kad kagėbėgeninės kilmės muzikos mėgėjai ir „donosų“ komponuotojai terašytų tik apie kvailus ir juokingus mūsų pokštus. Visą tą laikotarpį sau į stalčių (ir į žemę) rašiau lyg ir rimtus, ir tragiškus dalykus.“⁵⁰ Apie tokią elgseną mąstė ir Tomas Venclova: „Galbūt geriausia išeitis – jo [Jurijaus Olešos. – V. K.] pozicija. Alkoholikas, ir tiek. Ir ką jūs man padarysit?“⁵¹

Ne socialistinio realizmo kūrybos formos institucinei opozicijai, be jokios abejonės, priskirtinos tuo atveju, kai jomis buvo peržengiamos ir kartu plečiamos režimo nustatytos ribos. Ribų peržengimas kaip kriterijus, leidžiantis priskirti opozicinei veiklai, yra svarbus, bet kartu ir nelengvai užčiuopiamas. „Pririštos karvės taktiką“, kai stengiamasi kuo plačiau pasinaudoti tuo, kas leidžiama, o pasinaudojus valdžia vėl kiek praplečia leistinas ribas⁵², labai sunku nustatyti. Juk kultūrinis elitas buvo įgudęs vaikščioti ant ribos, jos neperžengdamas⁵³. Be to, ribos jautimas labai subjektyvus ir dažnai keisdavosi. Tai liudija V. Kubiliaus dienoraščio ištrauka: „Perskaičiau savo knygos korektūrą. Ir buvau pritrenktas. Ji man, kai rašiau, atrodė tokia drąsi ir rizikinga. Perskaičiau, o die-

vuli, – nieko nėra. Prisitaikymas absoliutus. Begaliniai kompromisai. Ir man gėda dėl jų. Aš sakau ne tai, ką aš iš tikrųjų galvoju, o kažką supainioju, susuku, nedrįsdamas tiesiai pasakyti.“⁵⁴ Be to, kad rodo, jog ribos suvokimas yra subjektyvus, šis įrašas leidžia įžvelgti ir dar vieną iš psichologinių prisitaikymo mechanizmų. Šiuo atveju rašant žinota, kokios konkrečios nerašytos taisyklės pažeidžiamos, kas naujo pasakoma. Vėliau, palyginus su bendru vaizdu, paaiškėjo, kad niekur ypatingai nepažengta, kad kiti kultūrinio elito atstovai taip pat nesmarkiai pažeidinėjo ribas.

Režimo požiūris į institucinei opozicijai priskirtiną veiklą buvo labai įvairus ir priklausė nuo daugelio aplinkybių. Kartais tokia veikla buvo skatinama kaip postalininis kadrytėtinimas, o pasikeitus politiniam klimatui dėl tos pačios veiklos buvo galima patirti ir represijų, nors gana švelnių: J. Bula-vas už pernelyg smarkų Vilniaus universiteto kadrytėtinimą pašalintas ne tik iš rektoriaus pareigų, bet ir iš partijos.

Neretai galima įžvelgti režimo pastangų pasinaudoti institucinės opozicijos veikla savo naudai. Kaip istorinę praeitį režimas panaudojo savo reikmėms, analizuoja Arūno Streikaus straipsnis⁵⁵. Tačiau toks panaudojimas buvo neišvengiamai susijęs su istorijos faktų pateikimu visuomenei, o kartu galėjo būti laikomas opoziciškumo apraiška, netgi pergale kovojant su režimu dėl kultūrinės ir istorinės atminties išsaugojimo. Tačiau vienareikšmiškai tvirtinti, kad „sovietinė propaganda savo tikslams pajungė lietuvių tautinius sentimentus“⁵⁶, kažin ar galima, nes režimas nepajėgė kontroliuoti oficialiai leidžiamo tautiškumo raiškos interpretacijų visuomenėje. Todėl jos galėjo būti interpretuojamos ir nepalankiai ar net priešiška režimui.

Tokią institucinės opozicijos veiklos rezultatų dviprasmiškumą rodo Žalgirio

mūšio mito analizė, kai šalia oficiozinio mito panaudojimo parodomi ir neoficioziniai jo perskaitymo variantai⁵⁷. Pažymėtina, jog, „oficialiai leidžiant ir net skatinant Žalgirio temą, [sovietmečio. – V. K.] literatūrinių pasakojimų apie Žalgirį bemaž nėra“⁵⁸. Gali būti, jog tokia padėtis susiklostė dėl sovietmečiu gyvavusio polinkio vengti pernelyg režimo skatinamų dalykų. Aktyvi oficiozinė propaganda neretai atstumdavo žmones, taip pat ir kultūrinio elito atstovus. Tai, kad buvo vengiama Žalgirio tematikos, galbūt rodo, jog institucinė opozicija ne visada vykdė režimo užsakymus, kurie iš pirmo žvilgsnio galėjo prisidėti prie tautiškumo ir istorinės atminties puoselėjimo.

Pusiau legali veikla. Tai kitas opozicizmo lygmuo – aktyvus dalyvavimas silpnai režimo kontroliuojamose, nors formaliai ir sovietinėse organizacijose ar menkai organizuotuose judėjimuose, dažnai turėjusiuose tautinį pobūdį, – kraštotyros, etnografiniame judėjimuose, diskusijų klubuose. Nuo institucinės opozicijos šią veiklą skirtų menka režimo kontrolė, o nuo pasipriešinimo – tai, kad ši veikla nebuvo represuojama. Todėl ji vadinama pusiau legalia veikla. Analogišką opozicijos lygmenį Rusijos inteligentų veikloje išskyrė V. Shlapentokhas. Kaip tokios veiklos pavyzdį jis nurodė dalyvavimą bardų judėjime⁵⁹.

Šio lygmens veiklą režimas galėjo smarkiai kritikuoti, ji galėjo sulaukti griežtesnės valdančiųjų reakcijos nei institucinė opozicija. Veikla oficialiosiose institucijose ar oficialiai paskelbti darbai jau buvo režimo tarsi legitimuoti. „Tokiais atvejais intelektualas „nusikaltimą“ pasidalina su pareigūnais, kurie leido veiksmą.“⁶⁰ Tai ryškiai iliustruoja V. Kubiliaus straipsnio „Talento mįslės“ atvejis: už šią publikaciją nukentėjo tiek autorius, tiek „Nemuno“ žurnalas – buvo pakeistas jo redaktorius. Organizacijų, kurių priežiūra buvo menka, nariai, o ypač vadovai ar ak-

tyviausi veikėjai neturėjo su kuo pasidalyti „kalte“.

Pusiau legali veikla iš dalies panašėja į socialinei opozicijai priskirtiną būrimąsi į neformalias grupes, kuriose neretai reiškėsi antisovietinės nuotaikos. Pagrindinis atskirties kriterijus – tokių sambūrių organizuotumas, formalių organizacijų buvimas. Tai vertė režimą sunerimti, nes, „tinkamai“ jo neprižiūrimos, net ir legalios organizacijos reiškė nepriklausomo visuomenės organizavimosi, o kartu – ir organizuoto pasipriešinimo galimybę. Net ir neformalizuotuose sambūriuose KGB buvo linkęs įžiūrėti slapta organizacijas, ir tai didino grėsmę, kad jų dalyviai sulauks represijų.

Tad visai suprantama, kodėl KGB gen. mjr. G. K. Vaigauskas itin pabrėžė, jog labai svarbu kontroliuoti įvairius visuomeninius junginius: „Jei nurodytos organizacijos likdavo be partinių-tarybinių organų kontrolės ir vadovavimo, tuoj pat suaktyvėdavo ten patekę nacionalistiniai elementai.“⁶¹

Pusiau legali veikla dažnai išaugdavo iš institucinės opozicijos. Tokie jos veikėjai kaip Vytautas Žalakevičius ar V. Kubilius siekė savo idėjas perteikti platesniems žmonių sluoksniams laisviau, be cenzūros tarpininkavimo, kuris neišvengiamas spaudoje. Todėl jie rinkdavosi tiesioginį kontaktą su inteligentais oficialiai veikiančiose, bet režimo menkai prižiūrimose organizacijose. Antanas Terleckas dienoraštyje pažymėjo kitą tokių diskusijų rezultatą: „Filmu [„Niekas nenorėjo mirti“. – V. K.] Kremlius ir jo tarnai norėjo daug pasiekti. Bet šis filmas sukėlė diskusijas. Tokios diskusijos tik ne Kremliaus naudai. Jeigu kas ir nežinojo tiesos, po tokių diskusijų sužinos.“⁶²

Kita vertus, kaip rodo žmonių susidomėjimas tokiais pasisakymais, buvo poreikis ir „iš apačios“. Be to, iš tokio poreikio kilo ir savarankiškas visuomenės organizavimasis (pavyzdžiui, atsirado žygeivių klubų), kurio

dalys galėdavo ir tiesiogiai, be institucinio nacionalizmo, pereiti į pusiau legalią veiklą, jei tik susiklostydavo palankios aplinkybės. Vis dėlto tokį virsmą neretai paskatindavo būtent institucinis nacionalizmas. Antai kraštotyros judėjimo pradžia sietina su institucine opozicija. Gana greitai dalis šio judėjimo peržengė institucinės opozicijos ribas ir tapo pavojinga režimui.

Turbūt žymiausias susidorojimo su pusiau legalios opozicijos veikėjais atvejis yra 1973 m. vykęs aktyviausių kraštotyros judėjimo dalyvių teismas. Beje, neoficialiomis to meto žiniomis, kraštotyrininkų ramuvos dar 1971 m. uždraustos „ta dingstimi, kad nepriklausančios jokiai oficialiai organizacijai, šiuo atveju – kraštotyros draugijai“⁶³. „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikoje“ (toliau – LKBB) pateiktas kraštotyrininkų persekiojimo ir teismo 1973 m. aprašymas taip pat rodo, jog daugiausia nerimo režimui kėlė būtent šio judėjimo savarankiškumas, menka jo kontrolė: „Aktyviausi kraštotyrininkai [...] buvo verčiami pasirašyti pasižadėjimus, „kad ateityje nedalyvaus **saviveiklinėje** [išryškinta LKBB. – V. K.] kraštotyroje.“⁶⁴ Po teismo kraštotyros judėjimas imtas smarkiau kontroliuoti. Tačiau galima spėti, jog toks likimas kraštotyrininkus ištiko todėl, kad, KGB nuomone, jie peržengė toleruotino opoziciškumo ribą ir tapo pavojingi režimui siekiu „išplėsti nacionalinį judėjimą, sukurti didelę organizaciją be nario bilietų ir ženklų, be konkrečios struktūros, bet turinčią vieną idėją“⁶⁵. Iš tiesų dalis kraštotyros judėjimo dalyvių priskirtini jau ne opozicijai, o pasipriešinimui. Jų veikla apibrėžtina kaip tarpinė tarp pusiau legalios opozicijos ir pagrindinio pasipriešinimo. Vytenis P. Andriukaitis⁶⁶ prisimena, jog tokiuose judėjimuose buvo grupelių, kuriose su pagrindžiu susiję žmonės patikimesnius jaunuolius supažindindavo su savilaida. Taip oficialios organizacijos forma būdavo panaudojama

religinėms, tautinėms ir antisovietinėms idėjoms platinti. Toje pačioje organizacijoje galėjo rasti vietos ir pusiau legali opozicinė, ir pagrindinio pasipriešinimo veikla. Teresė Birutė Burauskaitė prisimena, kad kraštotyros judėjime plito ne tiek savilaida, kiek įvairių oficialiai neprieinamų darbų kopijos. Beje, būtent pora sulaikymų dėl kraštotyros veiklos paskatino ją suartėti su pagrindžiu⁶⁷.

Taip opoziciškumas susisieja su pasipriešinimu, suimdamas į save elgsenas, esančias tarp prisitaikymo ir pasipriešinimo.

IŠVADOS

Išskirtasis opozicinio elgesio modelis turėtų padėti tiksliau ir aiškiau įvardyti sovietmečio elgsenas. Į jį įtraukta veikla, kurią sunku priskirti tiek prie gryno prisitaikymo, tiek prie pasipriešinimo: ji oponavo režimui, bet kartu neperžengė leistinų veikimo rėmų.

Opozicinis elgesys papildoma prisitaikymo elgsenas ir yra labiau nutolęs nuo pasipriešinimo, reikalaujančio peržengti regimo paklusimo režimui ribą. Jis iš esmės telpa į sovietinio politinio korektiškumo, reiklavusio viešai nerodyti atviro priešiško sovietiniam režimui, rėmus.

Kartu opozicinis elgesys yra kompromisas tarp režimo spaudimo iš vienos pusės ir vertybinio reikalavimo su šiuo spaudimu nesutikti – iš kitos.

Socialinė opozicija – tai menkiausiai reflektuotas buitinio lygmens priešiškus režimui, jo skelbiamų elgesio normų nepaisymas, apėmęs socialinę kasdienybę. Ji stipriai susvetimėjimą su sovietiniu režimu.

Institucinei opozicijai priskirtina įvairių sričių veikla, kuria buvo siekiama stiprinti tautiškumą, pateikti visuomenei kuo daugiau lietuvių kultūrinio palikimo, veikti Lietuvos labui nepaisant nurodymų iš Mas-

kvos, kritikuoti paskirus režimo bruožus. Tai oficialiųjų režimo nuostatų nepaisymas, toleruojamas paties režimo. Tokia veikla vyko oficialiose institucijose ir režimo kontroliuojamoje viešumoje. Ji gana veiksmingai palaikė lietuviškumą, nors ir ideologizuotą. Kartu režimas neretai panaudodavo šią veiklą savo naudai.

Nuorodos

¹ K. Raškauskas, „Rezistencija, kolaboravimas ir konformizmas sovietmečiu: sąvokų vartosenos tendencijos“, *Akiračiai*, 2007, Nr. 8(394), p. 1, 12–14.

² K. Antanaitis, „Kalantinės ir jų aidai“, *Romo Kalantos auka: 1972 metų Kauno pavasaris*, Vilnius, 2002, p. 27.

³ R. Ozolas, *Atgimimo ištakose: 1970–1980 metų Lietuvos kultūrinio gyvenimo štrichai*, Vilnius, 1996, p. 62. 1971 m. birželio 3 d. įrašė minima opozicija, subrendusi po K. Korsako sparnu.

⁴ K. Antanaitis, op. cit., p. 26–27.

⁵ Trumpą kultūrinio elito atstovų sąsąją su konkreciu pagrindžio leidiniu aptarimą žr.: V. Klumbys, „Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 179–208.

⁶ A. Švedas, *Sovietinė lietuvių istoriografija: Oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985). Daktaro disertacija*, Vilnius, 2006, p. 58–59.

⁷ D. Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė?“, *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 145.

⁸ 2002 m. lapkričio 13 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Meile Lukšiene.

⁹ M. Lukšienė, „Apie Lietuvių literatūros katedrą...“, *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*, Vilnius, 2002, p. 36.

¹⁰ Jacques'o Bouveresse'o terminas, taikomas apibūdinti Vakarų akademinį visuomenės kritikų padėčiai, kai tokie žmonės toleruojami, bet kartu nustumiami į oficialiojo gyvenimo kelkraštį: M. Walzer, *Kritikų draugija. Visuomenės kritika ir politinis angažuotumas dvidešimtajame amžiuje*, Vilnius, 1992, p. 18.

¹¹ R. Ozolas, op. cit., p. 95 (1971 m. rugpjūčio 14 d. įrašas).

Pusiaus legali veikla – aktyvus dalyvavimas silpnai režimo kontroliuojamose, nors formaliai ir sovietinėse organizacijose ar menkai organizuotuose judėjimuose, dažnai turėjusiuose tautinį pobūdį. Radikaliausia jo dalis sutapo su pasipriešinimu.

¹² E. Grigoravičienė, „Tema, gyvenimas, žmogus – kūrybiškosios socrealizmo plėtros gairės“, *Menotyra*, 2005, t. 40, Nr. 3, p. 28.

¹³ A. Švedas, op. cit., p. 69–77.

¹⁴ Ibid., p. 77–118.

¹⁵ 2004 m. vasario 2 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Osvaldu Balakausku.

¹⁶ 2003 m. liepos 7 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Inge Lukšaitė.

¹⁷ Н. Рис, *Русские разговоры: культура и речевая повседневность эпохи перестройки*, Москва, 2005, с. 51.

¹⁸ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007, p. 171–172.

¹⁹ Pokalbis su O. Balakausku.

²⁰ T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania: 1945–1980*, Chicago, 1980, Table 1.

²¹ V. Shlapentokh, *Soviet Intellectuals and Political Power. The Post-Stalin Era*, Princeton, 1990, p. 79.

²² R. Ozolas, op. cit., p. 62 (1971 m. birželio 3 d. įrašas).

²³ Plačiau žr.: V. Klumbys, „(Ne)kaltųjų ieškojimas. Kova dėl sovietmečio praeities bei užmaršties“, *Inter-studia humanitatis*, 2007, Nr. 4, p. 148–165.

²⁴ A. Štomas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001, p. 254.

²⁵ T. Venclova, *Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova*, Vilnius, 2000, p. 9.

²⁶ *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakinės istorijos epizodų. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*, Vilnius, 2008, p. 229–231.

²⁷ Ibid., p. 231.

²⁸ K. Korsakas, *Literatūra ir kritika*, Vilnius, 1949, p. 25–26.

²⁹ „Iš J. Zinkaus parengto dokumento apie literatūros kritikos trūkumus laikraštyje „Literatūra

ir menas“ bei žurnale „Pergalė“, *Lietuvos archyvai*, 1990, Nr. 2, p. 191–192.

³⁰ M. Lukšienė, op. cit., p. 43.

³¹ P. Subačius, *Lietuvių tapatybės kalvė: tautinio iššivadavimo kultūra*, Vilnius, 1999, p. 198.

³² J. Janutis, *Užvakar ir šiandien. 35 metai eterio tarnyboje. Atsiminimai*, Vilnius, 1998, p. 88.

³³ V. Kudirka, *Laisvos valandos*, Vilnius, 1976, p. 43.

³⁴ D. R. Spechler, *Permitted Dissent in the USSR: Novy mir and the Soviet Regime*, New York, 1982, p. XV.

³⁵ 2005 m. lapkričio 23 d. straipsnio autoriaus pokalbis telefonu su Vytaute Žilinskaite.

³⁶ W. Benjamin, *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*, New York, 1986, p. 222.

³⁷ А. Е. Клецкин, „Искусство и власть в условиях эрозии тоталитарной идеологии. На материалах документального кино“, *Художественная жизнь России 1970-х годов как системное целое*, Санкт-Петербург, 2001, с. 300.

³⁸ K. Saja, *Komedijos: Lažybos, Silva studentauja, Vis per gerą širdį, Septynios ožkenos*, Vilnius, 1957, p. 286.

³⁹ Žr. V. Žilinskaitės apsakymą „Ranka“, akivaizdžiai pajuokiantį nieko nereiškiančius balsavimus ir sovietinę „demokratiją“: V. Žilinskaitė, *Angelas virš miesto: Humoras, satyra, parodijos*, Vilnius, 1967, p. 14–17. Jis buvo nuolat perspausdinamas šios autorės humoreskų rinkiniuose.

⁴⁰ D. Lapkus, *Poteksčių ribos: uždraustos tapatybės devintojo dešimtmečio lietuvių prozoje*, Chicago, 2003, p. 125.

⁴¹ R. Granauskas, *Duonos valgytojai: Apysaka ir apsakymai*, Vilnius, 1989, p. 135–147.

⁴² R. Ozolas, op. cit., p. 80 (1971 m. rugpjūčio 3 d. įrašas).

⁴³ Ibid.

⁴⁴ R. Girardet, *Politiniai mitai ir mitologijos*, Vilnius, 2007, p. 134.

⁴⁵ „Epizodai iš samanoto gyvenimo“, *Literatūra ir menas*, 1971, Nr. 52.

⁴⁶ „Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto ataskaita XVI suvažiavimui“, *Tiesa*, 1971, Nr. 53.

⁴⁷ 2003 m. gruodžio 17 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Aloyzu Stasiulevičiumi.

⁴⁸ С. Савицкий, *Андерграунд: Устория и мифы ленинградской неофициальной литературы*, Москва, 2002, с. 58–61.

⁴⁹ В. Кулаков, *Поэзия как факт*, Москва, 1999, с. 8.

⁵⁰ Vytautas Venckus, sud. S. Puidokienė, Vilnius, 2001, p. 491.

⁵¹ T. Venclova, „Iš 1958–1960 metų dienoraščio“, *Kultūros barai*, 1998, Nr. 1, p. 74 (1960 m. gegužės 13 d. įrašas).

⁵² 2004 m. sausio 29 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Kaziu Saja.

⁵³ D. Blažytė-Baužienė, op. cit., p. 145.

⁵⁴ V. Kubilius, *Dienoraščiai. 1945–1977*, Vilnius, 2006, p. 274 (1964 m. vasario 10 d. įrašas).

⁵⁵ A. Streikus, „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1(21), p. 7–30.

⁵⁶ N. Putinaitė, op. cit., p. 142.

⁵⁷ G. Notrimaitė, „Kam reikalingas Žalgiris sovietmečiu?“, *Colloquia*, 2007, Nr. 18, p. 103–114.

⁵⁸ Ibid., p. 108.

⁵⁹ V. Shlapentokh, op. cit., p. 78–79.

⁶⁰ Ibid., p. 77–78.

⁶¹ G. K. Vaigauskas, *Lietuvos nacionalistų kėjiška veikla ir kova su ja (vadovėlis praktikams)*, Kaunas, [1992], p. 78.

⁶² A. Terleckas, *Rezistento dienoraštis: 1966 metai*, Vilnius, 2008, p. 138.

⁶³ R. Ozolas, op. cit., p. 94 (1971 m. rugpjūčio 14 d. įrašas).

⁶⁴ „Teismo saualė Vilniuje“, *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys*, t. 2, 1974–1975, Nr. 8–15, Chicago, 1975, p. 128.

⁶⁵ G. K. Vaigauskas, op. cit., p. 79.

⁶⁶ 2003 m. rugsėjo 17 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Vyteniu P. Andriukaičiu.

⁶⁷ 2002 m. liepos 4 d. pokalbis su Terese Birute Burauskaite.

Gauta 2010 08 25
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Valdemaras Klumbys**ANTI-SOVIET BEHAVIOUR****Summary**

The article discusses one of the models of behaviour typical to Lithuanian society in the Soviet period, namely anti-Soviet behaviour, which was particularly characteristic to the cultural elite of the time. It is described as the activity of opposing the Soviet regime, but not exceeding the permissible limits of activities and thus not being repressed by the regime. The article states that such behaviour supplemented the conformance of society (when resistance is understood as the antipode to conformance). In the author's opinion, the opposition may be treated as the result of the interplay between the pressure of the regime and the values opposing to the regime, a certain compromise between the pressure of the regime on the one hand and the pressure of the values opposing the regime on the other hand.

The article distinguishes three levels of anti-Soviet behaviour. Social opposition is defined as resistance to the regime on a daily social level, ignoring the norms of behaviour proclaimed by the regime. The author maintains that such non-political activity that did not do direct harm to the regime increased alienation of people with the Soviet regime and weakened both the impact of the regime on society and the regime itself.

Institutional opposition, which is given major focus in the article, is defined as activities, particularly cultural activities, of the nation and for the sake of Lithuania dedicated to the preservation and support of national identity, culture, and the nation. It also includes public criticism of Soviet maladies and individual characteristics of the regime, artistic semi-nonconformism, the use of anti-Soviet

overtones in creative work, and other manifestations of disagreement with the ideology of the regime. The author maintains that this institutional opposition manifested itself in the activities carried out at official institutions and in the public space controlled by the regime. It is also asserted that official public national manifestations during the post-Stalin period, part of which were the result of opposition activity, cannot be considered useful only to the regime. Publicity allowed for the opposition to spread widely and most efficiently nurture Lithuanian identity, even though ridden with ideology. In the author's opinion, the opposition fit into the frame of the Soviet 'social contract' (people had to perform the mandatory rituals and not agitate publicly against Soviet power, whereas the regime leniently viewed the actual beliefs of people). The article discusses the crossing of the limit of permissibility as the criterion for allocating the activity to anti-Soviet activity and states that crossing such a threshold is difficult for researchers to identify. It is also affirmed that the regime sought to use the activities of institutional opposition for its own sake. It can therefore be stated that the opposition's stance was at least partially useful to the regime.

Semi-legal activity is singled out as the highest level of opposition. It is defined as active participation in organisations that are formally Soviet but only slightly controlled by the regime or in loosely organised movements, usually of a national nature. The relationship of this activity with the opposition is defined.

Imantas Melianas

Laisvos žuvėdros klyksmo pašauktas

1957 m. liepos 16 d. sovietinio žvejybos tralerio MRT-170 komanda atviroje jūroje, už 62 mylių nuo kranto, pastebėjo vienišą irkluotoją, kuris netrukus buvo sulaikytas ir perduotas atskubėjusiems pasieniečiams. Kas šis drąsuolis, ryžęsis dėl išsvajotos laisvės menka valtele įveikti šėlstančią jūrą? Ir kiek dar jų – visuomenei menkai težinomų didvyrių – gyveno ir tebegyvena šalia mūsų?

TVIRTO BŪDO KALVĖ

Antanas Gintautas Sakalauskas gimė 1937 m. birželio 10 d. Klaipėdos krašto Pagėgių apskrities Lauksargių miestelyje apsigyvenusių tikrų žemaičių Adolfo ir Elzbietos (mergautinė pavardė Jonikaitė) Sakalauskų šeimoje, kurioje, be Antano, dar augo jo brolis Romualdas (1933–2004) ir sesuo Danutė (1939–2007). Netrukus nacių valdomai Vokietijai paveržus iš Lietuvos Klaipėdos kraštą, šeima grįžo atgal į Žemaitiją, į Gevilių kaimą šalia Kražių.

Vaikai šeimoje buvo auklėjami patriotiškai – namuose ant sienos kabojo Vytauto Didžiojo, Jono Basanavičiaus, Stepono Dariaus ir Stasio Girėno portretai (Antano senelė iš mamos pusės buvo S. Girėno motinos sesuo). Abu tėvai buvo neblogi dainininkai, mama gerai mokėjo vokiečių kalbą, kurios pramoko ir Antanas. Ramus šeimos gyvenimas baigėsi, kai grįžus frontui 1945 m. sausio

22 d. buvo suimtas tėvas. Nors karo metais Adolfas Sakalauskas tik ūkininkavo ir dirbo laiškanėšiu, jis buvo apkaltintas žydų žudymu ir dalyvavimu sunaikinant sovietinius diversantus, dėl ko buvo nuteistas dvidešimt penkeriems metams lagerio, dar penkerius metus uždraudžiant grįžti į Lietuvą. Po daugelio metų Antano tėvo byla domėjosi Simono Wiesenthalio centro darbuotojai, tačiau ir jiems nepavyko rasti jokių jo kaltės įrodymų. Antanas prisimena, kaip mama, sužinojusi apie vyro ir vaikų tėvo suėmimą, visą naktį praverkė.

Prasidėjo sunkūs laikai, neretai motina neturėjo kuo vaikų maitinti. Žemės ūkio padargus ir kitokį turtą iš maitintoją praradusios šeimos atėmė ir viską ežere nuskandino komunistuojantys kaimynai Ruzgiai. Atsirado ir daugiau tautiečių, kurie siekė įsiteikti naujajai valdžiai ir visaip tyčiojosi iš apsiginti negalinčios motinos su vaikais. Antanas prisimena jų pavardes: Zigmantas Marcinkus, Mickis, Pocius... Visi jie buvo sribai arba jų talkininkai. Antanas siekė jiems vaikiškai keršyti, bet išėjo dar blogiau: kad išvengtų numanomų represijų, E. Sakalauskienė buvo priversta žemintis prieš skriaudėjus, dykai šienauti jų pievas, ravėti daržus. Vargo ir bado spaudžiamus vaikus buvo priglaudę giminės iš Baravykų kaimo prie Medvėgalio, iš Kaltinėnų ir kitų vietovių.

Kelerius metus šeima nieko nežinojo apie tėvą, kol pagaliau gavo iš jo atvirlaiškį iš

Komijos ASSR, Vorkutos apylinkėse, esančio lagerio. Ponas Antanas saugo šį sulamdytą lapelį kaip brangiausią šeimos relikviją. Vorkutos kalinys atsiuntė ir keletą sunkiai uždirbtų rublių, už kuriuos motina nupirko ir pasėjo miežių, – taip ir gyveno. Vėliau ryšys su tėvu vėl nutrūko, ir tik po daugelio metų jis grįžo į Lietuvą apkurtęs ir apakęs. Netrukus, 1958 m., jis mirė. 1973 m. neliko ir daug iškentėjusios mamos.

Dar būdamas paauglys, Antanas susidraugavo su kaimynystėje veikusiais Lietuvos laisvės kovotojais partizanais (ypač su vienu iš jų – 1926 m. Kelmės valsčiaus Valpainių kaime gimusiu Vytautu Jasulaičiu), net rašė apie juos eilėraščius. Kaip ir kiti susipratę lietuviai, net ir skursdami, Sakalauskai stengėsi kiek išgalėdami padėti partizanams teikdami jiems reikiamos informacijos ir maisto. Antanas ir pats ne kartą yra sėlinęs miško takeliu su virtų bulvių katiliuku rankoje. Kartais partizanai ir patys užsukdavo pas ūkininkus pasistiprinti ir pailsėti – tai buvo vadinama „dienavojimu“.

Nors Antanas draugavo su V. Jasulaičiu net penkerius metus, enkavėdistams taip ir nepavyko apie tai sužinoti. V. Jasulaitis darė didelę įtaką besiformuojančiai Antano pasaulėžiūrai. Partizanas kalbėdavosi su paaugliu įvairiomis istorijos ir politikos temomis, tikėjosi, kad Lietuva bus išlaisvinta per laukiamą Jungtinių Amerikos Valstijų ir Sovietų Sąjungos karą. 1948 m. V. Jasulaitis dalyvavo Sakalauskų skriaudėjų ir išdavikų tėvo ir sūnaus Ruzgių egzekucijoje. Apie tai, be paties partizano, Antanui papasakojo ir jo vienmetis draugas Bagdonavičius, kuris ganė Ruzgių karves. Ruzgiai aktyviai bendradarbiavo su okupantais, įduodavo jiems „antitarybiškai“ nusiteikusius kaimynus. V. Jasulaitis pasakojo Antanui, jog partizanai net penkis kartus buvo įspėję Ruzgius, kad jų išdavikiška veikla daugiau nebus toleruojama.

Partizanai įėjo į Ruzgių trobą tada, kai šeima kartu su pas juos piemenavusiu Bagdonavičiumi vakarieniavo. Išvedę Bagdonavičių į priemenę, jie perskaitė nuosprendį ir nekreipdami dėmesio į Ruzgienės maldavimus sušaudė Tėvynei nusikaltusius vyrus. Pats V. Jasulaitis buvo suimtas 1953 m. Partizaną išdavė jo pažįstama Loveikytė, kuri, apsilankiusi pas jį miške, uždavė jam migdomųjų. Vienintelį laišką iš V. Jasulaičio jo sesuo gavo po pusmečio; daugiau jokių žinių iš jo nesulaukta. Težinoma, kad jis buvo nuteistas mirties bausme, bet įkalintas kažkokiame Sibiro lageryje, kur buvo nužudytas arba pats nusižudė.

JŪRA KAIP LAISVĖS VARTAI

Dar mokydamasis Kražių mokykloje Antanas dažnai susimąstydavo apie gyvenimo tikslą ir pareigą Tėvynei. Matydamas silpstantį pasipriešinimo judėjimą, svajojo jį atgaivinti ir sustiprinti. Jaunuolis manė, kad jėgų santykį nelygioje kovoje galėtų pakeisti iš Vakarų gauta parama – ginklai, šaudmenys, kita amunicija, kurią būtų galima atgabenti į Lietuvą oru arba jūra. Ypač patrauklus jaunajam patriotui atrodė antrasis būdas: Antanas net buvo nubraižęs tam skirtą didelio laivo brėžinius. Jo įsivaizdavimu, toks laivas galėjo atgabenti krovinį arčiau Lietuvos krantų, o iš ten krovinyms dalimis būtų pasiekęs krantą valtimis. Bet iš pradžių reikėjo ištrūkti iš svajotąjį Laisvės pasaulį ir užmegzti ryšius su lietuvių emigrantais (Čikagoje Sakalauskai turėjo giminių). Būtent dėl to Antanas ketino stoti į lakūnų arba jūrinių mokyklą. Bet norui mokytis Riazanės lakūnų mokykloje kategoriškai pasipriešino mama, kuri šio miesto pavadinimą ištardavo kaip „Rezarnia“, t. y. vieta, kur pjaunama.

Nikitos Chruščiovo „atšilimo“ laikais nū-tarta Klaipėdoje įkurti lietuvišką jūrėivystės

mokyklą, į kurios pirmą kursą 1956 m. buvo priimta 60 kursantų, tarp jų – ir Antanas Sakalauskas. Buvo mokoma rusų ir anglų kalbomis. Mokykloje darbštus ir smalsus jaunasis kursantas užmezgė ypač draugiškus ryšius su šios mokyklos dėstytoju A. Bernatoniū. Tai jis išmokė Antaną navigacijos pagrindų. Bet būsimieji šturmanai ir motoristai neilgai džiaugėsi naujomis jūrininkų uniformomis, nes numalšinus Vengrijos sukilimą visas kursas buvo paleistas. Okupantai išsigando, kad atviroje jūroje jie gali nesuvaldyti „nacionalinių kadru“. Tiesa, kursantams buvo pasiūlyta persikvalifikuoti į „nepavojingus“ upeivius, bet Antanui, kaip ir daugeliui kitų, tai reiškė išsižadėti svajonės. Iš prigimties valstietis, Antanas dar bandė mokytis veterinarijos technikume, tačiau neturėdamas jokio pragyvenimo šaltinio turėjo nutraukti ir šiuos mokslus.

Galutinai apsisprendęs, A. Sakalauskas smulkiai suplanavo savo tolesnius veiksmus ir pradėjo ruoštis būsimam pabėgimui iš sovietų imperijos. Jis įsidarbino Klaipėdos kojinių fabrike, be to, būdamas geras mechanikas, uždarbiavo remontuodamas sunkvežimius, darbavosi mūriniu. Užsidirbęs pinigų nusipirko valtį (baidarę), kompasą ir kitus būsimam žygiui reikalingus daiktus. Bet svarbiausia, kad jis pradėjo nuolat treniruotis – kasdien Kuršių mariose nuplaukdavo baidare po 10–15 kilometrų. Treniruodamasis A. Sakalauskas išnagrinėjo ir sovietinių pasieniečių darbo subtilybes: sužinojo, kur yra jų postai, kaip ir kada keičiasi pamainos. Anot A. Sakalausko, rusų pasieniečiai saugojo uostą atmetinai, tik jų šunys gerai „dirbo savo darbą“. Keletą kartų jis mėgino išplaukti į atvirą jūrą pro uostą, nes šiuo atveju jam būtų nereikėję vilkti sunkokos baidarės ir kitų daiktų per Kuršių nerijos brūzgynus. Deja, visi šie mėginimai buvo nesėkmingi. Plaukiantį baidare pro uostą pirmą kartą, sovietų pasieniečiai jį

sulaikė ir apklausė bei pranešė apie įtartinę „sportininką“ KGB. Netrukus iš buto, kuriam gyveno, šeiminingės Jakubaitienės A. Sakalauskas sužinojo, kad jo ieškojo kažkokie civiliai apsirengę žmonės. Moteris bijojo, kad jaunuolis neužtrauktų jai nemalonumų, tad 1957 m. liepos 1 d. jis persikėlė į malkų sandėlį arčiau marių. Sandėlio savininkui sentikiui jis taip pat prisistatė sportininku.

Toliau delsti buvo pavojinga. Nelaukdamas eilinio atlyginimo, A. Sakalauskas nusipirko maisto ir naktį iš liepos 13-osios į 14-ąją perplaukė Kuršių marias (drabužius nerijoje jis buvo paslėpęs jau anksčiau). Šeši kilometrai į pietus nuo Smiltynės jis per brūzgynus nuo marių iki jūros nutempė savo valtį su daiktais ir iš karto sėdo irtis tolyn nuo kranto. Tai buvo pats pavojingiausias kelio ruožas, nes maždaug už kilometro nuo kranto jūroje patruliavo sovietiniai pasienio kateriai išjungtomis šviesomis, o nuo kranto jūrą raižė galingi prožektoriai. Vienu metu prožektorius apšvietė ir bėglio baidarę, bet A. Sakalauskas spėjo atsigulti ant jos dugno. Vėliau pasieniečiai prisiminė lyg kažką matę, bet jie nusprendė, jog tai tik nutrūkęs plūdu-ras. Tolstant krantui horizonte pasirodė žvejų laivai, su kuriais irgi reikėjo vengti susitikti. Dėl to A. Sakalauskui ne kartą teko keisti kursą, eikvoti jėgas ir laiką.

Pirmą naktį A. Sakalauskas irklavo negailėdamas jėgų ir įveikė maždaug 35 kilometrų atstumą. Kitą dieną jis keliskart girdėjo danguje ūžiant lėktuvo variklį ir suvokė, kad jo jau ieškoma. Laimei, dangų dengiantys debesys ir rūkas neleido rusų lakūnui pastebėti su bangomis besigrumiančio narsuolio. Vėliau A. Sakalauskas sužinojo, kad jo ieškoti pradėta jau kitą po pabėgimo dieną, kai jis nepasirodė darbe. Buvo apklausti jo kaimynai, draugas Povilas Nausėda, motina, brolis Romualdas ir sesuo Danutė. Ši vienintelė žinojo brolio paslaptį, bet tardytojui Juozui Tamošaičiui apie tai neprasitarė.

Trečią dieną jūroje kilo audra su perkūnija, dėl ko irtis darėsi vis sunkiau. Be to, dažnai teko tikrinti kursą (reikėjo laikytis 285 laipsnių azimuto), bet kompasas nuolat šlapo, rodyklės lipo prie stiklo, tad Antanas buvo priverstas dažnai jį valyti. Ketvirtą parą jūra aprimo, bet bėgliui jau ėmė sekti jėgos (per tą laiką jis nė karto nebuvo numigęs), prasidėjo haliucinacijos. Pasibaigus gėlo vandens atsargoms, jis pabandė gerti jūros vandenį, bet bemat viską išvemdavo. A. Sakalauskas labai gailėjosi, kad jam nepavyko įkalbėti geriausio bičiulio P. Nausėdos bėgti kartu. Sunkią akimirką jis išsitraukdavo iš neperšlampamo maišelio giminaičių nuotraukas ir meldavosi. Paskui, sukaupęs paskutines jėgas, vėl irkludavo.

Šiek tiek atsigavęs, A. Sakalauskas išgirdo žuvėdrų klyksmą. Tai reiškė, kad artėja Gotlando salos (Švedija) krantas. Netrukus jis pamatė ir baltą, kaip jam pasirodė, laivą. „Tokį baltą baltą kaip svajonė. Įsivaizdavau, kad švedų laivai turi būti tik baltos spalvos, nes taip man buvo pasakojęs A. Bernatonis. Sukaupiau visas jėgas ir užguliau irklus“, – prisimena A. Sakalauskas. Jį taip pat pastebėjo: iki tol vietoje plūduriavęs laivas apsipylė juodais dūmais ir pajudėjo bėglio link. Po kelių minučių A. Sakalauskas su siaubu pastebėjo ant žvejybos laivo stiebo plevėsuojančią raudoną vėliavą. Bėglys mėgino keisti kursą, bet persekiojotai nė neketino nuo jo atstoti. Po kelių valandų pasirodė dar trys laivai pradėjo supti A. Sakalauską iš visų pusių. Bėgliui manevruojant, du laivai vos nesusidūrė vienas su kitu.

Kadangi buvo pasiruošęs ir blogiausiam atvejui, A. Sakalauskas nesutriko ir, išmetęs į jūrą turimus dokumentus bei išskleidęs tetos Akseveros iš Baravykų kaimo pasiūtą Švedijos vėliavą, taisyklinga vokiečių kalba ramiai paaiškino laivo denyje stovintiems žvejams, kad jis – jūroje pasiklydęs švedų sportininkas. Bet dabar, įtikinėjo A. Sakalauskas,

viskas gerai: jis jau susiorientavęs ir grįžtąs namo. Rusų tai akivaizdžiai neįtikino. Kaip čia dabar: vėliava švediška, kalba vokiškai, o baidarė – sovietinė. Be to, visi Baltijos jūroje žvejojantys sovietų laivai prieš kelias dienas buvo gavę nurodymą atidžiai stebėti jūrą ir ieškoti bėglio, todėl į A. Sakalausko vokiškus aiškinimus ir prašymus palikti jį ramybėje rusai atsakydavo: „Siuda! Plyvi siuda!“ („Čionai! Plauk čionai!“). Iš laivo darytos A. Sakalausko nuotraukos vėliau pateko į jo 14 tomų bylą, kuri saugoma Lietuvos ypatingajame archyve. Pačios nuotraukos šiuo metu yra Vilniuje, Genocido aukų muziejuje.

Supratęs, kad šis jo mėginimas pabėgti iš sovietų imperijos galutinai žlugo, A. Sakalauskas leidosi virvinėmis kopėčiomis įkeliamas į laivo denį, kur jį apklausė lietuvis kapitonas Šiaučiukėnas. Bet pirmiausia bėglys paprašė vandens, kurio vienu kartu tada išgėrė kelis litrus. Iškart po apklausos jis užmigo ir prabudo tik tada, kai prie žvejybos laivo prisišvartavo torpedinis kateris. Iš vieno laivo į kitą A. Sakalauską surakintomis rankomis lydėjo automatais ginkluoti siauraakiai rusų kareiviai. Atsisveikindamas su kapitonu Šiaučiukėnu, bėglys dar spėjo jo paklausti: „Kas dabar man bus?“, į ką kapitonas atsakė: „Kokie dešimt metų Sibiro.“

Pirmasis A. Sakalauską dar kateryje tardė pulkininkas Popovas, kuris labai nustebo, kad jaunas lietuvis puikiai kalba rusiškai. Kaip vėliau paaiškėjo, sulaukytuosius visada stengtasi apklausti kuo anksčiau, kad jie nesusigalvotų pateisinamų versijų. Ypač bjaurus per apklausą buvo kitas rusų pulkininkas, kuris nuolat kaišiojo A. Sakalauskui po nosimi švedišką vėliavą ir reikalavo paaiškinti, ką tai reiškia. Popovas nustebo dar labiau, kai A. Sakalauskas, norėdamas įveikti ruso budrumą, pradėjo atmintinai cituoti jam rusų literatūros klasikus – Aleksandrą Puškiną, Nikolajų Ostrovskį ir kitus. Klausiamas apie pabėgimo motyvus, A. Sakalauskas atsakyda-

vo vienodai – jis norėjęs mokytis jūreivystės, o Sovietų Sąjungoje tai buvo neįmanoma, tad buvęs priverstas bėgti į Švediją. Ir, žinoma, jokios politikos. Popovas, nors kalbėjosi su A. Sakalausku tarsi geranoriškai ir net gyrė jį už drąsą, bėgliu aiškiai nepasitikėjo ir vis grįždavo prie labiausiai jį dominančių klausimų: „O ką tu išmetei į jūrą? Ar esi susijęs su banditų pogrindžiu?“

Po kelias dienas trukusios apklausos Klaipėdoje A. Sakalauskas buvo išvežtas į Vilnių, į rūsiuose įrengtą KGB vidaus kalėjimą, kur jį aplankė pats Lietuvos SSR KGB vadovas generolas Kazimieras Liaudis. Kalbėdamasis su sulaikytuoju, generolas neslėpė nuostabos („Kaip tu galėjai nuplaukti baidare jūroje 150 kilometrų?“) ir turbūt gailėjosi, kad juodu atsidūrė skirtingose barikadų pusėse. Bet išgirdęs A. Sakalausko aiškinimus, kad jis bėgęs į Švediją vien tik norėdamas siekti mokslų, Lietuvos čekistų vadas neišlaikęs prapliupo: „Nors tu ir nenori prisipažinti, mes viską žiname apie tavo šeimą! Tavo tėvas nuteistas už tėvynės išdavystę, o kiti tavo šeimos nariai padėdavo banditams!“ 1957 m. rugšėjo 14 d. K. Liaudis perdavė A. Sakalausko bylą Lietuvos SSR prokuratūrai. Vykstant parengtiniam tardymui buvo atliktos kratos pas jo motiną, draugus P. Nausėdą ir Eleną Skaudvilaitę (iš jos A. Sakalauskas buvo gavęs neva „antitarybinio“ ir „nacionalistinio“ pobūdžio laišką). Per keturis mėnesius A. Sakalauską tardė net septyniolika tardytojų, tačiau jiems taip ir nepavyko jam prisegti SSRS baudžiamojo kodekso 58-ojo straipsnio (tėvynės išdavystės), todėl 1957 m. spalio 10 d. jis buvo nuteistas dvejiems metams nelaisvės pagal 84-ąjį straipsnį – už pabėgimą į užsienį pažeidus SSRS valstybės sieną. Šis įvykis parodė, kad geležinė uždanga vis dėlto nėra neįveikiama. A. Sakalausko pabėgimas brangiai atsiėjo daugeliui aukštų SSRS pasienio kariuomenės karininkų, kurie dėl to neteko turėtų antpečių ir pareigų. Apie tai

A. Sakalauskui papasakojo ir jo buvęs klasės draugas Antanas Jasulaitis (g. 1937 m.), kuris tarnavo 1958 m. lapkričio mėn. išformuotame pakrantės apsaugos dalinyje.

Kalėti teko pačiame Vilniaus centre esančiame KGB vidaus kalėjime, tačiau tai nereiškia, kad kalinimo sąlygos buvo pakenčiamos. Griežtas režimas ir prastas maistas smarkiai pakenkė A. Sakalausko sveikatai, todėl paleistas iš kalėjimo buvęs treniruocių užgrūdintas sportininkas buvo taip išsekęs, kad vos tegalėjo paeiti keletą šimtų metrų. Būtent šio baisaus kalėjimo, kuriame pokario metais buvo kalinami ir žudomi tūkstančiai Lietuvos patriotų, kameroje gimė liūdnos A. Sakalausko eilės:

*Antanėli, Antaniuk, lakūnu nebūsi –
Rodo Lenino ranka į saugumo rūšį.
Antanėli, Antaniuk, jūreiviu nebūsi –
Tu šaltojoj Vorkutoj šachtoje supūsi...*

Buvęs kalinys prisimena, kad kartą pro kameros duris išgirdo skardų moters balsą: „Aš esu Nijolė Sadūnaitė, nuteista trejiems su puse metų pagal tokį ir tokį straipsnį...“ ir piktą ją nutraukusio prižiūrėtojo riksmą: „Molči, suka! Nesi parašu!“ („Nutilk, kale! Nešk išmatas!“). Taip bebaimė kovotoja pranešė apie save kitose kameroje kalintiems patriotams.

Galima sakyti, kad A. Sakalauskui pasisekė, nes tą pačią 1957-ųjų pabaigoje, SSRS vadovui N. Chruščiovui vykdant vadinamąją atšilimo politiką, buvo paskelbta masinė amnestija. Išėjęs į laisvę A. Sakalauskas dar turėjo trejus metus atitarnauti SSRS Šiaurės laivyno bazėje Severomorske, kur iš pradžių jis buvo paskirtas laivyno Politinio skyriaus viršininko Stepano Luganskio vairuotoju. Kartu su savo viršininku jis apsilankė net Barencio jūros krante įrengtose slaptose raketų šachtose. Tik po pusės metų paaiškėjus, kad jis yra kalėjęs „už politiką“, A. Sakalaus-

kui teko iš „Pobedos“ persėsti prie kariško sunkvežimio vairo. Gyvenimo negandos nesugniuždė jauno vyro. Savarankiškai mokydamasis, tarnybos metu jis sugebėjo išlaikyti vidurinio mokslo egzaminus. Kartu su kitais kareiviais iš Lietuvos, tarp kurių buvo ir būsimas ilgametis Lietuvos Respublikos Seimo narys, Kovo 11-osios Akto signataras Antanas Račas, A. Sakalauskas Severomorske buvo įstojęs į slaptą „Lietuvio“ būrelį, kurio nariai diskutavo politinėmis temomis, kartu švęsdavo okupantų uždraustas tautines ir religines šventes. A. Sakalauskas pagrieždavo draugams smuiku. Šios grupės dvasios tėvu A. Sakalauskas vadina A. Račo draugą šiaulietį kunigą Zigimą Grinevičių, su kuriuo jie palaikė ryšį laiškais.

LAISVO ŽODŽIO KAINA

1961 m. liepos 13 d. atsisveikindamas su tarnybą baigiančiu A. Sakalausku dalinio Ypatingojo skyriaus (KGB) viršininkas jį perspėjo: „Tik nebandyk vėl užsiimti antitarybine veikla.“ Bet argi galima pakeisti žmogaus prigimtį?

Grįžęs į Tėvynę A. Sakalauskas įstojo į Vilniaus universiteto Istorijos ir filologijos fakultetą ir, 1966 m. jį baigęs, tapo diplomotu germanistu. Įsidarbino Kauno politechnikos instituto Užsienio kalbų katedroje dėstytoju asistentu, vedė kurso draugę Juliją Sakalaitę (vėliau – ilgametę KPI anglų kalbos dėstytoją), kuri irgi buvo kilusi iš pilietiškai susipratusios šeimos (jos tėvelis, būdamas 18 metų, 1919 m. įstojo savanoriu į Lietuvos kariuomenę). Netrukus šeimoje gimė sūnus Žilvinas. Tačiau visą laiką A. Sakalauskas jautė, kad yra stebimas KGB.

Dar 1963–1964 m. jis kartu su savo draugu A. Raču suartėjo su tuo metu susikūrusia ir pagrindyje veikusia Pozityvistų partija, kuriai priklausė jos vadovas Vytautas

Berenta, Antanas Danielius, vertėjas Povilas Gasiulis, dainininkė Irena Arbačiauskaitė ir dar keliolika žmonių. Jos nariai atvirai neteigė siekiantys išlaisvinti Lietuvą, tačiau netiesiogiai veikė ta linkme kitomis priemonėmis – „ieškodami tiesos“ ir „vadindami daiktus savo vardais“. Nors ir laikėsi griežtos konspiracijos, ši pogrindžio organizacija buvo išaiškinta KGB ir sunaikinta, o jos nariai (tarp jų ir A. Sakalauskas) – ilgai tampomi. Galimas dalykas, kad pozityvistai išsidavė dėl pernelyg subiuokratintos veiklos: kandidatai į šios partijos narius privalėjo užpildyti išsamias anketas, pateikti savo nuotrauką...

Vėliau, 1971–1972 m., A. Sakalauskas pasinėrė į legalią Kraštotyros draugijos veiklą, kur rado nemažai bendraminčių. Nors atrodė, kad sovietinė imperija yra neįveikiama, vyrai nutarė pagal išgales kelti tautiečių sąmoningumą ir taip atlikti pareigą Tėvynei.

Čia vertėtų kiek išsamiau pristatyti A. Sakalausko bendražygius. Vyriausias iš jų buvo Izidorius Rudaitis (1911 03 02–1993 09 25). Jį su A. Sakalausku supažindino Petras Navardaitis, kuris pasiūlė pastarajam Kauno 4-ojoje vidurinėje mokykloje dėstyti vokiečių kalbą. 1938 m. I. Rudaitis baigė medicinos studijas Vytauto Didžiojo universitete, po ko dirbo rentgenologu ir terapeutu. Būdamas „Varpininkų“ organizacijos narys ir iš prigimties neprisitaikėlis, jis jau studijų metais pateko į Lietuvos saugumo akiratį, nes platino „buvusių prezidentų ir ministerių pirmininkų pareiškimą ponui Respublikos prezidentui“, buvo Vyriausiojo ūkininkų gelbėjimo komiteto, kuris rėmė Suvalkijos ūkininkų sukilimą, narys. 1935 m. po namuose atliktos kratos I. Rudaitis buvo suimtas; dar kartą krata pas jį padaryta 1936 m. Nuo 1938 m. I. Rudaitis tarnavo Lietuvos kariuomenėje, turėjo jaunesniojo leitenanto laipsnį. Nacių okupacijos metais

jis buvo Vilniaus vaikų namų vyr. gydytojas, suteikė savo darbovietėje patalpas pagrindinio spaustuvei, kurioje buvo leidžiamas liaudininkų pakraipos antinacinis laikraštis „Nepriklausoma Lietuva“, gelbėjo žydų tautybės Lietuvos piliečius. 1944 m. kovo 17 d. jis tapo kandidatu į Vietinės rinktinės sanitarijos karininkus. Po karo iki pat pensijos dirbo Kaune rentgenologu. 1992 m. rugsėjo 22 d. I. Rudaitis buvo apdovanotas Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi, bet taip ir nesulaukė dienos, kada bus paneigti okupacinės valdžios jam primesti kaltinimai.

A. Sakalauskas kartu su I. Rudaičiu pinigais ir maistu šelpė „už tėvynės išdavystę“ nuteistų asmenų šeimas. Dalį lėšų jie gaudavo iš minėto Šiaulių kunigo Z. Grinevičiaus. Be to, juodu buvo sutarę parengti eilėraščių rinkinį „Ištrėmimo“, kurį ketino nusiųsti į Jungtines Amerikos Valstijas. 1971 m. A. Sakalauskas ir I. Rudaitis kartu su Kauno medicinos instituto studentu Šarūnu Žukausku nutarė įkurti patriotinę pagrindinio organizaciją, turėjusią gaminti ir platinti okupacinės valdžios nusikaltimus demaskuojančias proklamacijas. Tuo pačiu tikslu buvo numatyta leisti laikraštį „Naujasis varpas“. A. Sakalauskas susipažino su Š. Žukausku dalyvaudamas Kraštotyros draugijos veikloje. Jo prašymu buvo išvertęs iš vokiečių kalbos Sigmundo Freudso darbų, pagamino jam specialių medicinos įrankių. Trijulė neslėpė savo įsitikinimų nuo draugų kraštotyrininkų, dėl ko, matyt, jau pradiniam pagrindinio veiklos etape pateko į KGB akiratį. Ėmė dėtis keisti dalykai. Antai vos tik prasitaręs siaurame rate, kad reikėtų gauti rašomąją mašinėlę, A. Sakalauskas savo spintoje Kauno 4-ojoje vidurinėje mokykloje rado net keturias rašomąsias mašinėles rusišku šriftu. Iš kur jos atsirado, niekas iš bendradarbių negalėjo paaiškinti. Panašiai atsitiko ir su dauginimo aparatu: vos tik 1973 m. pradžioje pradėjus aiškintis

galimybes jį įsigyti, beveik iš karto prisistatė žmogus iš Kauno eksperimentinės gamyklos, kuris pasisiūlė parduoti pagrindinį dauginimo aparato elementą – procesorių.

Kiek palaukęs ir matydamas, kad paslaptinių rašomųjų mašinėlių niekas nepasigenda, A. Sakalauskas su bendraminčiais nutarė perdaryti jas į lietuviškas. Jau 1972 m. vasario 14–15 d. (prieš pat Vasario 16-ąją) Kaune pasirodė „Jaunosios Lietuvos“ sąjungos Kauno skyriaus vardu pasirašytų lapelių, kuriuose buvo sakoma, kad „rusai yra okupantai, siekiantys išnaikinti lietuvių tautą“, dėl ko „reikia kovoti su okupantais“. Tekstai, kuriuos redagavo Jonas Tolušis (jo A. Sakalauskas nepažinojo) buvo išspausdinti mašinėle ir padauginti fotografuotiniu būdu. Panašių lapelių tų pačių metų spalio 22 d. pasirodė ir Vilniuje. Slaptosios grupės nariai vykdė ir organizacinę agitacinę veiklą, siekdami įtraukti į būsimą organizaciją daugiau patriotiškai nusiteikusių žmonių; savišvietai ir aplinkinių patriotiniam ugdymui jie pasitelkė tarpukario Lietuvos istorinę literatūrą. Tarp tų, kurie iš karto atsisakė dalyvauti kuriamos patriotinės organizacijos veikloje, buvo būsimas Lietuvos Respublikos Seimo narys Justinas Karosas ir 1991 m. promaskvietiško Nacionalinio gelbėjimo komiteto ideologas Juozas Jermalavičius.

Vis dėlto A. Sakalauskas su bendraminčiais dėl objektyvių priežasčių taip ir nespėjo sukurti stiprios antisovietinio pagrindinio organizacijos. Ji neturėjo vadovo ir aiškos struktūros; nespėta išleisti ir pirmo „Naujojo varpo“ numerio. 1973 m. kovo 27–28 d. A. Sakalausko, I. Rudaičio, Š. Žukausko bei jų pažįstamų Vidmanto Povilionio ir Petro Katinio butuose buvo atliktos kratos, kurių metu rastos dvi rašomosios mašinėlės, dauginimo aparato „Era-2“ procesorius, magnetofono juostų, „antitarybinio turinio“ literatūros ir kitų įkalčių.

Tada galėjo būti suimta ir daugiau žmonių, tačiau tuomet tinkamai pasielgė sesers Danutės vyras Adolfas Dužinas (g. 1939 m.), kuris savo automobiliu „Zaporožec“ apvažiavo bendraminčius Kražiuose, Užventyje ir Rietave ir išpėjo apie gresiantį pavojų. Tai leido jiems paslėpti „antisovietinę“ literatūrą ir kitus įkalčius.

Lietuvos ypatingajame archyve saugomoje baudžiamojoje byloje Nr. 47668/3 pažymima, kad kaltinamieji vykdė „organizacinę pagrindinio veiklą“ ir 1971–1972 m. iš Kauno 4-osios vidurinės mokyklos pasisavino keturias rašomąsias mašinėles. Išspausdinę jomis „antitarybinius“ tekstus, jie fotografuotiniu būdu pagamino 150–200 lapelių. Taip pat nurodoma, kad 1973 m. kovo mėn. jie įsigijo kopijavimo aparato procesorių, kurį ketino panaudoti leisdami nelegalų laikraštį „Naujasis varpas“. „Antitarybinei“ veiklai vykdyti kaltinamieji pasinaudojo legaliai veikiančia Kraštotyros draugija, kurios Kauno folkloro sekcijoje mokė narius „nacionalistinių“ dainų ir rinko iš jų mėnesinį trijų rublių mokestį. Byloje rašoma, jog tyrimo metu buvo nustatyta, kad įsigyti priemonės, reikalingoms „antitarybiniam“ lapeliams gaminti, I. Rudaitis buvo davęs A. Sakalauskui 800, o Šiaulių kunigas Z. Grinevičius Š. Žukauskui – 100 rublių. Bylos išvadoje tvirtinama, kad 1972 m. rugpjūčio mėn. kaltinamieji kalbėjo apie būtinybę surengti teroro aktą prieš neįvardytą žymų komunistų veikėją.

Parengtinio tardymo metu kaip liudytojai arba įtariamieji buvo apklausti ir daugiau asmenų, kuriuos kaltinamieji laikė savo bendraminčiais: Algimantas Urbonavičius (g. 1948 m.), Jonas Trinkūnas (g. 1939 m.), Marius Arvydas Šliogeris (g. 1944 m.), Alfonsas Juška ir Š. Žukausko uošvis Aleksandras Bendinskas (g. 1920 m.). Visų jų veikla, anot toms dienomis Lietuvos komunistinės valdžios oficioze „Tiesos“ dienraštyje išspausdinto

straipsnio „Kieno balsu?“ autoriaus A. Stankevičiaus, „balansavo ant įstatymo ribos“. Jie neigė dalyvavę besikuriančios pagrindinio organizacijos veikloje ir, sprendžiant iš byloje esančios medžiagos, buvo gana labilūs (pasak to paties A. Stankevičiaus, „stengėsi atsiriboti nuo teisiamųjų veiklos“). Tai padėjo šiems asmenims išvengti realios bausmės.

Antai SSKP narys J. Trinkūnas parodė, kad jis, neva A. Sakalausko ir Š. Žukausko pamokytas, 1972–1973 m. buvo sukūręs pagrindininkų grupę ir išplatinęs kelis šimtus „antitarybinio“ turinio lapelių. Anot jo, Š. Žukauskas siūlęs jam tapti būsimo nelegalaus leidinio redaktoriumi, tačiau jis nesutikęs su šiuo siūlymu ir neva pataręs Š. Žukauskui nutraukti „antitarybinę veiklą“.

Skaitant šios bylos medžiagą, stebina menka ją kurpusių KGB pareigūnų erudicija. Antai KGB kapitonas Vilimas, aprašydamas pagrindininkų išplatintus lapelius, išvelgė juose tokius, anot jo, neįprastus teiginius: „lietuviai priprato prie negandų“, „pristaitėliškos nuotaikos“, „vaikai auga be tautinio auklėjimo“. Taip pat jam užkliuvo „keisti“ tarptautiniai žodžiai „genocidas“, „imperializmas“, „okupacija“ ir „nacija“. A. Sakalauskui ir jo bendražygiams buvo inkriminuotas siekis „silpninti“ Lietuvoje sovietinę okupacinę valdžią, neva pasireiškęs „antitarybinės ir nacionalistinės“ literatūros dauginimu ir platinimu. Prie tokios „žalingos“ literatūros buvo priskirti šie pas kaltinamuosius per kratas rasti leidiniai: Bostone išleistos „Lietuvių enciklopedijos“ XV tomas, „Karo archyvo“ II tomas, Petro Klimo knyga „Iš mano atsiminimų“ ir karo metais pasirodęs poezijos rinkinys „Rūsčios dienos“. Buvo ir kuriozų – aprašydami „Karo archyvą“, kagėbistai iš pradžių buvo pažymėję, jog šioje knygoje rašoma „apie Raudonosios armijos piktadarystes“, t. y. taip, kaip tardomas pasakė A. Sakalauskas. Tik po kelių mėnesių tardytojas Daugalas vis dėlto susigriebė dėl

tokios „ideologiškai neteisingos“ formuluotės ir, perrašęs šį apklausos protokolo lapą, paprašė A. Sakalauską pasirašyti jame iš naujo.

Dėl to, kad buvo panašių pažiūrų ir bendravo su Š. Žukausku, tai pačiai „nusi-kalstamai antitarybininkų grupuotei“ buvo priskirtas ir būsimas Kovo 11-osios Akto signataras V. Povilionis (g. 1948), tuo metu dirbęs Sąjunginio sviesto ir sūrių pramonės mokslinio tyrimo instituto Lietuvos filiale. Įdomu, kad tyrimui einant į pabaigą A. Sakalauskas ir jo bendraminčių byloje atsirado dar vienas jų „bendras“ – kontroversiškai vertintinas Mažeikių kelių remonto ir statybos valdybos meistras Aloyzas Mackevičius (g. 1949), tuo metu – kandidatas į SSKP narius. Bylą tvarkęs KGB pareigūnas net nepasivargino jos viršelyje įrašyti A. Mackevičiaus pavardės tokiu pat rašalu kaip ir kitų kaltinamųjų.

Š. Žukauską su A. Mackevičiumi siejo domėjimasis lietuvių liaudies skulptūra. Tik po kiek laiko Š. Žukauskas sužinojo, kad A. Mackevičius yra įsivėlęs į liaudies meno dirbinių (rūpintojėlių) ir bažnytinio turto vagystes, ir pabandė atsikratyti į nusikalstamą veiklą linkusio „bendražygio“ draugystės. Tuo tikslu jis papasakojo A. Mackevičiui, neva rengiamasi pasikėsinti į persikėlusį į sovietinę Lietuvą JAV lietuvių komunistų veikėją Vytautą Alseiką. Įdomu, kad A. Mackevičius iš karto pasisiūlė jį apiplėšti, bet Š. Žukauskas buvo „nepalenkiamas“ – tik nužudyti.

A. Mackevičius noriai pasakojo tardytojams apie šį ir kitus epizodus, „prisiminė“, kad Š. Žukauskas prašęs jo gauti šaunamąjį ginklą. Visą savo nusikalstamą veiklą jis suvertė Š. Žukauskui. Anot A. Mackevičiaus, būtent Š. Žukauskas sukurstė jį prisidėti prie kultūros vertybių vagysčių. Jis išklojo ir tai, kad Š. Žukauskas „verbavo“ jį į kuriamą „antitarybinę“ organizaciją ir buvo pavedęs

jam įsteigti Mažeikiuose šios organizacijos grupę, taip pat perdavė jam „antitarybinio“ turinio lapelių, kuriuos reikėjo šiame mieste išplatinti.

Įdomu, kad po to, kai A. Mackevičius apvogė Tirkšlių bažnyčią, Mažeikių rajono vidaus reikalų skyriaus Kriminalinės paieškos poskyris 1972 m. gegužės 17 d. atsisakė kelti jam baudžiamąją bylą, pripažindamas nusikaltimą esant „nepavojingą visuomenei“. Tik po pusantrų metų, 1973 m. lapkričio 2 d., Mažeikių milicininkų sprendimą užginčijo Lietuvos SSR prokuratūra. Juk A. Sakalauską ir jo bendražygius žūtbut reikėjo padaryti kriminaliniais nusikaltėliais, o tam puikiai tiko dar vienu „pogrindininku“ staiga virtęs (tiksliau, paverstas) kandidatas į partijos narius A. Mackevičius, pagarsėjęs kriminaliniais „žygdarbiais“.

Nuosprendis buvo skelbiamas 1974 m. kovo 5 d. „Recidyvistas“ A. Sakalauskas buvo nuteistas penkeriems metams, atliekant bausmę griežtojo režimo pataisos darbų kolonijoje, Š. Žukauskas – šešeriems metams griežtojo režimo, konfiskuojant jo turtą, I. Rudaitis – trejiems metams griežtojo režimo, konfiskuojant jo turtą, V. Povilionis – dvejiems metams griežtojo režimo ir tik A. Mackevičius – dvejiems metams, atliekant bausmę bendrojo režimo kolonijoje. 1974 m. gegužės 13 d. buvo priimta Vilniaus miesto Spalio rajono teismo nutartis dėl A. Mackevičiaus sąlyginio atleidimo nuo bausmės (jo „geranoriškumas“ neliko nepastebėtas). Neiškalėtą pagal nuosprendį laiką A. Mackevičius atidirbo „liaudies ūkio statybose“.

Šį kartą A. Sakalauskui teko kalėti šalia Mordovijos ASSR Javasio gyvenvietės esančiame griežtojo režimo lageryje Nr. 19. Vėliau jis buvo perkeltas į Permės srities (Uralas) lagerį Nr. 37 šalia Čiusovojaus gyvenvietės. Lygindamas kalinimo sąlygas Mordovijoje ir Urale ir Lietuvos SSR KGB vidaus kalėjime, A. Sakalauskas pripažįsta, kad

Lietuvoje buvo daug sunkiau. Nors tvarka Mordovijos ir Uralo lageriuose buvusi labai griežta, vis dėlto čia buvo galima gauti iš laisvėje likusių giminaičių ir draugų ir maisto, ir šiltesnių drabužių. Ne kartą kalinį aplankė žmona Julija. Iš sykiu kalėjusių likimo draugų A. Sakalauskas įsidėmėjo tautietį Petrą Paulaitį, ukrainietį istoriką Mikolą Kvecko ir garsųjį rusų disidentą Sergejų Kovaliovą. A. Sakalauskas prisimena iš pradžių niekaip negalėjęs suprasti, apie kokius žmogaus teisių pažeidimus S. Kovaliovas kalba, nes jam atrodė svarbi tik kova dėl Tėvynės laisvės. Tačiau pamažų jis suprato, kad S. Kovaliovas yra teisingas: tauta negali būti laisva, jei nepaisoma atskiros žmogaus teisės.

1976 m. rugsėjo 29 d. A. Sakalauskas, iškalbėjęs daugiau kaip pusę pagal nuosprendį skirtą laiką, Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku dėl malonės buvo atleistas nuo likusios bausmės. Atsigauti ir įsitraukti į visavertį gyvenimą jam padėjo artimiausi ir brangiausi žmonės – sesuo D. Sakalauskaitė-Dužinienė, žmona Julija, jaunystės draugė E. Skaudvilaitė, kunigas Z. Grinevičius, A. Račas, P. Katinas (šiuo metu – Kaune leidžiamo katalikiško lai-

kraščio „XXI amžius“ apžvalgininkas) ir kiti bendraminčiai. Nesnaudė ir blogio jėgos – buvusių sribų Broniaus Žižio (pravardė Kalūnas), Joniko ir Antanaičio skundo pagrindu 1985 m. buvo mėginta uždaryti A. Sakalauską į psichiatrijos ligoninę. Diagnozė – lėtinė šizofrenija, ligos požymis – „ligonis“ kritiškai atsiliepia apie sovietų valdžią. Tuomet A. Sakalauskui daug padėjo žinomas lenktynininkas Kastytis Girdauskas ir prokuroras Gedminas, kurie apgynė jį nuo akivaizdaus susidorojimo.

Kur kas prasčiau susiklostė A. Sakalausko bendražygio Š. Žukausko likimas. Jis taip ir neatsigavo po užgriuvusių negandų. Perspektyvus ir talentingas chirurgas palūžo, pradėjo piktnaudžiauti narkotikais, neteko bendraminčių pasitikėjimo ir galiausiai 1983 m. nusižudė.

A. Sakalauskas nepraranda optimizmo ir šiandien. Jis nuolat domisi Lietuvos visuomeninio politinio gyvenimo naujienomis ir apgailestauja, kad iki šiol trūksta skaidrumo ir tos kruopelytės idealizmo, kuri kažkada jį patį privertė pasirinkti nelengvą neprisitaikėlio kelią.

Šaltiniai

1. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejaus 2008 m. kovo 4 d. filmuota medžiaga.
2. Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. K-1, ap. 58, b. 44513/3.
3. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47668/3.
4. Bronislavos Jasulaitytės prisiminimai (rankraštis), saugomi Liudo Simučio asmeniniame archyve.

5. E. Dirmeikis, „Rezistencija Kražių valsčiuje 1944–1953 metais“, *Kražiai*, Kaunas, 1993.
6. A. Stankevičius, „Kieno balsu? Mintys iš teismo salės“, *Tiesa*, 1974, kovo 17, Nr. 64.
7. E. Skaudvilaitė, „Patriotas iki kaulų smegetų“, *Kražių aidai*, 1989, rugsėjis, Nr. 10–13.
8. A. Čaplikas, „Nežinomas pabėgimas“, *Kauno diena*, 2003, kovo 22.
9. A. Čaplikas, „Pabėgimas iš imperijos“, *Valsčių laikraštis*, 2007, kovo 10.

1956–1959 m. repatriacija iš Lietuvos SSR ir Lenkijos LR saugumas

XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje po Lenkijos Liaudies Respublikos valdžios atstovų sėkmingų derybų su Sovietų Sąjungos vadovybe buvo atnaujintas repatriacijos iš SSRS į LLR procesas. Pirmiausia jis apėmė represuotus, daugiausia lenkų tautybės asmenis, kurie jau buvo atlikę paskirtą bausmę arba paleisti iš įkalinimo vietos anksčiau laiko. Visi jie siekė išvykti į Lenkiją. SSRS vadovybė sutiko išleisti apie 9 tūkst. tokių asmenų.

1956 m. repatriacijos procesas apėmė ir vakarines SSRS respublikas, tarp jų ir Lietuvą. Pagal SSRS vidaus reikalų ministro 1955 m. gruodžio 24 d. instrukciją išvykti į Lenkiją galėjo iki Antrojo pasaulinio karo pradžios Lenkijos piliečiais buvę lenkai ir žydai su šeimomis, Lenkijoje turintys artimų giminaičių (tėvai, sutuoktiniai ir pan.). Vėliau repatriacijos sąlygos buvo liberalizuotos ir reikalavimo turėti Lenkijoje giminaičių nebeliko.

1956–1959 m. iš Lietuvos SSR į Lenkijos LR išvykti panoro 53 291 asmuo. Iš jų

97,5 proc. gavo leidimą išvykti. Intensyviausiai iš Lietuvos buvo repatriuojama 1957–1958 m., kai išvyko apie 35 tūkst. asmenų. Ilgo proceso metu iš Lietuvos SSR repatrijavo daugiau kaip 48 tūkst. asmenų (iš viso į Lenkiją iš SSRS atvyko apie 250 tūkst. asmenų).

Repatriacijos procesu nuo pat jo pradžios domėjosi tiek SSRS, tiek LLR saugumo struktūros. Sovietinio saugumo darbuotojus domino antisovietišškai nusiteikę asmenys, norintys pasinaudoti repatriacija siekdami išvykti į užsienį, SSRS lenkų kontaktai su tautiečiais iš Lenkijos, motyvai, lėmę sprendimą išvykti ar pasilikti ir kt. Toliau publikuojamas dokumentas vaizdžiai iliustruoja, kokie asmenys domino Lenkijos saugumiečius, kaip ir koku tikslu buvo renkama informacija. Daugiausia duomenų buvo gaunama iš repatriacijos punktų, į kuriuos pirmiausia patekdavo iš SSRS atvykę asmenys. Duomenų, rodančių, kaip šią instrukciją sekėsi įgyvendinti, nėra.

Instrukcija dėl operatyvinės veiklos taisyklių, taikomų repatriacijos punktuose iš SSRS grįžtantiems repatriantams

Vidaus reikalų ministerija
3-iasis departamentas

Varšuva, 1957 06 19

Ypač slaptai
Egz. Nr. 2

Instrukcija Nr. I/57

Š. m. kovo 21* d. Lenkijos Liaudies Respublikos Vyriausybė ir Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos Vyriausybė pasirašė susitarimą „Dėl tolesnės lenkų tautybės asmenų repatriacijos iš SSRS terminų ir tvarkos“.

Prie repatriantų priskiriami ir asmenys, kurie turi teisę į repatriaciją, bet šiuo metu gyvena izoliuotose SSRS vietose. Dalis repatrijuojančių asmenų SSRS atsidūrė dėl savo reakcinės ir fašistinės veiklos 1939–1945 m. arba buvo ten baigiantis karo veiksams.

Šiuo metu dauguma minėtų repatriantų teigiamai vertina šalyje vykstančias permainas ir nori kūrybiškai prisidėti prie socializmo kūrimo Lenkijos Liaudies Respublikoje.

Vis dėlto tarp jų esama ir tokių, kurių pažiūros reakcingos ir kurie laikosi antisovietinių ir antiliaudinių pozicijų bei aukština savo fašistinę veiklą.

Neseniai gauti ženklai rodo, kad daugelį jų sieja organizaciniai ryšiai, sukurti bendros veiklos pagrindu okupacijos laikotarpiu, atsiradę pirmaisiais išlaisvinimo metais ar būnant kartu SSRS įkalinimo stovyklose.

Be to, užfiksuota nemažai reakcinės dvasininkijos ir kitų priešiška nusiteikusių asmenų mėginimų panaudoti repatriantus siekiant organizuoti priešiškos antiliaudinės ir antisovietinės propagandos sklaidą.

Saugumo organams kyla uždavinys užkirsti kelią iš SSRS grįžtančių repatriantų priešiškiems kėsams ir veiklai.

Šį uždavinį privalo įgyvendinti saugumo tarnybos skyriai WKMO**, į kuriuos šiuo tikslu paskirti repatriacijos punktuose slaptu etatu dirbantys saugumo pareigūnai.

I. Saugumo tarnybos pareigūnui, dirbančiam repatriacijos punkte, priskirtinos šios operatyvinės užduotys:

1. Nustatyti ir iš dalies ištirti tarp repatriantų tuos asmenis, kurių elgesys, santykiai su reakciniais elementais, reakcingas ir fašistinis požiūris kelia įtarimą, kad šiuo metu jie vykdo priešišką Lenkijos Liaudies Respublikai veiklą.

2. Turėti omenyje, kad minėti asmenys gali užmegzti žvalgybos ryšius ir organizuoti perdavimo kanalus, remdamiesi savo buvusia aplinka SSRS. Pirmiausia būtina atsižvelgti į priešišką veiklą:

- a) b[uvusių] dvarininkų ir kapitalistų,
- b) b[uvusio] Generalinio štabo II sk. aktyvo,

---

* Turėtų būti 25.

** Vaivadijų civilinės milicijos komisariatuose (orig. Wojewódzkich Komendach Milicji Obywatelskiej).

c) b[uvusio] sanacinio režimo vadovų aktyvo iki karo ir okupacijos laikotarpiu,
d) b[uvusių] NSZ*, WiN**, AK***, kitų reakcinių ir fašistinių organizacijų aukštesniųjų karininkų.

3. Informuoti tarnybos kanalais Vyriausybės įgaliotinį repatriacijai apie repatriacijos punkto darbuotojus, kurie savo elgesiu ir darbu vykdo tarp repatriantų priešišką veiklą, siekdami pašalinti juos iš repatriacijos punktų.

II. Kad įgyvendintų šiuos uždavinius, saugumo pareigūnas atlieka šiuos veiksmus:

1. Nagrinėja repatriantų asmens bylas, atkreipdamas dėmesį į 15 ir 16 punktus, t. y. siekia nustatyti, ar repatriantas buvo baustas arba suimtas, o jeigu buvo, tai kur, kada, kieno, kokiomis aplinkybėmis, taip pat kada ir kokiomis aplinkybėmis išvyko iš Lenkijos. Priklausomai nuo gautų duomenų atkreipia dėmesį į 13 ir 14 punktus, kuriuose kalbama apie karinės tarnybos eigą ir repatrianto gyvenamąją ar numatomą jo apgyvendinimo vietą Lenkijoje.

2. Kaip darbuotojas kalbasi su repatriantais, kurie savo elgesiu ar žodžiais kelia įtarimą, kad galėjo savo tikrąją politinę praeitį arba nuslėpti, arba atskleisti ją tik iš dalies ar nevisa-pusiškai. Tokie pokalbiai negali būti tardomojo ar žurnalistinio interviu pobūdžio, o turi būti grindžiami pasitikėjimu ir vykti nevaržomai, kaip dalijimasis nuomonėmis laisvoje aplinkoje, pvz., repatrianto nakvynės kambaryje, valgykloje, klube ir pan.

3. Palaiko plačius ryšius su visu repatriacijos punkto personalu, kad galėtų gauti informacijos apie įtarimą keliantį repatriantų elgesį ir pažiūras. Taktiškai bendrauja su punkto personalu ir siekia, kad tarp personalo ir jo aplinkoje neatsirastų nepasitikėjimo ir įtarumo.

4. Mezga ryšius su patikimais repatriantais, pageidaujantiems savo noru padėti nustatyti priešiška veikla užsiimančius asmenis. Pokalbiai su šiais repatriantais turi būti nekonfidencialūs ir vykti draugiškoje, pasitikėjimu grįstoje aplinkoje.

5. Dirba rezidento principu su WKMO 3-iojo skyriaus nurodytu agentų tinklu. Perduodamas agentų duomenis, 3-iojo skyriaus viršininkas, kad galėtų susisiekti su saugumo pareigūnu, turi pasinaudoti rinktiniais senaisiais agentais, kurie gali prieiti prie dominančių repatriantų, nes yra su jais seni pažįstami arba kadaise vykdė bendrą organizacinę veiklą. 3-iojo skyriaus viršininkas turi užtikrinti pareigūno darbo su agentais konspiraciją. Su operatyvinės veiklos principais būtina supažindinti tiek pareigūną, tiek agentus. Pareigūnas jokia būdu negali perduoti informacijos tiems agentų tinklo atstovams, dėl kurių nėra garantuotas, kad jie išlaikys paslaptįje bendradarbiavimo su saugumo organais faktą ir tai, kad kontaktavo su repatriacijos punkte dirbančiu pareigūnu.

6. Remdamasis repatrianto asmens bylos analize, pokalbiais ir susitikimais su agentais, rengia išsamias ataskaitas apie repatriantą, įtariamą vykdantį priešišką veiklą arba galimai linkusį tokios veiklos imtis. Ataskaitose atsižvelgia į gautos informacijos šaltinius, įtarimus patvirtinančius duomenis, nurodo, kokių duomenų trūksta, numatomą repatrianto gyvenamąją vietą ar tikslų jo apgyvendinimo adresą. Ataskaitas kartu su repatrianto asmens bylos nuorašu ir nuotrauka perduoda 3-iojo skyriaus viršininkui.

---

* Nacionalinių ginkluotųjų pajėgų (orig. Narodowych Sił Zbrojnych).

** Laisvės ir Nepriklausomybės (orig. Wolności i Niezawisłości).

*** Armijos Krajovos (orig. Armii Krajowej).

Rengiantis ataskaitas saugumo tarnybos pareigūnas užtikrina, kad jos nepatektų į neigaliųjų asmenų rankas, o jų laikymo būdas ir rengimo vieta atitiktų konspiracijos reikalavimus.

7. Perduoda per 3-iojo skyriaus viršininką atitinkamiems MO* padaliniais informaciją apie repatriacijos punkto personalo kriminalinius nusikaltimus.

III. Siekiant garantuoti saugumo tarnybos pareigūno operatyvinės veiklos konspiraciją, repatriacijos punkte nustatoma tokia tvarka:

1. 3-iojo skyriaus viršininkas su saugumo tarnybos pareigūnu ir saugumo tarnybos pareigūnas su 3-iojo skyriaus viršininku tarnybos reikalais susisiečia už MO padalinio ir repatriacijos punkto ribų garantuojančioje konspiraciją, paprastai privačioje ar kitoje nuošalesnėje vietoje.

Iš to, kas pasakyta, galima daryti išvadą, kad repatriacijos punkte dirbantis saugumo tarnybos pareigūnas ir asmeninius reikalus, susijusius su savo buvimu MO padalinio pastate (pavyzdžiui, norėdamas gauti iš WKMO Finansų skyriaus aprūpinimo priemonių ar kitų paslaugų), privalo tvarkyti per 3-iojo skyriaus viršininką ar 3-iojo skyriaus viršininko įgaliotą darbuotoją.

Šios taisyklės nesilaikoma tik išskirtiniais atvejais. Pvz., saugumo tarnybos pareigūnas, norėdamas perduoti WKMO 3-iajam skyriui skubią informaciją, gali pasinaudoti „We-Cze“** prie PKMO.

2. Saugumo tarnybos pareigūnas susisiekti telefonu su MO komendantūra arba MO komendantūra – su saugumo tarnybos pareigūnu gali tik naudodami nustatytą slaptąžodį.

3. Repatriacijos punkte dirbantis saugumo tarnybos pareigūnas pats nesiima aktyvios operatyvinės veiklos, pvz., verbavimo, apklausų ir t. t.

IV. Dokumentai, gauti iš repatriacijos punkte dirbančio saugumo tarnybos pareigūno, naudojami tokia seka ir tvarka:

1. Parengtus operatyvinius dokumentus repatriacijos punkte dirbantis saugumo tarnybos pareigūnas perduoda 3-iojo skyriaus viršininkui.

2. 3-iojo skyriaus viršininkas nurodytus duomenis priklausomai nuo repatrianto gyvenamosios ar numatomos apgyvendinimo vietos siunčia atitinkamos vaivadijos 3-iojo skyriaus viršininkui.

3. 3-iojo skyriaus viršininkas, iš 3-iojo skyriaus, kurio teritorijoje yra repatriacijos punktas, viršininko gavęs duomenų apie keliančią įtarimą repatrianto politinę veiklą, nustato, ar šis asmuo deklaravo savo numatomos gyvenamosios vietos adresą, ir priklausomai nuo gautos informacijos nurodo atitinkamai 3-iojo skyriaus grupei ar saugumo tarnybos PKMO skyriui pradėti operatyvinės apskaitos bylą. Operatyvinės apskaitos bylą tvarką ir pagrindus nustato bendrosios saugumo tarnybos taisyklės. Informacija, rodanti, kad repatriantas tik skleidžia žalingas žinias apie SSRS, perduotina visuomeninėms grupėms, pvz., Nacionalinei tarybai, kad ši surengtų su tuo asmeniu jo sąmoningumą keliantį pokalbį.

4. 3-iojo skyriaus viršininkas, kuriam pavaldus punkte dirbantis saugumo tarnybos pareigūnas, iki kiekvieno mėnesio 3 dienos parengia VRM 3-iajam departamentui specialią ataskaitą, kurioje nurodo, kam pateikė žinias, to asmens pavardę ir perduotos informacijos santrauką.

---

* Civilinės milicijos (orig. *Milicji Obywatelskiej*).

** Ypač operatyvus ir patikimas tarnybinis ryšys.

5. Gavus duomenų apie priešišką repatrianto veiklą, kurią koordinuoja 3-iasis departamentas, 3-iojo skyriaus viršininkas perduoda 3-iajam departamentui dokumentų originalus.

V. Baigiamosios pastabos:

1. Šią instrukciją 3-iojo skyriaus viršininkas aptaria su repatriacijos punktuose dirbančiais saugumo tarnybos pareigūnais.

2. 3-iojo departamento direktoriaus 1956 m. vasario 4 d. instrukcija Nr. 1/56* netenka galios.

2-ojo departamento direktorius
plk. Paszkowski,
(antspaudas)

Nuorašas tikras:
3-iojo departamento raštinės viršininkas
Cacko Z., Chor.
(parašas)

Išsiųsta pagal paskirstymą

125/VI/MD

Lenkijos tautos atminties instituto archyvas, IPN BU MSW II 4569, l. 1–6.

---

* Toje instrukcijoje taip pat daugiausia dėmesio buvo skiriama lenkų pagrindžio organizacijų nariams, apie kuriuos informacija buvo gaunama iš repatriacijos anketų ir agentų. Žr. P. Kobat, „Repatrianci z ZSRR w dokumentach organów bezpieczeństwa“, *Niezależna gazeta polska*, 2008, sausio 4, p. 1–3.

Vieno atradimo istorija. Du vienodo braižo dokumentai

Kaip žinoma, grupė Kauno devintojo forto kalinių – lavonų degintojų – 1943 m. pabaigoje ištrūko iš šio kalėjimo, paversto įmone 1005-B (tyrinėtojai jau išsiaiškino, kad šifras 1005-B rodo, jog turime reikalą su lavonų naikinimu). Kitą dieną po pabėgimo grupė bėglių, prasmukusi į Kauno getą, surašė ten aktą dėl savo buvimo forte ir atskleistų nacių piktadarybių. Dokumentas buvo surašytas rusų kalba – geto pagrindis numatė jį perduoti aukščiausiai rusų armijos vadovybei. Sovietiniais laikais akto tekstas nebuvo publikuotas: atidžiau panagrinėję dokumentą, jame rasime ne-

mažai faktų, prieštaraujančių tuometinės valdžios koncepcijoms. Šių eilučių autoriui 1983 m. rudenį pavyko nusirašyti akto tekstą nuo Izraelio Veselnickio – vieno iš pabėgimo organizatorių – saugomos kopijos. Dokumento turėtojas neleido man jo išsinešti net fotokopijai pasidaryti – prisiminkime, kokie tada buvo laikai... Reikia pridurti, kad 1969 m. Vilniaus „Minties“ leidyklos išleistoje knygoje „Kauno getas ir jo kovotojai“ akto teksto nėra. Susipažinkime su dokumento (jo originalas – penki ranka rašyti languoto popieriaus lapeliai) vertimu į lietuvių kalbą:

Aktas

Kaunas

1943 m. gruodžio 26 d.

Mes, toliau pasirašiusieji grupė Kauno devintojo forto kalinių, pabėgusių iš įkalinimo šių metų naktį iš gruodžio 25-osios į 26-ąją, susidedanti iš I. L. Veselnickio (I. L. Vasilenko), A. Diskanto (Vilenskis), A. Faitelsono, P. Krakinovskio, M. Deičo, A. Vilenčiuko, M. Gelbtrunko, T. Pilovniko, B. Gempelio, S. Eidelsono ir A. Maneiskino, surašėme šį aktą:

- 1. 1941–1942 m. forto teritoriją vokiečių vadovybė panaudojo masiniam šaudymui.*
- 2. Siekdama nuslėpti šį nusikaltimą, vokiečių vadovybė, atstovaujama Kauno gestapo viršininkų, organizavo visų duobių, kuriose palaidotos šių šaudymų aukos, atkasimą ir ėmėsi tuos lavonus deginti.*
- 3. Šiems darbams gestapas šių metų spalio pabaigoje–lapkričio pradžioje surinko Devintajame forte 72 žmones. Iš jų: 34 karo belaisviai (žydai), 14 partizanų, 3 rusai, 4 moterys, 17 žydų iš geto.*

4. Darbas buvo organizuojamas taip, kad niekas iš aplinkinių gyventojų ir apskritai niekas nesužinotų, koks darbas vyksta Devintojo forto teritorijoje. Tuo tikslu 2 km spinduliu buvo įrengti skydai, draudžiantys artintis prie forto, nes kitaip bus šaudoma. Darbų vieta – 2–3 ha teritorija – buvo aptraukta drobe. Žmonės, dirbantys šį darbą, neturėjo [gyvi. – Ch. B.] išeiti iš forto, ką įrodo faktas, kad vienas žydas iš geto, kuris susirgo apendicitu, buvo sušaudytas lapkričio 5-ąją, o 7 vyresnio amžiaus ir invalidai karo belaisviai buvo sušaudyti šių metų lapkričio 13-ąją, taigi dirbti liko 64 žmonės.

5. Darbų metu, t. y. nuo šių metų lapkričio 1-osios iki gruodžio 25-osios (pabėgimo diena), buvo atkasta 6,5 duobės, kiekviena 100–120 m ilgio, 3 m pločio ir 1,5 m gylio, iš kurių buvo ištraukta 12 000 vyrų, moterų ir vaikų lavonų. Šie lavonai buvo kraunami rietuvėmis po 300 žmonių kiekvienoje ir deginami. Laužų liekanos (anglys ir kaulai) trintuvėmis buvo trupinamos į miltus ir sumaišomos su žemėmis taip, kad neliktų jokių pėdsakų.

6. Siekiant išvengti pabėgimo darbo metu atvejų, dirbantys žmonės buvo surakinami grandinėmis. Buvo įrengtas bokštelis su rankiniu kulkosvaidžiu, o sargyba apginkluota automatais ir pistoletais.

7. Iš 12 000 sudegintų lavonų 5000 žydų buvo atvežti iš Vienos, Frankfurto prie Maino, Diuseldorfo, Hamburgo ir kitų Vokietijos miestų, nedidelis skaičius – 120–150 – žydų karo belaisvių, iš kurių dalis sušaudyta, o dalis nunuodyta, ir apie 7000 Kauno žydų. Vokietijos žydai buvo sušaudyti ir palaidoti su drabužiais, o kiti prieš sušaudant buvo išrengiami iki apatinių.

8. Lavonų padėtis duobėse rodo, kad jie buvo grupėmis suvaromi į duobes, priverčiami gultis, o po to į juos buvo šaudoma, todėl daugelis buvo užkasti tik sužeisti ar iš viso nepaliesi kulkos. Tai įrodo faktas, kad ant daugelio lavonų neaptikta kulų žymių.

9. Pabėgimo dieną liko neatkasta 7,5 duobės. Gestapo vadovai planavo baigti darbus 1944 m. vasario 1 d.

10. Remiantis tuo, kad iš pirmųjų 6,5 duobės ištraukta 12 000 lavonų, o liko neatkasta 7,5 duobės, galima daryti prielaidą, kad Devintojo forto teritorijoje palaidota 25–30 tūkstančių žvėriško vokiečių valdžios susidorojimo su taikiais gyventojais aukų. Aukų kiekį – 25–30 tūkstančių žmonių – taip pat patvirtina gestapo atstovų, vadovavusių tam, kad būtų nuslėpti šių žvėriškų nusikaltimų pėdsakai, kalbos.

Parašai

Skaitant dokumentą kyla ir kai kurių neišskumų. Antai iš kur Devintojo forto kaliniai galėjo žinoti apie forto teritoriją juosiančius perspėjamuosius skydus? Žodžius apie tai į aktą įrašė Kauno geto pagrindinės organizacijos vadovai. Savo pokalbyje su manimi tai patvirtino buvęs Kauno geto po-

grindinės organizacijos vadovo pavaduotojas Dmitrijus Gelpernas.

Kitas klausimas: iš kur lavonų degintojai galėjo žinoti, kiek iš viso yra duobių? 1941 m. rudenį Kauno devintajame forte duobes kasė sovietiniai karo belaisviai. Suprantama, jie gerai žinojo, kiek duobių iškasta. Galiau spė-

№ 4

Акт.

Кауно. Декабря 26-го дня 1943 года.

Мы нижеподписавшие члены заключенных
форты в Кауно, бежавшие из заключения в
ночь с 25-го на 26 декабря с.г. в составе
Василькиной И.А. (Василькиной И.А.), Василькиной А.
Ивановича, Файнштейна А., Крайневского В.,
Ильина А., Вишнякова А., Тельпухона М., Чи-
рикова М., Тельпухона Б., Фидельсона С., и Иль-
ина А., составили настоящий акт о
следующем:

1. В период 1941-48 года территория
форты была использована немецким ко-
мандованием для производства массовых
преступлений.

2. Для скрывания этого преступления
немецкое командование в лице руководящей
Восточного фронта организовало вкратце
следующим, уже покоренным жертвы этих

Пirmasis akto lapelis (iš Kauno devintojo forto muziejaus fondų ir ekspozicijos)

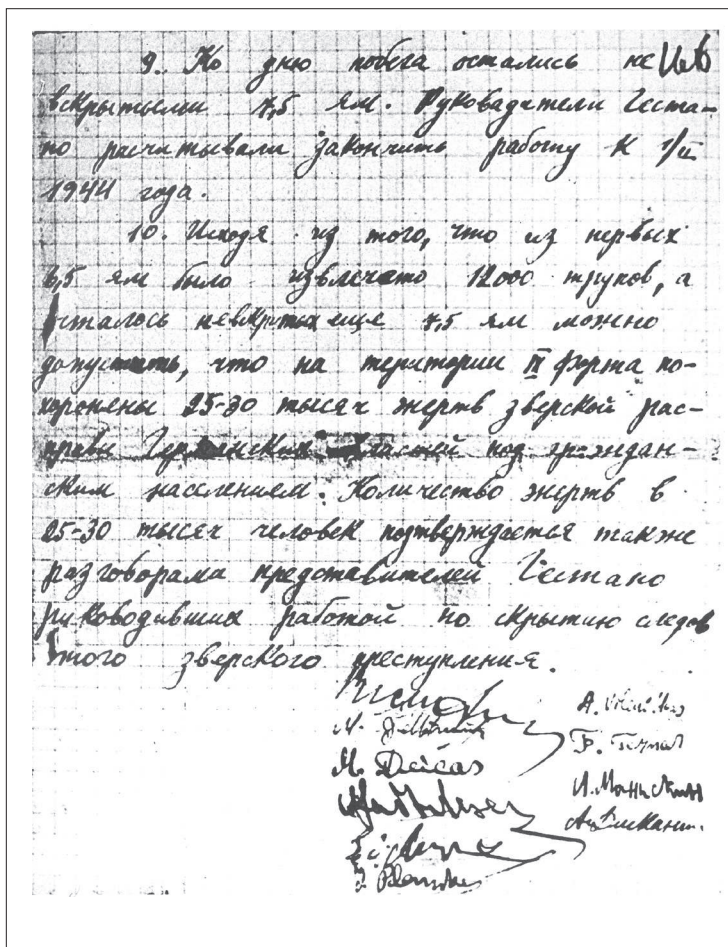
ti, kad šį skaičių pagrindiniam liudininkui I. Veselnickiui (Vasilenkai) pranešė jo gulto kaimynas – lavonų degintojų brigadininkas Aleksandras Podolskis (Chailovskis).

Suprantama, labai norėjosi sužinoti, kieno ranka rašytas šis didžiulė istorinę vertę turintis dokumentas. Deja, I. Veselnickis, su kuriuo susipažinau 1983 m. Vilniuje, suradęs jo telefono numerį Vilniaus miesto telefono abonentų sąrašė, nieko konkretaus nepasakė.

Beje, I. Veselnickio parašas – pirmas tarp akto signatarų. Anot jo, tai buvo „kažkas iš Kauno geto pogrindžio“. Bet kas?

Nieko konkretaus atsakyti negalėjo ir minėtasis D. Gelpernas, kuris prisiminė, kad būtent jis pats pasiūlė surašyti šį aktą, bet kas buvo tiesioginis to vykdytojas, nežinojo.

1989 m. lapkričio–gruodžio mėn. dalyvavau Izraelio Katastrofos ir heroizmo tyri-

Penktasis akto lapelis su parašais (iš Kauno devintojo forto muziejaus fondų ir ekspozicijos)

mo instituto Jad va-šem seminare Jeruzalėje. Šeštadieniais paskaitų paprastai nebūdavo, tad mes panaudodavome šį laiką kelionėms į kitus miestus. Jau neprisimenu, kokiomis aplinkybėmis susipažinau su Jarit Glezer, vieno iš aktyviausių pabėgimo dalyvių Pincheso Krakinovskio, pragrežusio skylę geležinėse Devintojo forto duryse, dukra. Ji, pajutusi mano tikrą susidomėjimą, nuvežė pas savo mamą Rivką Krakinovsky, tuo metu

gyvenusią netoli Tel Avivo esančiame Bnei Brako mieste. Šiai moteriai aš ir užsiminiau, kad „niekas nežino, kieno ranka parašytas iš Kauno devintojo forto pabėgusių kalinių aktas“.

– Kaip tai niekas nežino? – nustebo Rivka. – Kažkada, kai mes dar gyvenome Lietuvoje ir vasarą ilsėjomės Palangoje, vienas iš pabėgimo dalyvių mestelėjo su mumis buvusiai Sarai Zakovai tokius žodžius: „Mes

žinome, Sara, kad tu viską žinai apie mūsų pabėgimą, – juk tai tu rašei aktą.“ Palauk truputį, – kalbėjo toliau Rivka. – Tuoju aš jai paskambinsiu.

Paskambinusi vienai savo draugei, Rivka gavo S. Zakovos telefoną. Netrukus išgirdau ją man taip miela idiš (tokia žodžio *jidiš* forma vartojama litvakų tarmėje) kalba šnekant su Sara:

– Sorke, ar tai tu rašei tą aktą?

Galui spėti, kad Sarą gerokai nustebino toks lyg iš giedro dangaus nukritęs klausimas, nes išgirdau Rivką aiškinant:

– Čia pas mane sėdi toks vienas jaunuolis iš Kauno. Jis labai domisi tuo reikalu. Tad nusprendžiau tau paskambinti, kad neįvelčiau klaidos.

Persimetusios dar keliomis mandagumo frazėmis, draugės baigė pokalbį. Kitą dieną (sekmadienis Izraelyje – darbo diena) Jad vašem institute garsiam istorikui prof. Dovui Levinui papasakojau apie savo vakarykštį atradimą.

– Labai įdomu, – pasakė profesorius. – Aš tai pratęsiu.

Surasti Sarą Zakovą (ištekėjusi ji tapo Sara Gerberg) D. Levinui nebuvo sunku, ir jis paprašė šios moters rusų kalba raštu patvirtinti, kad pabėgėlių aktas rašytas jos ranka. Maždaug po metų gavau iš profesoriaus jam rašyto laiško kserokopiją. Štai jo vertimas į lietuvių kalbą:

Akas,

1990 11 13

Didžiai gerbiamas profesoriau Dovai Levinai!

Nuo šių tragiškų įvykių, apie kuriuos Jūs prašote mane parašyti, praėjo jau beveik 50 metų. Atmintyje savo pėdsaką paliko daug epizodų. Tačiau laikas padarė savo. Prašau atleisti man už trumpus atsakymus į Jūsų klausimus ir nevisišką tikslumą.

Atsakymai:

1. 1941 m. prie manęs, dirbančios su kastuvu Kauno Aleksoto aerodrome, priėjo pagrindinės organizacijos narys (atrodo, Kliučko) ir pasiūlė stoti į pagrindinę organizaciją. Aš sutikau.

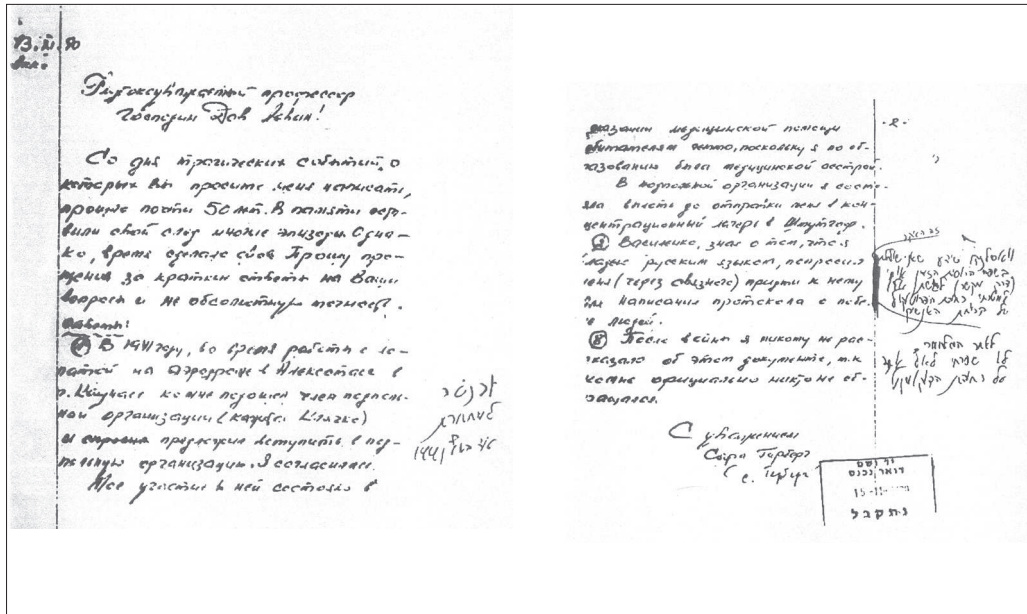
Prie organizacijos veiklos prisidėjau teikdama geto gyventojams medicinos pagalbą, nes mano išsilavinimas – medicinos sesuo.

Pagrindinėje organizacijoje išbuvau iki mane išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą.

2. Vasilenko, žinodamas, kad moku rusų kalbą, paprašė (per ryšininką) manęs ateiti pas jį surašyti protokolo apie žmonių pabėgimą.

3. Po karo apie šį dokumentą niekam nepasakojau, nes niekas į mane oficialiai nesikreipė.

Pagarbiai,
S. Gerberg

Saros Zakovos-Gerberg laiško prof. Dovui Levinui kserokopija (iš Kauno devintojo forto muziejaus fondų)

Jokiu abejonių – tas pats moteriškas abiejų dokumentų braižas. Paslaptis atskleista. Dar po metų iš Izraelio mane pasiekė liūdna žinia, kad Sara Zakova-Gerber baigė savo

žemiškąją kelionę. Nebėra tarp gyvųjų ir Rivkos Krakinovsky. Taigi suspėjau pačiu laiku.

2010 m. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso renginiai Konferencijų salėje

Balandžio 23 d., bendradarbiaujant Lietuvos armėnų sąjungai ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrui (LGGRTC), įvyko renginys, skirtas Pirmojo pasaulinio karo metais Osmanų imperijos vykdyto armėnų tautos genocido 95-osioms metinėms paminėti.

1915–1916 metai žymi tragiškus Armėnijos istorijos įvykius, atnešusių armėnų tautai nesuskaičiuojamų nuostolių. Osmanų imperija, vadovaudamasi pantiurkizmo ideologija, siekė sunaikinti visą armėnų tautą.

To rezultatas – žuvo 1,5 mln. armėnų, šimtai tūkstančių gyventojų buvo priversti palikti gimtuosius namus. Be to, buvo sugriautas daugiau nei 3 tūkst. metų menantis kultūrinis ir intelektualinis armėnų tautos paveldas.

Mec jehern, arba armėnų genocidas, – vienas tragiškiausių XX a. istorijos įvykių, kuriuo siekta sunaikinti vieną tautą. Kaip pažymėjo Popiežius Jonas Paulius II, tai buvo vėlesnių baisenybių ir iš anksto apgalvotų žmonių naikinimo kampanijų preliudija.

Armėnų tautos genocido 95-ųjų metinių minėjime

Minėjimo dalyviai apžiūri armėnų tautos genocidui skirtą parodą

Renginio metu atidaryta paroda „Armėnų genocidas. 1915 metai“, kurioje buvo eksponuojamos fotografijos, dokumentai ir literatūra apie to meto įvykius. Minėjime pasisakė LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Lietuvos Respublikos Seimo parlamentinės grupės ryšiams su Armėnija pirmininkas Algis Kašėta, pranešimus skaitė istorikas doc. dr. Algis Povilas

Gegužės 17 d. Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarijos ir LGGRTC pastangomis atidaryta paroda „Kelias į laisvę“, skirta Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės dienai. Parodoje pristatomas Lietuvos gyventojų laisvės siekis ir nepriklausomybės kovos. Ekspozicijoje greta Lietuvos įvykių trumpai parodoma ir išsivadavimo iš komunistinių režimų Rytų

Kasperavičius, Lietuvos armėnų bendrijos nariai, skambėjo Justinos Arutiunian ir Jūratos Landsbergytės atliekamos armėnų religinės giesmės ir liaudies dainos. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso koplyčioje-kolumbariume buvo pagerbtas 1944–1947 m. sovietinio genocido aukų atminimas.

ir Vidurio Europos valstybėse įvykių raida, antisovietinio pasipriešinimo judėjimai, pabrėžiant ir parodant jų tarpusavio sąsajas, poveikį vienių kitiems ir Lietuvos pasipriešinimo sąjūdžiui.

Paroda apima laikotarpį nuo Lietuvos nepriklausomybės praradimo iki atkūrimo, t. y. nuo 1940 m. sovietinės okupacijos pradžios iki 1991 m., kai Lietuva paskelbė ir

Parodos „Kelias į laisvę“ atidarymas

apgynė savo nepriklausomybę. Siekiant išryškinti svarbiausius kovos su totalitariniu režimu momentus, parodoje akcentuojami šie įvykiai: 1944–1953 m. ginkluotasis pasipriešinimas, pasipriešinimas sovietiniam režimui lageriuose, tremtyje ir neginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas (Lietuvos Helsinkio grupės ir Lietuvos laisvės lygos veikla, pagrindinė spauda, 45 pabaltijiečių memorandumas, antisovietinės demonstracijos, Lietuvos katalikų bažnyčios kova už Bažnyčios ir tikinčiųjų teises, individualūs laisvės siekiai).

Daugiausia dėmesio parodoje skiriama Lietuvos atgimimui: pirmiesiems viešumo požymiams, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio susikūrimui, tūkstantiniams žmonių mitingams ir akcijoms, Sąjūdžio spaudai ir Baltijos keliui. Ekspozicijoje pristatoma, kaip buvo atkurta ir apginta nepriklausoma valstybė: Kovo 11 d. Akto paskelbimas, atsilikimas prieš 1991 m. sovietinę agresiją. Paroda baigiama Lietuvos valstybės įsitvirtinimu ir įstojimu į tarptautines organizacijas.

Atidarymo renginyje dalyvavo ir pasisakė LGRTC generalinė direktorė T. B. Buraus-

Intos Vostočnyje kapinēs

Abezēs memorialinēse kapinēse

kaitė, Seimo narė Dalia Kuodytė, Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarai Birutė Valionytė, Saulius Pečeliūnas ir Kazimieras Motieka.

Parodoje panaudota medžiaga iš Lietuvos nacionalinio, LGGRTC Genocido aukų,

Lietuvos radijo ir televizijos muziejų, Lietuvos Respublikos Seimo, Lietuvos centrinio valstybės, Lietuvos ypatingojo ir asmeninių archyvų. Parodos medžiaga eksponuojama skaitmeninės spaudos būdu parengtuose stenduose.

Politinių kalinių kapinės tundroje

Birželio 17 d. įvyko renginys, skirtas Gedulo ir vilties dienai paminėti. Jame dalyvavo ir patirtimi pasidalijo keliautojas, fotografas, operatorius, ekspedicijų į Sibirą organizatorius ir dalyvis, „Lemties“ bendrijos narys Gintautas Alekna. Vienas iš jo bendražygių Tomas Kazulėnas pasakojo apie 2009 m. Komijos Respublikoje (Rusijos Federacija) vykusią ekspediciją ir parodė fotografijų iš jos. Pristatyme buvo supažindinta su Vorkutos, Intos, Abezės, Pečioros ir kt. vietovių kalinimo istorija. Renginyje apsilankė ir Lietuvos Nepriklausomybės Akto signa-

taras, Europos Parlamento narys, Tėvynės sąjungos garbės pirmininkas prof. Vytautas Landsbergis, kuris džiaugėsi „Lemties“ bendrijos organizuojamomis ekspedicijomis ir puoselėjama lietuvių tautos atmintimi.

Renginyje buvo rodomi filmai „Epochos sargybinis“, „Lokčimlagas“ ir kiti, įprasminantys politinių kalinių ir tremtinių atminimą. Dalyviai apžiūrėjo Genocido aukų muziejaus parengtą kilnojamąją parodą „Smurto kronika: Lietuva 1939–1941 m.“.

Tomas Kazulėnas

„Muziejų naktis“ Genocido aukų muziejuje

2010 m. gegužės 15 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejuje vyko Tarptautinei muziejų dienai skirtas renginys – tarptautinis projektas „Muziejų naktis“. Prancūzijos kultūros ir komunikacijų ministerijos ir Prancūzijos muziejų direkcijos inicijuoti ir Europos Tarybos globojami „Muziejų nakties“ renginiai Europoje vyksta nuo 2005 m. Jų tikslas – parodyti muziejaus eksponatus naktį, neįprastoje aplinkoje, kai muziejai paprastai nedirba, ir supažin-

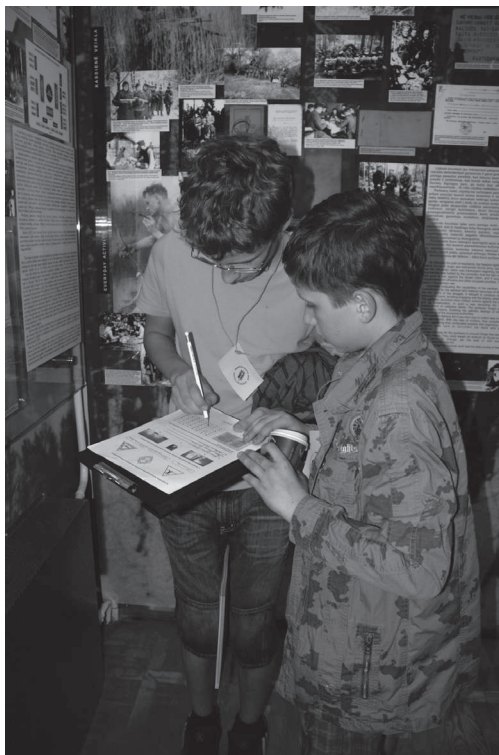
dinti su muziejais tuos, kurie dar nėra juose lankęsi. Paprastai visi „Muziejų nakties“ renginiai būna nemokami.

Genocido aukų muziejus pirmą kartą šiame projekte dalyvavo pernai ir nenusivylė – lankytojų gausa ir susidomėjimas prano ko visus lūkesčius. Todėl šiemet muziejininkai su užsidegimu ruošėsi naujam renginiui: muziejaus dailininkė kartu su kitais darbuotojais pagamino specialiu antspaudu pažymėtų „Muziejų nakties“ atminimo kortelių, edukologė ruošė medžiagą edukaciniam už-

Muziejaus darbuotojų vokalinis trio. Iš kairės: Ramunė Driaučiūnaitė, Dovilė Pociūtė-Slotkienė ir Adelė Pakalkaitė

Jaunieji lankytojai atlieka muziejaus darbuotojų parengtas užduotis

siėmimui, o jaunos ir balsingos muziejaus specialistės rengėsi koncertiniam pasirodymui. Kadangi tarptautinis projektas „Muziejų naktis“ vyko tą patį savaitgalį, kai Lietuvoje buvo minima Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės diena, nakčiai pasirinkta partizaninė tematika.

Gegužės 15 d. pavakare, kai darbą baigė nuolatiniai muziejaus ekspozicijų prižiūrėtojai, į jų vietą stojo lankytojams paprastai nematomi Istorijos skyriaus specialistai. Pirmajame aukšte budėjo partizano uniforma vilkintis vyr. specialistas Vilius Kyguolis, tvarkantis ginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo eksponatus. Represinių žinybų veiklos rinkinį tvarkantis ir tą vakarą sovietinio saugumo karininko uniforma vilkėjęs vyr. specialistas Viktoras Avgulis

budėjo buvusiam KGB vidaus kalėjime, o už tremties rinkinį atsakinga vyresn. specialistė Ramunė Driaučiūnaitė kartu su jai talkinusiomis kolegėmis Dovile Pociute-Slotkiene ir Adele Pakalkaite budėjo antrojo aukšto ekspozicijose ir buvusioje mirties nuosprendžių vykdymo patalpoje. Smalsūs lankytojai galėjo akis į akį pabendrauti su žmonėmis, kurie renka, tyrinėja ir aprašo eksponatus, rengia parodas ir ekspozicijas.

Muziejaus ekspozicijose lankytojų laukė ne tik Istorijos skyriaus specialistai. Muziejaus dailininkė Ieva Vedeikaitė ir vyresn. specialistas Juozas Tuita pasirūpino sukurti netikėtų vaizdo ir garso efektų: vandens karcerio sienomis „tekėjo“ vanduo, po kalėjimo skliautais aidėjo prižiūrėtojo žingsniai, rusiškos komandos, čirškė čaižus telefono skambutis...

„Muziejų nakties“ renginio programa buvo pradėta fotografijų parodos „Ir jie mokėjo džiaugtis...“ atidarymu. Prieš lankytojų akis atsivėrė senose nuotraukose įamžinti linksmi ir nuotaikingi partizanų gyvenimo akimirkos, laisvės kovų dalyvių pokštai ir išdaigos. Juk dauguma pagrindžio armijos kovotojų buvo jauni, aštuoniolikos–trisdešimties metų žmonės, tokie panašūs į mus. Jie ne tik mylėjo ir gynė savo Tėvynę, bet ir mokėjo nuoširdžiai džiaugtis atokvėpio akimirkomis. Parodos atidaryme muziejaus darbuotojų vokalinis trio – R. Driaučiūnaitė, D. Pociutė-Slotkienė ir A. Pakalkaitė – atliko partizanų dainas. Vėliau vyko edukacinis užsiėmimas, kuriame buvo galima pasidaryti uniforminių partizanų antsiuvų ir pažymėti juos proginio muziejaus antspaudu. Entuziastingesni lankytojai, vaikščiodami po muziejaus ekspozicijas, galėjo pildyti muziejaus darbuotojų parengtus užduočių lapus: sužymėti uniforminius partizanų ženklus, išspręsti galvosūkių, atlikti kitas užduotis. Tų, kurie sėkmingai su jomis susidorojo, laukė dovanos.

Didelio susidomėjimo sulaukė partizanų uniforminių antsiuvų kūrimas

Dokumentinių filmų peržiūra po atviru dangumi vidiniame muziejaus kieme

Sutemus vidiniame muziejaus kiemelyje buvo pristatytas naujas dokumentinis filmas „Paskutinis“, pasakojantis apie paskutinį Vytauto apygardos partizaną Antaną Kraujelį-Siaubūną. Renginyje dalyvavo ir mintimis pasidalijo filmo kūrėjai – režisierius Algimantas Maceina ir prodiuseris Žilvinas Stravinskas. Naktinė dokumentinių filmų peržiūra po atviru dangumi truko iki 1 val. nakties. Kadangi naktis pasitaikė šilta ir be lietaus, naktinėtojų netrūko. Muziejaus

darbuotojų skaičiavimu, „Muziejų nakties“ renginyje apsilankė daugiau nei 500 žmonių. Po renginio sulaukėme gražių atsiliepimų muziejaus „Facebook“ puslapyje, padėkos laiškelių elektroniniu paštu. Malonu, kad nuoširdžios muziejaus darbuotojų pastangos sukurti smagų ir įdomų renginį nenuėjo veltui. Visiems muziejaus bičiuliams sakome: „Iki pasimatymo kitąmet!“

Vilma Juozevičiūtė

LGGRTC edukacinė veikla vasarą

Jau antri metai Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Memorialinio departamento Atminimo programų skyrius organizuoja edukacinę veiklą vaikams ir jaunuoliams įvairiose vasaros stovyklose. Pernai buvo pristatoma programa „Pokario istorija jaunimui“, organizuojamos viktorinos (skyriaus vedėja Dalė Rudienė ir vyr. specialistė Regina Stasiškytė), pasidalyta ekspedicijos „Misija Sibiras“ išpūdziais (Tuskulėnų memorialinio komplekso vyr. specialistas Tomas Kazulėnas), pateikta informacijos apie Genocido aukų muziejų ir Tuskulėnų rimties parko kompleksą (Tuskulėnų memorialinio komplekso vyr. specialistė Gailė Ambrazienė).

2010 m. vasarą vaikų ir jaunimo stovyklose Genocido aukų muziejaus veiklą pristatė ir edukacinės programos „Atverta istorija“ teminius užsiėmimus vedė Atminimo programų skyriaus vyr. edukologė Gintarė Tučkuvienė, programą „Pokario istorija jaunimui“ pristatė, viktorinas organizavo vyr. specialistė R. Stasiškytė. Bendradarbiaujant su Lietuvos kariuomene, 2010 m. rugsėjo 11 d. buvo surengta istorinė pažintinė ekskursija po buvusią Dainavos apygardą. Joje dalyvavo konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ laureatai, dalyviai, Vilniaus miesto ir rajono mokyklų moksleiviai.

Susitikimų su moksleiviais stovyklose tikslas buvo ne tik suteikti žinių apie XX a. vidurio Lietuvos istorijos įvykius, bet ir pristatyti LGGRTC vykdomas edukacines programas, pakviesti moksleivius aktyviai jose dalyvauti, įamžinti istoriją savo darbais. Atsižvelgiant į stovyklautojų amžių, stovyklos pobūdį ir jos vadovybės pageidavimus, vyko užsiėmimai šiomis temomis: „Laisvės kovotojų kasdienybė: kova už lais-

vę ir būvį“, „Partizanų karinė organizacija 1944–1953 m.“, „Sovietų kalėjimai, lageriai ir tremtis: skiriamieji bruožai“, „Tremties ir kalinimo vietų geografija Sovietų Sąjungoje“, „Lietuvos dvasininkai sovietų lageriuose ir tremtyje“, „Vaikai tremtyje“. Turint techninių galimybių, žodinių istorinių įvykių pristatymą iliustravo ir vaizdinė medžiaga: nuotraukos, vaizdajuostės užfiksuoti istorijos liudytojų pasakojimai, istorinių kino filmų ištraukos. Pabaigoje buvo pateikiama praktinė užduotis. Stovyklautojai buvo pakviesti aktyviai dalyvauti jau dvylikti metai organizuojamame respublikiniame moksleivių konkurse „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“. Apžvelgtos pagrindinės konkurso temos, jo eiga, dalyvavimo sąlygos, dalyvių darbų populiarinimo formos. Pristatyta LGGRTC rengiamų istorinių pažintinių vasaros stovyklų programa, patekimo į jas sąlygos. Organizuotos 2009–2010 m. konkurso laureatų piešinių parodos. Susitikimo pabaigoje būdavo atsakoma į kilusius klausimus ir vykdavo viktorina. Taip tarsi būdavo patikrinama, ar informacija buvo įsiminta. Visi teisingai atsakiusieji į viktorinos klausimus buvo apdovanoti LGGRTC leidiniais – knygomis ir kompaktinėmis plokštelėmis. Taip pat stovyklautojai gavo informacinių lankstinukų apie Genocido aukų muziejų, Tuskulėnų memorialinį kompleksą, buvo pakviesti juose apsilankyti. Programos buvo pristatomos Jonavos, Kauno, Panevėžio, Švenčionių, Šalčininkų, Varėnos ir Vilniaus rajonuose bei Kauno mieste. Tarp susitikimuose dalyvavusių moksleivių buvo įvairių jaunimo organizacijų narių – ateitininkų, skautų, šaulių. Iš viso buvo apie 525 stovyklautojus, iš jų 13 – iš Didžiosios Britanijos.

*Edukacinės programos „Atverta istorija“ užsiėmimą „Žvalgo“ stovykloje (Kauno r. Vilki-
jos sen. Padubysio k.) veda vyr. edukologė Gintarė Tučkuvienė*

*Ekskursijos dalyviai kartu su Gintautu Kazlausku ir Vytautu Valentukevičiumi prie paminklo (aut.
Gintaras Žilys), įamžinančio 1948 m. balandžio 18 d. žuvusių Kazimieraičio rinktinės partizanų atmi-
nimą (Varėnos r. Viršurodukio k.)*

Rugsėjo 11 d. respublikinio moksleivių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ laureatai, dalyviai, Vilniaus miesto ir rajono moksleiviai buvo pakviesti į istorinę pažintinę ekskursiją po buvusią Dainavos apygardą. Kelionės tikslas – plačiau pažinti ginkluotojo pasipriešinimo Lietuvoje istoriją (1944–1953 m.) ir pasipriešinimo judėjimą šioje apygardoje. Kelionėje moksleivius lydėjo ir prisiminimais dalijosi Vytautas Kaziulionis, buvęs tremtinys, politinis kalinys, pasipriešinimo sovietiniam okupaciniam režimui dalyvis, šiuo metu – Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos Varėnos skyriaus pirmininkas, Juozas Ciūnys, buvęs ryšininkas, partizanas, Juozas Jakavonis, buvęs Pietų Lietuvos partizanų vadų Juozo Vitkaus-Kazimieraičio ir Adolfo Ramanausko-Vanago ryšininkas, Gintautas Kazlauskas, buvęs tremtinys, šiuo metu – Druskininkų rezistencijos ir tremties muziejaus vadovas, ir Vytautas Valentukevičius, istorikas, Druskininkų krašto metraštininkas.

Kelionės metu aplankyti du atstatyti partizanų bunkeriai: J. Jakavonio sodyboje, kur buvo Dainavos apygardos partizanų va-

davietė, ir Viršurodučio kaime, kur slėpėsi Kazimieraičio rinktinės partizanai. Ekskursijos dalyviai istorijos liudytojų prisiminimų klausėsi prie paminklinio akmens, įamžinančio žuvusio Merkio rinktinės būrio vado Vinco Ivanausko-Gegučio atminimą ir kartu žyminčio „Velnio tiltu“ vadinamą vietą, kur partizanai enkavėdistams ir sribams rengė pasalas. Taip pat aplankyti partizanų atminimą įamžinantys paminklai Senosios Varėnos kapinaitėse ir Perlojoje.

Ekskursijoje dalyvavo Vilniaus licėjus, Simono Daukanto gimnazijos, Fabijoniškių, Martyno Mažvydo, Šv. Kristoforo ir Antakalnio vid. mokyklų, Vilniaus r. Riešės ir Pagirių gimnazijų, Rukainių ir Salininkų vid. mokyklų, Elektrėnų „Versmės“ gimnazijos ir Lietuvos aklųjų ir silpnaregių ugdymo centro moksleiviai. Autobusą ekskursijai skyrė Lietuvos kariuomenė. Kelionės maršrutą parengė Atminimo programų skyriaus vyr. specialistė Rūta Trimonienė. Ekskursijoms vadovavo ir moksleivius lydėjo LGGRTC darbuotojos Kristina Baltrušaitytė ir R. Stasiškytė.

Regina Stasiškytė

Muziejus „Permė-36“ – demokratinės ir kūrybinės minties traukos centras

Muziejus „Permė-36“ buvo įkurtas Permės krašto Čiusovojaus rajono Kučino gyvenvietėje veikusiame GULAG'o lageryje. Šis lageris buvo viena iš daugelio Sovietų Sąjungos kalinimo įstaigų, atlikusių politinių represijų vaidmenį. Kartu su kriminaliniais nusikaltėliais čia kalėjo ir politiniai kaliniai. Lageris pradėjo veikti 1946 m.

GULAG'o lageriai turėjo prisidėti prie Sovietų Sąjungos ekonomikos kėlimo, todėl juose buvo išnaudojamas nemokamas kalinių darbas. Kaliniai kirto medžius, apdirbo medieną. Po Josifo Stalino mirties daugelis

lagerių buvo uždaryti, tačiau šis tebeveikė dėl gerai įrengtos techninės bazės. Tada čia pradėti kalinti nuteisti teisėtvarkos pareigūnai. Tarp jų buvo ir tokių, kurie patys vykdė nekaltų žmonių represijas J. Stalino metais. Kadangi naujieji kaliniai galėjo gerai numanyti, kaip lageris saugomas, imta stiprinti apsaugos sistemas. Lagerio teritoriją apjuosė papildoma kelių eilių spygliuota viela, buvo pastatyta aukšta medinė tvora, įrengtos signalinės sistemos. Lageris tapo vienu griežčiausiai saugomų buvusioje Sovietų Sąjungoje.

Lagerio „Permė-36“ specialiojo režimo zona

XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmetyje visuomenėje aktyviau pradėjus veikti žmogaus teisių gynimo organizacijoms ir disidentų judėjimui, daugėjant pagrindinės literatūros ir pasirodžius tokiems leidiniams kaip „Einamųjų įvykių kronika“ (rusų k., nuo 1968 m.), „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ (nuo 1972 m.), padaugėjus bandymų pabėgti iš Sovietų Sąjungos į Vakarus, valdžia pradėjo ruošti naujoms politinėms represijoms. Griežtai saugomas Kučino gyvenvietės lageris pasirodė ypač tinkamas kalinti itin pavojingais nusikaltėliais Sovietų Sąjungoje laikytiems politiniams kaliniams. Nuo 1972 m. čia kalėjo vien politiniai kaliniai. 50 km atstumu nuo jo buvo įsteigti dar du lagerio punktai politiniams kalinams (Nr. 35 ir Nr. 37). Disidentų literatūroje ir visuomenėje šie trys lageriai vadinami „Permė-35“, „Permė-36“ ir „Permė-37“.

Šiuose lageriuose kalėjo žymūs žmogaus teisių gynėjai ir disidentai Sergejus Kovaliovas, Nikolajus Braunas, būsimas Ukrainos Nepriklausomybės Deklaracijos autorius, parlamento narys Levko Lukjanenko, ukrainiečių poetas, kandidatas į Nobelio premijos laureatus Vasilijus Stusas, estas Martas Niklus, lietuviai Balys Gajauskas, Viktoras Petkus, Petras Plumpa, Gintautas Iešmantas, mons. Alfonsas Svarinskas ir daug kitų įvairių tautybių politinių kalinių.

1980 m. lageryje „Permė-36“ įsteigta specialiojo režimo zona, kur buvo kalinami asmenys, pakartotinai nuteisti už antitarybinius nusikaltimus. Kaip pasakoja buvęs šios zonos kaliniai, režimas čia buvo sunkesnis net už kalėjimo. Kaliniai visą parą buvo stebimi, judėjimas zonoje griežtai ribojamas: darbo kambariai įrengti tame pačiame barake, kur ir kameros. Pasivaikščiavimams buvo skiriama vos 30 min. mažuose 2 m ilgio ir 2 m pločio kiemeliuose. Už menkiausią drausmės pažeidimą grėsė karceris ar draudimas pasimatyti su artimaisiais. Šios

Karceris, kuriame žuvo ukrainiečių poetas Vasilijus Stusas

zonos karceryje 1985 m., netrukus po to, kai buvo paskelbtas kandidatu į Nobelio premijos laureatus, neaiškiomis aplinkybėmis žuvo ukrainiečių poetas V. Stusas.

Tačiau nors režimas buvo labai griežtas, lietuvių politinis kalinys B. Gajauskas šioje zonoje slapčia rašė lagerio įvykių kroniką, kurią jam per pasimatymus pavykda vo perduoti į laisvę. Galiausiai ji buvo išspausdinta Vakaruose. Lagerio įvykių kroniką rašė ir „Permės-35“ kaliniai – lietuviai P. Plumpa, estai Matis Kijrendas ir Kalju Miatikas. Šios kronikos supažindino Vakarus su žmogaus teisių padėtimi ir politinėmis represijomis Sovietų Sąjungoje, ko taip bijojo sovietinė sistema.

Lageris buvo uždarytas 1987 m., pradėjus Sovietų Sąjungoje pertvarkos politiką. Idėja steigti politinių represijų muziejų buvusio lagerio teritorijoje kilo 1992 m. Jo pastatai buvo neblogai išsilaikę. Pagrindinis muziejaus tikslas – atskleisti visuomenei nusikals-

Muziejaus direktorius Viktoras Šmyrovas atidaro „Piloramą 2010“

tamą politinių represijų pobūdį ir padėti įveikti totalitarinius stereotipus, įtvirtinti žmogaus teises politikoje ir visuomeniniame gyvenime, kurti atvirą pilietinę visuomenę teisinėje demokratinėje valstybėje. Muziejus lankytojams duris atvėrė 1996 m. Tai vienintelis muziejus visoje buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje, kuris įsteigtas GULAG'o lageryje. Lagerio pastatai pamažu rekonstruojami ir konservuojami. Tyrinėjama GULAG'o ir politinių represijų istorija, „Permės-36“ lagerio istorija, Permės krašto istorija, renkami eksponatai. Veikia ekspozicijos, skirtos Permės krašto lageriams ir GULAG'o istorijai bei buvusiems „Permės-36“ lagerio kaliniais. Lankytojams rengiamos ekskursijos abiejose – griežtojo ir specialiojo režimo – lagerio zonose. Vykdomi edukaciniai projektai mokyklinio amžiaus vaikams ir studentams. Čia vykstančiose istorijos pamokose nagrinėjami svarbūs

Rusijos istorijos įvykiai, kolektyvizacijos ir išbuožinimo klausimai, politinių represijų istorija, žmogaus teisių gynimo organizacijų veikla, atskirų žmonių likimai. Taip pat muziejuje rengiami kursai istorijos mokytojams, o vasarą – vaikų stovyklos. 2004 m. UNESCO ir ICOMOS ekspertai įtraukė muziejų į 100 saugomų paminklų „World Monuments Watch“ sąrašą.

Nuo 2005 m. muziejus „Permė-36“ rengia autorinių dainų konkursą „Pilorama“. Kasmet didėjant dalyvių skaičiui, šis renginys peraugo į tarptautinį forumą, kur, be paties konkurso, vyksta dainuojamosios poezijos ir roko grupių koncertai, spektakliai, filmų peržiūros, parodos, diskutuojama istorijos ir aktualiais Permės krašto nūdienos klausimais.

Šiomet liepos 23–25 d. muziejuje „Permė-36“ vyko šeštasis tarptautinis forumas „Pilorama 2010“. Jis buvo skirtas pagerbti

„Piloramos 2010“ spaudos konferencijoje. Iš kairės sėdi: Sergejus Kovaliovas (antras), žmogaus teisių gynimo organizacijų atstovai Tatjana Margolina (trečia) ir Vladimiras Lukjinas (ketvirtas), muziejaus „Permė-36“ direktorius Viktoras Šmyrovas (penktas)

politinių represijų aukoms ir stiprinti šiuolaikinės Rusijos žmogaus teisių padėčiai. Į renginį atvyko 15 buvusių „Permės-36“ ir Mordovijos lagerių politinių kalinių ir disidentų: B. Gajauskas, S. Kovaliovas, Aleksandras Roginskis, N. Braunus, M. Niklus, Kirilas Podrabininas, Jelena Sannikova, Natalija Gorbanevskaja ir kt. Taip pat jame dalyvavo Rusijos žmogaus teisių gynimo organizacijų, „Memorialo“ atstovai, atvyko svečių iš užsienio valstybių – Lenkijos, Vokietijos, JAV, Nyderlandų Karalystės, Estijos, Lietuvos. Deja, į Rusiją nebuvo leista atvykti buvusiam „Permės-36“ lagerio politiniam kaliniui ukrainiečiui Vasilijui Ovsijenkai.

Norinčių dalyvauti forume meninių kolektyvų šiomet buvo tiek daug, kad renginiai vyko dviejose scenose – griežtojo režimo zonos lėptjųvės teritorijoje ir Čiuso-

vajos upės pakrantėje. Prie upės įsikūrė ir renginio svečių palapinių miestelis. „Pilorama 2010“ prasidėjo muziejaus direktoriaus Viktoro Šmyrovo sveikinimo žodžiu. Šių metų forumo temos – „Nelaisvės pasaulis ir kultūra“ ir „Rusijos valstiečių tragedija“. Šiomis temomis dramos teatrų kolektyvai vaidino spektaklius, buvo eksponuojamos parodos. Taip pat visi galėjo aplankyti Anne's Frank muziejaus (Nyderlandų Karalystė) parodą. Vyko filmų peržiūros ir diskusijos jų tematika. Buvo parodytas 1957 m. sukurtas filmas „Audra“, V. Glagolevos „Vienas karas“, V. Calikovo „Beslanas. Viltis“, Andrzejiaus Vajdos „Katynė“ ir kt. Beje, pastarasis filmas Rusijoje oficialiai buvo demonstruojamas tik šiomet po Lenkijos prezidento lėktuvo katastrofos, o muziejus „Permė-36“ jį rodė jau prieš dvejus

metus „Piloramos 2008“ metu. 10 atlikėjų, tarp jų Viktoras Šenderovičius, Aleksandras Gorodnickis, N. Braunas, Grigorijus Danskojus ir kt., surengė savo autorinių dainų koncertus. Koncertavo 11 jaunimo roko grupių. Renginio svečiai aktyviai diskutavo temomis „Permė – kultūros puslapis“, „SSRS griūtis – plusai ir minusai“, „Kokia mums reikalinga žmogaus teisių apsauga“ ir „Nelaisvės pasaulis ir kultūra“.

Gausus šiųmetės „Piloramos“ svečių, ypač jaunimo, skaičius rodo, kad Rusijoje politi-

nių represijų istorijos ir šiuolaikinės demokratinės visuomenės kūrimo temos labai aktualios. Forumo dalyviai gausiai lankė muziejaus „Permė-36“ ekspozicijas. Buvę politiniai kaliniai ne kartą buvo prašomi pasidalyti atsiminimais.

Muziejus „Permė-36“ buvusią nelaisvės, neteisybės ir žmonių kančių teritoriją pavertė laisvos minties ir žodžio, kultūros, meno ir bendravimo vieta.

Violeta Životkevičiūtė

Tarptautinė konferencija Liverpulyje

Tarptautinis vergovės muziejus, įsikūręs Alberto dokuose – trečiajame Mersisaido jūrų muziejaus aukšte

Ar muziejai turėtų aktyviai dalyvauti padėdami spręsti šiandienos žmogaus teisių problemas? Koks būtų jų vaidmuo? Kaip gali muziejai, remdamiesi istorija, padėti vaikams ir jaunuoliams suvokti savo vietą šiuolaikinėje visuomenėje? Į šiuos ir kitus klausimus bandė atsakyti 2010 m. rugsėjo 15–16 d. Tarptautiniame vergovės muziejuje Liverpulyje (Jungtinė Karalystė) vykusio Tarptautinių žmogaus teisių muziejų federacijos (FIHRM) inauguracinė konferencija. Į ją atvyko beveik 100 dalyvių iš daugiau nei 20 pasaulio šalių. Jie atstovavo institucijoms ir muziejams, nagrinėjantiems jautrias ir prieštaringas vergovės, holokausto ir

žmogaus teisių temas. Į konferenciją buvo pakviesta ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Vilma Juozevičiūtė.

Konferencijos darbotvarkė buvo gana įtempta. Darbas vyko keliuose sesijose. Buvo aptariamas muziejų vaidmuo ugdant pagarbą žmogaus teisėms ir lygiateisiškumui, ekspozicijų jautriomis temomis kūrimo principai, darbas su vietos bendruomenėmis, edukacinė veikla ir kiti klausimai. Nors konferencijoje atstovauti Pietų ir Šiaurės Amerikos, Afrikos ir Europos muziejai geografiškai vieni nuo kitų nutolę per tūk-

Konferencijos akimirka. Kalba Liverpulio nacionalinių muziejų direktorius dr. Davidas Flemingas

tančius kilometrų, buvo akivaizdu, kad jie turi daug bendrų bruožų. Daugelis jų įkurti palyginti neseniai ir atspindi skaudžius XX a. istorijos puslapius, tokius kaip žydų holokaustas ar Ruandos genocidas. Jie rūpinasi istorinės atminties išsaugojimu, aukų pagerbimu, bet turbūt daugiausia dėmesio skiria edukacijai, darbui su jaunimu ir moksleiviais. Pasitelkus edukaciją ir švietimą skatinama atmesti rasizmą ir nepakantumą, siekiama skiepyti pagarbą žmogaus teisėms ir lygiateisiškumui.

Puikus to pavyzdys – pats Tarptautinis vergovės muziejus, kuriame vyko minėta konferencija. 2007 m. lankytojas duris atvėręs muziejus pasižymi moderniomis ir šiuolaikiškomis ekspozicijomis, supažindinančiomis su Vakarų Afrikos tautomis ir jų tradicijomis, prekyba žmonėmis, sunkia vergų dalia ir tokiu vergų prekybos palikimu kaip rasizmas ir diskriminacija. Jame taip pat įkurtas Anthonio Walkerio

edukacijos centras, kuriame vyksta užsiėmimai moksleiviams. Vienas iš šio muziejaus tikslų – paskatinti lankytojus iš naujo apmąstyti savo tapatybę ir istoriją. Mat Liverpulis, įkurtas dar XIII a. pradžioje, ypač suklestėjo XVII–XVIII a., kai per jo uostą buvo gabenamos ne tik įvairios prekės, bet ir vergai – šis miestas buvo vienas didžiausių pasaulyje vergų prekybos centrų. Dar ir šiandien daug jo pastatų ir gatvių mena tuos laikus. Tarptautinis vergovės muziejus siekia atverti lankytojams naujas mąstymo kryptis, apsvarstyti vergų prekybos palikimą mūsų dienomis ir priversti susimąstyti, kad nė vienas lankytojas neišeitų iš jo neįgijęs daugiau supratimo, kaip funkcionuoja šiuolaikinė visuomenė ir visuomeniniai santykiai. Neatsitiktinai šis muziejus tapo ir vienu iš iniciatorių steigti Tarptautinių žmogaus teisių muziejų federaciją. Anot Liverpulio nacionalinių muziejų direktoriaus dr. Davido Flemingo, tokia federacija taptų

reikšmingu momentu plėtojant muziejų vaidmenį visame pasaulyje: „Šiandien aiškėja, kad muziejai gali vaidinti svarbų vaidmenį skatindami žmones atmesti rasistinius ir kitus žmogaus teisėms prieštaraujančius įsitikinimus. Atėjo laikas, kai muziejai, pasidaliję savo patirtimi ir žiniomis, gali dar veiksmingiau kovoti už lygias visų teises ir galimybes.“ Inauguracinė konferencija buvo pirmas bandymas suburti žmogaus teises ginančius muziejus, pasidalyti rūpimais klausimais ir numatyti tolesnės veiklos perspektyvas. O veikti tikrai yra ką. Kaip pažymėjo konferencijoje kalbėjęs dr. Kevinas Balesas iš Jungtinių Amerikos Valstijų, ir mūsų dienomis gyvuoja vergovė. Galbūt ne klasikinė, bet kita, modernioji. Šių dienų vergai – tai žmonės, kuriuos gyvenimo sąlygos priverčia taikstyti su išnaudojimu, per menku atlyginimu ir diskriminacija. Be to, gyvuoja rasistiniai nusistatymai, tautinis priešiškusumas, žmogaus teises pamina nedemokratiški režimai.

Todėl renginyje sulaukė susidomėjimo pranešimas apie LGGRTC Genocido aukų muziejaus požiūrį į šiandienos žmogaus teisių problematiką ir jos vietą muziejaus veikloje. Konferencijos dalyviai buvo supažindinti su muziejaus projektais ir renginiais, kurie organizuojami bendradarbiaujant su baltarusių, ukrainiečių, Kaukazo tautų ir Tibeto laisvės rėmėjų atstovais. Dr. D. Flemingas iškėlė pasiūlymą, kad Tarptautinių žmogaus teisių muziejų federacija galėtų tarpininkauti rengiant parodas ir pristatant šią problematiką platesnei pasaulio auditorijai. Tik gaila, kad Genocido aukų muziejus konferencijoje buvo vienintelis, kuris nušvietė sovietinio totalitarinio režimo nusikaltimus. Norisi tikėtis, kad ateityje į Tarptautinių žmogaus teisių muziejų federaciją įsijungs ne tik kaimyninių valstybių (Latvijos ir Estijos), bet ir kiti Lietuvos muziejai.

Vilma Juozevičiūtė

Tuskulėnų aukų pagerbimo diena

Tuskulėnų aukų pagerbimo ceremonija koplyčioje-kolumbariume

2010 m. rugsėjo 28-ąją, minint Tuskulėnų aukų atminimo dieną, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso koplyčioje-kolumbariume įvyko oficialus aukų pagerbimas.

Ši diena skirta atminti ir pagerbti 1944–1947 m. NKGB–MGB vidaus kalėjimo rūsiuose kalintiems, kankintiems ir vėliau nužudytiems 767 asmenims, kurių palaikai buvo slapta užkasti Tuskulėnų dvaro teritorijoje. Kaip masinė kapavietė ši teritorija buvo naudojama iki 1947 m. pavasario. SSRS Aukščiausioji Taryba tų metų gegužės 26 d. pasirašė įsaką mirties nuosprendį pakeisti 25 metų laisvės atėmimo bausme.

Nuo 1950 m. mirties bausmė vėl buvo pradėta vykdyti.

1994–1996 m. ir 2003 m. atlikus archeologinius tyrimus, Tuskulėnų rimties parko teritorijoje buvo rasti 724 žmonių palaikai. Tik 7 iš jų buvo atiduoti artimiesiems ir Telšių vyskupijai, o kitų 717 sovietinio genocido aukų palaikai 2004 m. lapkričio 2 d. perkelti į koplyčią-kolumbariumą.

Visą dieną lankytojams buvo atverta koplyčia-kolumbariumas, kurioje 16 val. prasidėjo oficiali aukų pagerbimo ceremonija. Jos metu griežiant smuikui Garbės sargybos kuopos kariai iškilmingai įnešė vainiką, o apsilankę žmonės padėjo gėlių ir uždegė žvakelių.

Filmo „Tuskulėnų paslaptis“ peržiūroje

Po iškilmingo aukų pagerbimo koplyčioje-kolumbariume Konferencijų salėje buvo rodomas filmas „Tuskulėnų paslaptis“, kuriame atskleidžiama tragiška XX a. vidurio Tuskulėnų istorija ir egzekucijų aukų likimai. Pilna žmonių Konferencijų salė parodė, jog visuomenei svarbi auka ir jos kaina, kurią buvo priversti sumokėti šviesiausi Lietuvos asmenys.

Ceremonijos metu prisimintas ir Jono Noreikos-Generolo Vėtros atminimas. Šiemet sukanka šimtas metų nuo jo gimimo. Jonas Noreika-Generolas Vėtra buvo ryški

Lietuvos pasipriešinimo judėjimo asmenybė, iki pat mirties kovojusi už Lietuvos laivę ir nepriklausomybę. Teisme gavęs paskutinį žodį, jis pasakė: „Aš, kaip katalikas ir kaip karininkas, esu prisiekęs prieš Dievą ir Tautą kovoti už laisvą, nepriklausomą Lietuvą. Aš savo priesaiką noriu ištesėti iki galo...“

Lietuvos Respublikos Seimas, pradėdamas rugsėjo 28 d. plenarinį posėdį, pagerbė Tuskulėnų aukų atminimą.

Tomas Kazulėnas

Heinrihs Strods, *PSRS politiskā cenzūra Latvijā. 1940–1990*, Rīga: Jumava, 2010, 472 p.

Rygos leidykla „Jumava“ išleido istoriko prof. Heinricho Struodo (Heinrih Strods) knygą „SSRS politinė cenzūra Latvijoje 1940–1990 m.“. Jos autorius – žinomas Latvijos pokario istorijos tyrinėtojas, parašęs ne vieną knygą, paskelbęs spaudoje straipsnių apie sovietinių partizanų, sovietinės armijos veiksmus Latvijoje per Antrąjį pasaulinį karą ir latvių pasipriešinimą okupacijos metais. Autorius aktyviai reiškiasi latvių spaudoje sovietinės praeities ir sovietinio palikimo įtakos nūdienos politiniams ir visuomeniniams procesams savo šalyje klausimais.

H. Struodo knyga „SSRS politinė cenzūra Latvijoje. 1940–1990 m.“ – ištis vertingas didelės apimties leidinys, kuriame autorius nuosekliai nagrinėja sovietinės cenzūros atsiradimo Latvijoje istorines prielaidas, raidą, sudėtingą ir dažnai painią cenzūravimo sistemą per visą sovietinės okupacijos laikotarpį ir cenzūros raiškos būdus įvairiose visuomenės gyvenimo srityse. Nors knygos įvade autorius užsimena, kad nepretenduoja išnagrinėti visų cenzūros klausimų, o tik nori sukelti diskusijas šia tema, vis dėlto, net jeigu ir taip, tai šią diskusiją H. Struodas savo svarių veikalų ištis pradėjo.

Knygoje H. Struodas aptaria bibliotekų, grožinės literatūros, mokslo, spaudos, spaustuvių, radijo ir televizijos laidų, muziejų, meno ir kino, užsienio ir latvių išeivijos literatūros cenzūros klausimus. Pagrindinis dėmesys skiriamas vadinamajam Glavlitiui, arba SSRS vyriausiajai literatūros ir meno reikalų valdybai, kurios, kaip svar-

biausio sovietinės cenzūros variklio, organizaciniai metodai ir veikla aptariama trijuose knygos skyriuose. Autorius, pirmiausia siekdamas atkurtoje nepriklausomoje Latvijos valstybėje subrendusiai ir politinės cenzūros apraiškų nepatyrusiai kartai pateikti išsamesnį šio reiškinio vaizdą, pradeda nuo SSRS vyriausiosios literatūros ir meno reikalų valdybos (Glavlito) veiklos XX a. trečiajame dešimtmetyje bendrosios analizės, o vėliau pereina prie Glavlito darbo okupuotoje Latvijoje. Glavlito veiklos pradžia ir pabaiga Latvijoje sutampa su jo veiklos pradžia ir pabaiga Lietuvoje, todėl, manau, būtų įdomu trumpai apibendrinti H. Struodo knygoje dėstomą Glavlito cenzūravimo politiką kaimyninėje šalyje, nes mūsų istorinėje literatūroje panašaus veikalo dar nesama.

SSRS vyriausioji literatūros ir meno reikalų valdyba Latvijoje buvo įsteigta 1940 m. rugpjūčio 9 d. Jos veiklą iki vokiečių okupacijos pradžios H. Struodas aptaria keliais sakiniais, be kita ko, nurodydamas, kad 1940 m. Latvijoje buvo 18, o 1941 m. – 35 Glavlito darbuotojai, iš kurių 37 proc. turėjo tik pradinį išsilavinimą ir buvo „okupacinėje valstybėje parengti ir įvežti daugiausia latvių ir rusų tautybės asmenys. Paprastai jie, paveikti komunistinės ideologijos, akiai tikėjo partija“ (p. 89). Kaip nurodo H. Struodas, cituodamas tuometinio Latvijos Glavlito viršininko žodžius, pagrindiniai šios įstaigos uždaviniai Latvijoje buvo sunaikinti nepriklausomos Latvijos Respublikos ir vokiečių okupacijos metais „užterštus bibliotekų ir muziejų fondus,

o kartu atsikratyti ir senųjų, ideologiškai netinkamų kadrų“ (p. 91). Turint galvoje, kad prieškario Latvija pagal knygų leidybą Europoje atsiliko tik nuo Danijos, Glavlitui teko ištis nelengvas uždavinys. Analizuodamas komunistų partijos, taigi ir Glavlito, kadrų parengtį Latvijoje ankstyvaisiais pokario metais, H. Struodas, pateikdamas iškalbingą buvusio Latvijos komunistų partijos Centro komiteto Agitacijos ir propagandos skyriaus vedėjo K. Dunduro (K. Dundurs) atsiminimų knygos citatą, parodo, kad apie pusė Latvijos KP CK darbuotojų pokario laikais „buvo atvykę iš Sovietų Sąjungos pilki, menko išsilavinimo žmogeliai, visiškos vidutinybės, retas iš jų turėjo aukštąjį išsilavinimą, užtat visi – komunistai. Galėjai būti genijus, tačiau jei nebuvai komunistas, tu buvai pilka masė“ (p. 91). Tuo metu Glavlitui okupuotoje Latvijoje iškilo sunkiai išsprendžiamas uždavinys rasti cenzorių, viena vertus, gerai mokančių latvių kalbą, kita vertus, politiškai patikimų ir turinčių aukštąjį išsilavinimą. 1947 m. Latvijoje dirbo 20 cenzorių, iš jų tik 4 išsilavinimas buvo aukštasis. Kaip nurodo H. Struodas, Glavlito cenzorių išsilavinimo lygis, nors ir lėtai, kasmet kilo, bet tik 1986 m., t. y. artėjant sovietinės eros pabaigai, visi cenzoriai turėjo aukštąjį išsilavinimą. „Į Glavlito viršininko, kaip ir į kitas liaudyje nepopuliarias pareigas paprastai skirdavo arba Latvijos rusų, arba Rusijos latvių tol, kol buvo išugdyta ir išmokslinta nauja latvių komunistų karta, nors ir nebuvo žinomas šios kartos santykis su „realiuoju socializmu“ (p. 108), – rašo H. Struodas. Metams bėgant, kito ir cenzorių mentalitetas. Daugėjo nepartinių cenzorių – aštuntojo dešimtmečio pradžioje tokių jau buvo 9 asmenys. Anot H. Struodo, „keičiantis cenzorių kartoms ir darbuotojams susiduriant su gyvenimo tikrove, keitėsi ir padėtis: cenzorių ištikimybę pamažu keitė

bandymai apeiti griežtus cenzūros gnaužtus ar netgi iš jų ištrūkti, kartais net buvo mėginama padėti į cenzūros pinkles įkliuvusiems autoriams. Prasižengę cenzoriai mėgindavo teisintis, neva buvę per mažai dėmesingi, bandydavo prisidengti šeimos problemomis, vaidino, jog yra linkę išgerėti arba iš tikrųjų tokie buvo, taip siekdami mandagiai atsikratyti cenzoriaus amato „ryšium su perėjimu į kitą darbą“. Prasidėjo sparti kadrų kaita, kuri rodė cenzūros irimo pradžią“ (p. 117). Beje, remdamasis J. Pukinskaitės straipsniu „Glavlitas Lietuvoje 1953–1954 m.“ („Genocidas ir rezistencija“, 2004, Nr. 2(16), autorius daro išvadą, kad Glavlito darbuotojų partinė priklausomybė Lietuvoje nebuvo toks svarbus veiksnys kaip Latvijoje, be to, Lietuvos cenzorių išsilavinimas buvo aukštesnis nei Latvijos.

H. Struodo veikale plačiausiai ir įdomiausiai analizuojama bibliotekų cenzūravimo politika. Tai natūralu, nes XX a. viduryje ir antrojoje pusėje knygos ir popierinė žiniasklaida vaidino gerokai didesnę vaidmenį nei dabar. Bibliotekų cenzūravimą H. Struodas taikliai vadina bibliocidu, nes knygų išėmimas iš bibliotekų fondų ir naikinimas sovietinės okupacijos metais Latvijoje, kaip ir kitose Baltijos šalyse, buvo tapęs masiniu reiškiniu. Be abejo, čia buvo remiamasi knygų naikinimo įdirbiu Sovietų Sąjungoje, kur jos buvo pradėtos masiškai naikinti jau trečiajame praeito amžiaus dešimtmetyje. Autorius, remdamasis vokiečių šaltiniais, pateikia įdomų faktą, kad 1939 m. rugpjūčio 23 d. pasirašius Molotovo–Ribbentropo paktą SSRS Glavlitas iš SSRS bibliotekų fondų skubiai išėmė antifašistinio turinio knygas, išleistas 1933–1939 m. Savo ruožtu ribotu 200 egzempliorių tiražu rusų kalba buvo išleista Adolfo Hitlerio „Mein Kampf“, skirta VKP(b) Politinio biuro nariams. Okupuotos Latvijos vidaus reikalų ministras Vilis Lacis

(Vilis Lācis) ir pirmais Glavlito viršininkas Janis Niedrē (Jānis Niedre) 1940 m. rugpjūčio 23 d. išleido potvarkį, kuriuo remiantis visose leidyklose ir spaustuose buvo paskirti vadinamieji politiniai redaktoriai. „Latvijos KP komitetų darbuotojai, milicijos viršininkai ir Raudonosios armijos politiniai vadovai privalėjo per dešimt dienų iš bibliotekų, knygų prekybos tinklų ir antikvariatų išimti visus leidinius, kurių turinys buvo nepriimtinas sovietinei santvarkai“ (p. 140). 1941 m. gegužės mėn. iš apyvartos jau buvo išimtos 477 225 knygos (p. 141). Po Latvijos reokupacijos knygų ir žurnalų politinis cenzūravimas tokiu pat tempu vyko toliau. Remdamasis Latvijos valstybės archyvo šaltiniais, H. Struodas atskleidžia bibliocido savo šalyje mastą. Latvijos Glavlito 1944 m. ataskaitoje Maskvai nurodoma, kad Daugpilyje buvo patikrintos 15 bibliotekų, iš kurių išimta ir sudėginta apie 6000 knygų, iš 16 Rygos bibliotekų išimtos 7653 knygos, iš 12 šio miesto mokyklų bibliotekų – 2500 knygų, miesto įstaigose konfiskuota apie 5000 knygų. Savo ataskaitoje Glavlitas nurodė, kad 1944 m. iš bibliotekų buvo išimta tiek knygų latvių, vokiečių ir rusų kalbomis, kad jų kiekio buvo neįmanoma nustatyti egzemplioriais, o būtų reikėję matuoti tonomis ar kubiniais metrais. Išimtų iš bibliotekų knygų nebuvo kur saugoti, todėl nuspręsta jas deginti, tačiau kadangi tai padaryti nelengva, nutarta jas smulkinti (p. 144). Dar uoliau cenzūruoti ir naikinti knygas Latvijoje, kaip ir visoje sovietinėje erdvėje, imta po to, kai Andrejus Ždanovas 1946 m. perskaitė pranešimą „Dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“. Knygos buvo vežamos į popieriaus perdirbimo fabrikus, nes popieriaus tuo metu dar labai trūko.

H. Struodas pateikia įdomių duomenų apie tai, kaip knygų naikinimas paskatino nelegalią prekybą jomis. Viena vertus, tai

rodo uždraustų knygų paklausą, kita vertus, prekybininkams tai buvo papildomas būdas užsidirbti. Remiantis Lietuvos istorijos analogijomis, prekybą uždraustomis knygomis tiek Latvijoje, tiek, be abejo, Lietuvoje galima būtų laikyti savotiška knygnešystės atmaina. Kaip pažymi H. Struodas, Glavlitui buvo labai sunku kovoti su uždraustų knygų prekyba, nes nelengva buvo rasti šios prekybos taškus, o ir tai padarius, knygas rekvizavus ir prekiautojus nubaudus, knygomis prekiauti būdavo pradedama kitoje vietoje.

Knygų naikinimą kiek pristabdė bibliotekų direktoriai, kiti jų darbuotojai, kurie knygas stengėsi paslėpti. Antai Latvijos valstybinio universiteto direktorius Straumė (Straume) trukdė perduoti Glavlitui numatytas išimti iš fondų knygas ir daugiau nei 2000 egzempliorių atidavė Rygos katalikų dvasinei seminarijai. Sunku buvo naikinti ir rajonų bibliotekų knygas – jos buvo slepiamos cenzoriams sunkiai prieinamose vietose: sandėliuose, rūsiuose ir kitur. Iš knygynų ir antikvariatų, taip pat iš gyventojų, be įspėjimo įsiveržiant į jų butus, buvo paimta daug knygų. Išimtas iš bibliotekų knygas oficialiuose direktyvinuose partijos dokumentuose imta vadinti „pasenusio turinio knygomis“. Tai buvo tarpukario laikotarpiu ir anksčiau išleistos knygos. Pasak H. Struodo, Latvijoje knygų išimti iš bibliotekų nesiliauta ir vadinamojo chruščiovinio atšilimo metais, nors nemažai jų buvo ir „reabilituojama“. Ypač uoliai cenzūruoti knygas skatino Latvijos komunistų partijos pirmais sekretorius Arvydas Pelšė (Arvīds Pelše). Staigų knygų išslaptinimą jis laikė ideologiškai pavojingu dalyku. Tad bibliocidas nesiliovė. Tiesa, vietoj knygų deginimo pasirinkta švelnesnė jų rekvizavimo forma – plačiau duris atvėrė vadinamieji specialieji fondai. H. Struodas savo knygoje specialiuosius fondus vadina

knygų gulagais. Tik pradedant septintuoju dešimtmečiu iš bibliotekų išimta gerokai mažiau knygų, nes jų didysis naikinimas jau buvo pasibaigęs. Anot H. Struodo, Latvijoje 1940–1990 m. vienokiu ar kitokiu būdu buvo sunaikinta 18 mln. knygų. Autorius mini įdomų faktą, kad 1982 m. iš apyvartos buvo išimta Janio Zalyčio (Jānis Zalitis) knyga „Meilės vardu“, kuri 1981 m. masiniu tiražu buvo išspausdinta Latvijos KP CK spaustuvėje (p. 168).

H. Struodas savo knygoje išsamiai apžvelgia ir sovietiniais metais išleistos grožinės, mokslinės literatūros cenzūravimą. Užkliuvo cenzoriams net garsaus latvių rašytojo, o okupacijos metais – aukšto rango partijos ir valdžios aparato funkcionieriaus V. Lacio, tarpukario metais išleidusio žymų romaną „Žvejo sūnus“, pagal kurį, likus mažiau nei metams iki Latvijos okupacijos, buvo pastatytas to paties pavadinimo vaidybinis filmas, kūryba. Kelis savo romanus, parašytus dar nepriklausomos Latvijos metais, jis buvo priverstas „taisyti“. Tai darė ir daugelis kitų vyresniosios kartos latvių rašytojų. H. Struodas pažymi, kad dar šeštojo dešimtmečio pradžioje Latvijoje buvo griežtai laikomasi Maskvos nurodymo kūryboje jokių teigiamų aspektų neminėti vokiečių tautos. Rygos miesto 750 m. jubiliejui buvo išleista nemažai leidinių. Cenzūra uoliai pasidarbavo išbraukdama iš jų faktą, kad Rygą įkūrė ir net joje gyveno vokiečiai, „užmiršdama J. Stalino žodžius, kad Ryga yra vokiškas miestas“ (p. 206).

Sovietinės okupacijos metų latvių rašytojų kūryboje H. Struodas išvelgia ypač didelį prisitaikymą prie sistemos reikavimų ir sako: „Mūsų literatūros tyrėjai iki šiol nėra atsakę į daugelį klausimų: ar tokie buvo latvių rašytojai ir poetai, ar šių autorių didžioji dalis vienaip ar kitaip tarnavo totalitariniam komunizmui, blaškydamiesi tarp *eros* ir *tanatos*, ar susidariusią padėtį iš

dalies galima būtų paaiškinti tik kaip siekį išlikti, nors ir dvasiškai suluošintiems savicenzūros.“ Vis dėlto autorius savo knygoje ne kartą pamini, kad tarp jaunesniosios kartos latvių rašytojų buvo jaučiama stiprių siekių išsiveržti iš cenzūros gniaužtų. Cenzorius ypač įsiutino žinomos latvių poetės Vizmos Belševicos poema „Pastabos Henriko Latvio kronikos paraštėse“, kuri pasirodė 1966 m. išleistoje jos poezijos knygoje. Poema Glavlitui užkliuvo tuo, kad kryžiuočių žygiai į latvių žemes ir prievartinis latvių vertimas į krikščionybę joje nedviprasmiškai, nors ir alegorine forma, buvo tapatinami su Latvijos sovietine okupacija ir jos brukama ideologija. Šių eilučių autorius dar devintojo dešimtmečio pradžioje skaitė šią poemą ir prisimena, kad pirmas jam tada kilęs klausimas perskaičius šį nedidelės apimties kūrinį ištis buvo toks: „Kaip sovietinė cenzūra ją praleido?“ Cenzoriai susigriebė per vėlai. Poema greitai paplito tarp latvių inteligentų ir studentų. Autorė netrukus buvo pašalinta iš Latvijos rašytojų sąjungos.

Knygos autorius mano, kad latvių cenzoriai buvo uolesni už savo viršininkus Maskvoje. Jis nurodo, kad Latvijoje „katakombinės literatūros buvo mažai, dauguma ar bent dalis inteligentų buvo sovietiniai. Intelektinė aplinka Rygoje buvo prastesnė nei tarp Maskvos disidentų, nors Latvija, anot H. Struodo, ir priklausė „kitos SSRS“ teritorijai“ (p. 261).

Kiek mažiau buvo cenzūruojama mokslinė literatūra, tačiau kadangi mokslą sovietinė sistema griežtai kontroliavo, ir joje turėjo būti išryškinami „naujosios santvarkos“ mokslo pranašumai. Pokario metais ypač uoliai buvo cenzūruojami leidiniai, atspindintys mokslo laimėjimų pritaikymą nepriklausomoje Latvijoje. H. Struodas mini groteskišką atvejį, kai sovietinė cenzūra sulaukė latvių mokslininko A. Silmalio

knygą „Kiaulių auginimas ir šėrimas“ dėl to, kad jos „autorius neva šlovinęs buržuazinę zoologiją“ (p. 196). Istorinės literatūros cenzūrai H. Struodas skiria nedaug vietos. Kita vertus, tai ir suprantama, nes istorijos veikaluose, ypač pokario metų, sovietinis istorijos traktavimas turėjo būti toks ryškus, kad papildomai jų cenzūruoti iš esmės nebereikėjo.

Smarkiai plūšėjo ir spaudos cenzoriai. Kaip pabrėžia H. Struodas, „Latvijos SSR spauda tiek savo turiniu, tiek forma buvo nedidelė imperijos spaudos kopija“ (p. 276). Vis dėlto vietinės spaudos kontrolė cenzoriams atimdavo daug laiko ir jėgų. Spaudoje negalėjo būti pranešimų apie gaisrus, žmogžudystes, savižudybes, avarijas, stichines nelaimes Sovietų Sąjungoje ir Latvijoje. Be abejo, ir visos Latvijos spaustuvės turėjo griežtai laikytis nurodymų, ką ir kaip spausdinti galima, o ko – ne. Cenzoriams tapo dar sunkiau dirbti, kai septintojo dešimtmečio pabaigoje išplito dauginimo aparatai, kurie dažnai buvo naudojami nelegaliai ir specialiųjų fondų literatūrai dauginti. Šių aparatų kasmet sparčiai daugėjo, ir Glavlitui dažnai buvo sunku nustatyti jų buvimo vietą (p. 309).

H. Struodas išsamiai aprašo ir tai, kaip buvo cenzūruojamos radijo ir televizijos laidos. Pagrindinis dėmesys buvo skiriamas užsienio stotims slopinti. Tačiau kadangi visos Latvijos teritorijos slopinimo aparatai apimti nepajėgė, atokesnėse vietose žmonės nevaržomai klausėsi „Amerikos balso“, „Laisvosios Europos“, „Laisvės“, „Vatikano radijo“ ir kitų radijo stočių. Su savadarbėmis antenomis Latvijos pajūrio gyventojai galėjo matyti, ypač esant palankiam orui, kai kurias Švedijos televizijos stotis. Gorbaciovinės pertvarkos metais vis daugiau radijo ir televizijos laidų nustojo paisiusios cenzūros reikalavimų.

Muziejų, meno kūrinių ir kino cenzoriai ypač budriai sekė, kad mene būtų „teisingai“ pavaizduoti sovietiniai vadai – Leninas, Josifas Stalinas, kiti aukšti sovietiniai funkcionieriai. Buvo nustatyti jų vaizdavimo standartai, kurių nevalia buvo peržengti. Iš muziejų fondų buvo išimami nepriklausomos Latvijos laikų politikos ir visuomenės veikėjų portretai, bareljefai, kita tų laikų atributika. Buvo griežtai cenzūruojami teatrų pastatymai, kontroliuojamas jų repertuaras. Kaip teigia H. Struodas, „klasikos kūrinių pastatymus, pasitelkiant Ezopo kalbą, cenzūra laikė kūrybinės inteligentijos mėginimo pasisakyti prieš socialistinį realizmą išraiška“ (p. 345). Kino režisieriams šiuo atžvilgiu buvo gerokai sunkiau, nes „kinas buvo komunistinio totalitarizmo mitų kūrimo įstaiga“. Ypač tai pasakyti na apie kino dokumentiką.

Užsienio ir latvių išeivijos literatūros kontrolė buvo visuotinė. Iš Latvijos Glavlito 1959 m. ataskaitos Maskvai matyti, kad buvo kontroliuojami visi iš užsienio atsiųsti siuntiniai su laikraščiais, žurnalais, knygomis, vienkartiniais leidiniais, plokštelėmis, magnetofono įrašais, sieniniais kalendoriais, kitais smulkiais spaudiniais. Atitinkamai ir į užsienio šalis buvo draudžiama siųsti vietinius laikraščius, daugelį knygų, žurnalų, nuotraukų, buvo tikrinama nemažai į užsienį siunčiamų ir iš ten gaunamų laiškų. Antisovietinė emigracinė literatūra visa buvo konfiskuojama, išskyrus adresuotą įstaigoms ir organizacijoms, turinčioms teisę ją gauti. H. Struodas mini, kad 1980 m. adresatą pasiekė tik 38,7 proc. siuntinių iš užsienio (p. 383), o didžioji dalis paimtos literatūros papildė specialiuosius fondus. Tuo tarpu 1989 m. adresatą pasiekė jau apie 90 proc. siuntinių.

H. Struodo knygą labai pajvairina daug paties autoriaus sudarytų Glavlito cenzū-

ravimo eigos, kaitos ir darbo metodų nuo pokario metų iki pat Latvijos nepriklausomybės atkūrimo statistinių lentelių. Jas analizuodamas, skaitytojas galės daug lengviau susidaryti išpūdį apie Glavlito veiklos mastą Latvijoje. Tiesa, pateikiamos mintys tarpais paskęsta statistikos margumyne ir atsiranda istorinio dėstymo nenuoseklumų – autorius dažnokai priverstas grįžti į ankstesnę Glavlito veiklos Latvijoje laikotarpį.

Savo knygos pabaigoje H. Struodas daro išvadą, kad politinė cenzūra XX a. gyvavo tik Sovietų Sąjungoje. Tai nevisiškai teisinga. Autorius pirmiausia turėtų bent trumpai paminėti tokias šalis kaip nacių Vokietija, Italija ir Ispanija. Deja, tarpukariu autoritarinio valdymo laikotarpiais politinė cenzūra gyvavo ir Baltijos valstybėse, o Latvijoje po 1934 m. gegužės mėn. Karlio Ulmanio (Kārlis Ulmanis) įvykdyto perversmo ji buvo bene stipriausia. Tiesa, cenzūra Baltijos šalyse daugiausia buvo nukreipta prieš politinius oponentus ir ne iš tolo neprilygo sovietinei cenzūrai, kuri dažnai įgaudavo groteskiškų ir absurdiškų formų.

Vertas dėmesio knygos teiginys, kad sovietinį laikotarpį, taip pat ir cenzūros reiškinį, geriau gali nagrinėti mokslininkai, turintys sovietinio laikotarpio gyvenimo patirties, bet netarnavę sovietinei ideologijai. Kaip rašo autorius, „patirtis rodo, kad per pastarąjį dešimtmetį parengti istorikai greičiau patenka į sovietinės istorinės literatūros supaprastinimo įtaką negu objektyvūs tyrėjai, turintys sovietinės patirties“ (p. 23). Šis teiginys, manyčiau, iš dalies teisingas, kita vertus, taip nuo šios temos tyrinėjimo būtų nušalinta jaunoji istorikų karta, kuri iš tikrųjų ją galėtų nagrinėti objektyviai, nepasiduodama emocijoms, kurios neretai daro įtaką šios knygos autoriui.

H. Struodas plačiai naudojasi Latvijos valstybės archyvo medžiaga, Rusijos Federacijos valstybinio archyvo duomenimis (nors ir teigia, kad ten jam buvo neprieinama nemažai šaltinių, kurie būtų gerokai padėję nagrinėti temą), Vokietijoje esančiais dokumentais, taip pat Lietuvos ypatingojo archyvo ir kita rašytine lietuvių istorikų medžiaga.

Povilas Baršys

2010 m. atmintinos datos ir sukaktys

SAUSIS

Prieš 80 metų, 1930 m. sausio 1 d., Vilkaviškio aps. Žaliosios vls. Šūklių k. gimė neginkluotosios rezistencijos dalyvis, pagrindžio leidinio „Perspektyvos“ bendradarbis ir buvęs politinis kalinys **Gintautas Iešmantas**.

Prieš 90 metų, 1920 m. sausio 2 d., Rokiškyje gimė Vakarų Lietuvos (Jūros) srities štabo viršininkas, LLKS Tarybos narys, 1949 m. LLKS deklaracijos signataras **Vytautas Gužas-Kardas**.

Prieš 85 metus, 1925 m. sausio 21 d., Ukmergės aps. Deltuvos vls. Kadrėnų k. gimė žymus rezistencijos dalyvis, kovotojas už tikinčiųjų teises ir buvęs politinis kalinys monsinjoras **Alfonsas Svarinskas**.

VASARIS

Prieš 65 metus, 1945 m. vasario 7 d., Trakų aps. Onušio vls. įvyko **Migūčionių kautynės**.

Prieš 60 metų, 1950 m. vasario 9 d., Vilkaviškio aps. Gižų vls. Vižaidų k. žuvo Tauro apygardos Vytauto rinktinės vadas, vienas pirmųjų partizanų vadų ir apygardos kūrėjų **Vytautas Gavėnas-Vampyras, Granitas**, jo adjutantas **Stasys Ališauskas-Kalinys** ir apygardos štabo pareigūnas, rinktinės Žvalgybos skyriaus viršininkas **Albinas Švedas-Radastas**.

Prieš 90 metų, 1920 m. vasario 20 d., Šakių aps. Lukšių vls. Lukšių k. gimė Tauro apygardos vadas, LLKS Tarybos narys, 1949 m. LLKS deklaracijos signataras **Aleksandras Grybinas-Faustas**.

Prieš 20 metų, 1990 m. vasario 23 d., Vilniuje mirė neginkluotosios rezistencijos dalyvis, pagrindžio leidinio „Alma mater“ leidėjas, „Perspektyvų“ bendradarbis, buvęs politinis kalinys **Povilas Pečeliūnas**.

Prieš 85 metus, 1925 m. vasario 24 d., Telšių aps. Žarėnų vls. Smilgių k. gimė LLA vadas **Adolfas Eidimtas-Žybartas, Vygantas** (palaikai ilsisi Tuskulėnuose).

Prieš 65 metus, 1945 m. vasario 28 d., Alytaus aps. Merkinės vls. įvyko **Panaros kautynės**.

KOVAS

Prieš 90 metų, 1920 m. kovo 3 d., Šiaulių aps. Kruopių vls. Padarbių k. gimė paskutinis Prisikėlimo apygardos Kun. Žvelgaičio rinktinės vadas, vienas paskutinių Prisikėlimo apygardos partizanų, spaudos redaktorius **Steponas Erstikis-Patašonas**.

Prieš 80 metų, 1930 m. kovo 9 d., Šakių aps. Žvirgždaičių vls. Tupikų k. gimė neginkluotosios rezistencijos dalyvis, Lietuvos Helsinkio grupės narys, pagrindinės literatūros daugintojas ir platintojas, buvęs politinis kalinys kun. **Vytautas Vaičiūnas**.

Prieš 20 metų, 1990 m. kovo 11 d., **atkurta Lietuvos Respublikos Nepriklausomybė**.

Prieš 65 metus, 1945 m. kovo 12 d., Švenčionių aps. Saldutiškio vls. Labanoro girioje įvyko **Kiauneliškio kautynės**.

Prieš 45 metus, 1965 m. kovo 17 d., Utenos r. Utenos apyl. Katlėrių k. partizanų ryšininkų ir rėmėjų Onos, Angelės ir Jadvygos Mikulėnaičių sodyboje žuvo paskutinis Aukštaitijos partizanas **Antanas Kraujelis-Siaubūnas**.

Prieš 105 metus, 1905 m. kovo 18 d., Alytaus aps. Nedingės vls. Vadėnų k. gimė Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) partizanų srities štabo narys, LLKS Tarybos prezidiumo narys, 1949 m. LLKS deklaracijos signataras **Juozas Šibaila-Merainis**.

Prieš 65 metus, 1945 m. kovo 27 d., Panevėžio aps. įvyko **Ažagų-Eimuliškio kautynės**.

BALANDIS

Prieš 25 metus, 1985 m. balandžio 4 d., mirė (mirtinai sužalotas automašinos prie savo namo durų Kaune) neginkluotosios rezistencijos dalyvis, pagrindinio leidinio „Lietuvos ateitis“ redaktorius, buvęs politinis kalinys **Povilas Butkevičius**.

Prieš 80 metų, 1930 m. balandžio 9 d., Šakių aps. Griškabūdžio mstl. gimė **Simas Kudirka**, kuris 1970 m. pabėgo į Vakarus.

Prieš 60 metų, 1950 m. balandžio 12 d., Utenos aps. Leliūnų vls. Balteniškių k. išduotas žuvo Šiaurės Rytų Lietuvos (Kalnų) partizanų srities Visuomeninio skyriaus viršininkas, „Aukštaičių kovos“ laikraščio redaktorius **Bronius Kazickas-Saulius, Krivaitis, Vakaris**.

Prieš 65 metus, 1945 m. balandžio 17 d., Utenos aps. Svėdasų vls. įvyko **Vilkabrukių kautynės**.

Prieš 75 metus, 1935 m. balandžio 23 d., Marijampolės aps. Šilavoto vls. Stuomenų k. gimė neginkluotosios rezistencijos dalyvė, „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ bendradarbis ir platintoja, buvusi politinė kalinė **Ona Vitkauskaitė**.

Prieš 65 metus, 1945 m. balandžio 28 d., Telšių aps. Alsėdžių vls. Skirpsčių k. buvo sunaikintas Žemaičių legiono štabas: žuvo kapitonas **Napoleonas Kaunackas**, suimtas legiono vadas **Adolfas Kubilius** ir štabo narys kapitonas **Darbutas**.

GEGUŽĖ

Prieš 65 metus, 1945 m. gegužės 12 d., Šakių aps. Lekėčių vls. įvyko **Valkų kautynės**.

Trečiasis gegužės mėn. sekmadienis (šiomet – gegužės 16 d.) – **Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės diena**.

Prieš 65 metus, 1945 m. gegužės 16–17 d., Alytaus aps. Simno vls. įvyko **Kalniškės mūšis**.

Prieš 85 metus, 1925 m. gegužės 30 d., Raseinių aps. Raseinių vls. Pakapurnio k. gimė LLKS Tarybos prezidiumo sekretorius, 1949 m. LLKS deklaracijos signataras **Petras Bartkus-Žadgaila**.

BIRŽELIS

Prieš 65 metus, 1945 m. birželio 2 d., Alytaus aps. Nemunaičio vls. Nemunaičio vienuolyne **partizano priesaiką priėmė 120 partizanų**, vadovaujamų Adolfo Ramanauskos-Vanago.

1941 m. birželio 14 d. – masinio Lietuvos gyventojų trėmimo pradžia. Kasmet birželio 14-ąją minima **Gedulo ir vilties diena**.

Prieš 65 metus, 1945 m. birželio 14 d., Alytaus aps. Alytaus vls. Varčios miške įvyko **I Varčios mūšis**.

Prieš 70 metų, 1940 m. birželio 15 d., Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą. Kasmet birželio 15-ąją minima **Okupacijos ir genocido diena**.

Prieš 70 metų, 1940 m. birželio 15 d., Alytaus aps. Varėnos vls. Ūtos k. žuvo pasienio policijos Alytaus baro 6-ojo rajono Ūtos sargybos viršininkas vyr. policininkas **Aleksandras Barauskas**.

Prieš 60 metų, 1950 m. birželio 22 d., Vilkaviškio aps. Pilviškių vls. Žiūrių ir Gudelių k. apylinkėse išduoti žuvo Tauro apygardos štabo narys **Juozas Tamaliūnas-Stumbras**, Vytauto rinktinės vadas **Anzelmas Algimantas Matusevičius (Matūnas)-Neptūnas** ir partizanai **Vygandas Matusevičius (Matūnas)**, **Jonas Raulinaitis-Lokys**, **Juozas Žemaitis-Kantas**.

Prieš 65 metus, 1945 m. birželio 23 d., Alytaus aps. Alytaus vls. Varčios miške įvyko **II Varčios mūšis**.

Prieš 60 metų, 1950 m. birželio 24 d., Žaliamiškio miške, prie Lazdijų aps. Leipalingio vls. ir Varėnos aps. Merkinės vls. ribos Vilkiautinio (kitais duomenimis – Karalinavos) k., žuvo Dainavos apygardos vadas **Lionginas Baliukevičius-Dzūkas**, jo adjutantas ir apygardos laikraščio redaktorius **Augustas Babrauskas-Radvila**, Šarūno rinktinės Juozapavičiaus tėvūnijos vadas **Antanas Vailionis-Špokas** ir partizanas **Anastazas Kaknevičius-Švidrys**.

LIEPA

Prieš 60 metų, 1950 m. liepos 5 d., Panevėžio r. Vadoklių apyl. Kačmiškio miško bunkeryje žuvo Vyčio apygardos vadas **Alfonsas Smetona-Žygaudas**, apygardos štabo Organizacinio skyriaus viršininkas **Alfonsas Gritėnas-Skalikas** ir apygardos štabo sekretorė **Bronė Tarutytė-Berniukas**.

Prieš 65 metus, 1945 m. liepos 13 d., Rokiškio aps. Obelių sen. Obelių šile įvyko **Obelių kautynės**.

Prieš 45 metus, 1965 m. liepos 15 d., Kretingos r. Kūlupėnų apyl. Didžiųjų Žalimų k. žuvo paskutinis Lietuvos partizanas **Pranas Končius-Adomas**.

Prieš 65 metus, 1945 m. liepos 19 d., Marijampolės aps. Marijampolės vls. Skardupių klebonijoje **įkurtas Tauro apygardos štabas**. (Oficiali Tauro apygardos įkūrimo data – 1945 m. rugpjūčio 15 d.)

Prieš 15 metų, 1995 m. liepos 19 d., mirė neginkluotosios rezistencijos dalyvis, po grindinės spaudos leidėjas ir platintojas **Juozas Bacevičius**.

Prieš 65 metus, 1945 m. liepos 22 d., Kelmės vls. įvyko **Virtukų kautynės**.

Prieš 60 metų, 1950 m. liepos 22 d., Ariogalos r. Priekapės apyl. Daugeliškių miške (netoli Bersėno sodybos) Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje išduoti žuvo 1949 m. LLKS deklaracijos signataras, LLKS prezidiumo pirmininko trečiasis pavaduotojas, Prisikėlimo apygardos vadas **Leonardas Vilhelmas Grigonis-Užpalis**, Maironio rinktinės būrio vadas **Aleksas Meškauskas-Elytė**, Paulius, partizanai **Vytautas Kuzmickas-Sakaliukas**, **Juozas Tomkus-Gabrys** ir **Banga** (slapyv.).

RUGPJŪTIS

Prieš 90 metų, 1920 m. rugpjūčio 1 d., Kauno aps. Čekiškės vls. Vencloviškių k. gimė Tauro apygardos vadas **Viktoras Vitkauskas-Saidokas**.

Prieš 65 metus, 1945 m. rugpjūčio 6–15 d., Alytaus aps. Simno vls. Buktos pelkių ir Žuvinto ežero rajone įvyko **Palių mūšis**.

Prieš 90 metų, 1920 m. rugpjūčio 20 d., Trakų aps. Žaslių vls. Guronų k. gimė Bažnyčios ir tikinčiųjų teisių gynėjas kardinolas **Vincentas Sladkevičius**.

Prieš 65 metus, 1945 m. rugpjūčio mėn., **įkurta LLA 4-oji Vytauto apygarda**.

RUGSĖJIS

Prieš 60 metų, 1950 m. rugsėjo 27 d., Kazlų Rūdos r. Ardziejauškų k. žuvo Tauro apygardos Žalgirio rinktinės vadas lt. **Feliksas Žindžius-Tigras**.

SPALIS

Prieš 85 metus, 1925 m. spalio 3 d., Biržuose gimė Vyčio apygardos Pilėnų tėvūnijos vadas **Steponas Giedrikas-Girietis**.

Prieš 100 metų, 1910 m. spalio 8 d., Šiaulių aps. Stačiūnų vls. Šukionių k. gimė Lietuvos kariuomenės kapitonas, Lietuvių tautinės tarybos įkūrėjas **Jonas Noreika-Generolas Vėtra** (palaikai ilsisi Tuskulėnuose).

LAPKRITIS

Prieš 80 metų, 1930 m. lapkričio 4 d., Kėdainių aps. Šėtos mstl. gimė neginkluotosios rezistencijos dalyvis, pagrindinės spaustuvės „ab“ įkūrėjas **Vytautas Andziulis**.

Prieš 110 metų, 1900 m. lapkričio 12 d., Šiaulių aps. Pašvitinio vls. Bučiūnų k. gimė aviacijos kapitonas, pirmasis Tauro apygardos vadas **Leonas Taunys-Kovas** (palaikai ilsisi Tuskulėnuose).

Prieš 95 metus, 1915 m. lapkričio 23 d., Rokiškio aps. Obelių vls. Vaičėnų k. gimė Vytauto apygardos vadas **Balys Vaičėnas-Liubartas, Lordas**.

Prieš 70 metų, 1940 m. lapkričio 25 d., Alytaus aps. Marcinkonių vls. Kabelių k. gimė neginkluotosios rezistencijos dalyvis, buvęs politinis kalinys **Jonas Volungevičius**.

GRUODIS

Prieš 65 metus, 1945 m. gruodžio 1 d., Utenos aps. Utenos vls. Biliakiemio k. žuvo l. e. Vytauto apygardos vado pareigas **Vladas Mikulėnas**, būrio vadas **Algirdas Katinas**, apygardos štabo ryšininkas **Jurgis Katinas** ir sodybos šeimininkas **Juozas Adomaitis**.

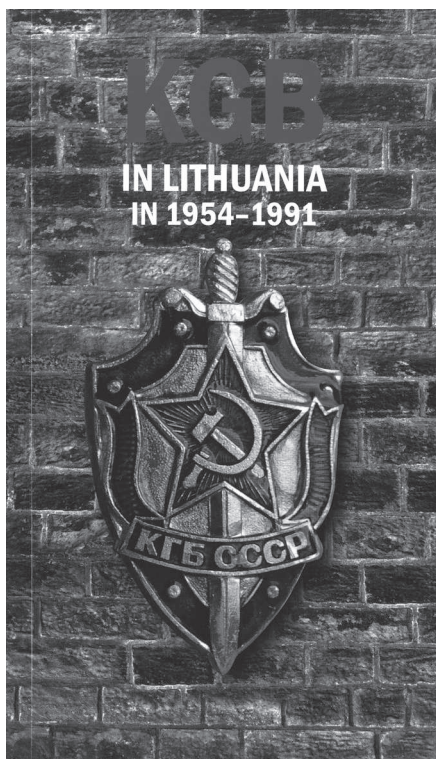
Prieš 95 metus, 1915-aisiais, Vilkaviškio aps. Pilviškių vls. Gulbiniškių k. gimė partizanų pulkininkas, Tauro apygardos vadas **Antanas Baltūsis-Žvejys**.

Prieš 90 metų, 1920-aisiais, Švenčionių aps. Švenčionėlių vls. gimė ilgiausiai išsislapsęs Lietuvos partizanas **Stasys Guiga-Tarzanas**.

Prieš 30 metų, 1980-aisiais, į Vakarus pabėgo **Vladas Šakalys**.

*Parengė LGGRTC
Memorialinio departamento
darbo grupė*

KGB in Lithuania in 1954–1991, sud. Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2010, p. 48.

Į sovietinės Lietuvos istoriją galima žiūrėti įvairiais aspektais. Sovietinio saugumo, labai svarbios okupacinio sovietinio režimo atramos Lietuvoje ir Komunistų partijos politikos vykdytojo, veiklą taip pat galima laikyti vienu iš sovietinės Lietuvos istorijos aspektų.

KGB veiklą Lietuvoje ir jo nusikaltimus pristato pažintinė knyga „KGB in Lithuania in 1954–1991“ („KGB Lietuvoje 1954–1991 m.“), kurioje glaustai supažindinama

su svarbiausiais sovietinio saugumo veiklos bruožais, veiklos sritimis, metodais, struktūra, kadrais, slaptųjų bendradarbių darbu. Leidinyje norima išryškinti priemonių, kurias KGB taikė siekdamas palaužti antisovietinį pasipriešinimą, įvairovę. Taip pat šia knyga siekiama pabrėžti, kad KGB nebuvo vien žvalgybinę ir kontržvalgybinę veiklą vykdanči institucija, kuriai, kaip Vakarų valstybių slaptosioms tarnyboms, svarbus tik vidinis ir išorinis valstybės saugumas, ką nori įteigti kai kurie rusų istorikai ar buvę saugumiečiai. Sovietinei slaptajai tarnybai svarbiau buvo kurti baimės ir nepasitikėjimo atmosferą visuomenėje, skverbtis į asmeninę žmonių erdvę, vykdyti meno cenzūrą, kontrolę ir komunistinę indoktrinaciją, t. y. prisidėti prie komunistinės ideologijos plėtos pasaulyje ir pasaulėžiūros įtvirtinimo žmonių sąmonėje. Neatsitiktinai knygos viršelį puošia KGB ženklas – skydas ir kalavijas, – simbolizuojantis šios institucijos reikšmę sovietinei sistemai – būti komunistų partijos atrama ir „kalaviju“, kovojant už partijos interesus ir su sistemos priešais.

Leidinyje išskiriami svarbiausi KGB veiklos aspektai, kurie, jo sudarytojų manymu, leidžia pažinti šią struktūrą, pateikiama duomenų apie svarbiausius slaptosios tarnybos institucinės raidos momentus. Istoriografijoje mažai dėmesio skiriama KGB kadrams, tad knygoje pateikiama glausta informacija apie KGB pirmininkus, apibūdinami jų santykiai su Lietuvos partine vadovybe, svarstoma, kiek ši galėjo kontroliuoti KGB veiklą ir atitinkamai prisiimti atsakomybę už kitaminių persekiojimą. Atskleidžiami kadrų formavimo principai, jų atranka, parengimas, etninė sudėtis, jiems skiriamos privilegijos, kurios rodo

šià instituciją buvus išskirtinę. Visuomenę ypač domina slapųjų bendradarbių veikla, tad jiems skiriama nemaža dėmesio, analizuojami verbavimo principai, aptariama, kokios buvo slapųjų bendradarbių kategorijos, kokios jiems buvo skiriamos užduotys, apžvelgiama jų socialinė padėtis, išsilavinimas, kaip buvo organizuojamas agentūrinis darbas ir, svarbiausia, kiek Lietuvoje buvo agentų, kad būtų galima įvertinti, kiek realiai KGB kontroliavo ir buvo apraizgęs agentų tinklu Lietuvą.

Visuomenę ne mažiau intriguoja ir slapti KGB sekimo metodai, kur ir kam jie buvo taikomi, kaip buvo organizuojami slapti pokalbių pasiklausymai, žmonių stebėjimas, kratos. Ypatingas dėmesys skiriamas „geležinės uždangos“ reiškiniui – tai leido kontroliuoti ne tik žmonių įvažiavimą į Lietuvą ar išvykimą iš jos, bet ir informacijos sklaidą. Apibūdinama griežtai reglamentuota užsieniečių buvimo Lietuvoje tvarka, atskleidžiama, kaip sovietinis režimas „pasitikdavo“ Lietuvoje užsieniečius, kur jiems mūsų šalyje buvo leidžiama lankytis, kokias slaptąsias priemones turistams ir išeiviams taikė sovietinis saugumas.

Daugumai lietuvių KGB asocijuojasi su represijomis, kitaminčių persekiojimu, žmonių teisių ir laisvių pažeidinėjimu, nors oficialiai buvo teigiama, kad SSRS politinių kalinių nėra, ir deklaruojama, kad šioje šalyje ginamos žmogaus teisės. Tad knygoje daug dėmesio skiriama kitaminčių persekiojimui, nes norima atskleisti nusikalstamą KGB veiklą, nukreiptą prieš šiuos asmenis. Represinė politika, t. y. priemonių ir metodų, taikomų kitaminčiams, visuma, po 1954 m. keitėsi. Nors kai kurių priemonių (pavyzdžiui, masinių trėmimų) buvo atsiskaityta, bet pačių represijų – ne. Imtos taikyti

mažiau pastebimos psichologinio poveikio priemonės. Šiuo laikotarpiu KGB daug dėmesio skyrė Katalikų bažnyčiai, jaunimui, inteligentams, išeivijai, buvusiems tremtiniais, kaliniams ir buvusios nepriklausomos Lietuvos veikėjams. Išryškinama ir žmonių veikla, už kurią jie buvo persekiojami, atitinkamai tai turėjo įtakos ir bausmių formoms. KGB ėgavo ir naujų funkcijų, nes buvo svarbu kovoti ne tik su antisovietine veikla, bet ir su jos priežastimis, t. y. reikšminga tapo sovietinio saugumo auklėjamoji, profilaktinė veikla. Kaip svarbiausias prieš kitaminčius nukreiptas KGB priemonės galima išskirti įkalinimą, kuris jau nebuvo toks efektyvus kaip iki 1954 m. ir kurio buvo griebiamasi tik tada, kai kitos priemonės neduodavo reikiamo rezultato, taip pat psichiatrinę prievartą, profilaktiką ir kitas psichologinio poveikio priemones (propagandą, kompromitavimą, dezinformaciją). Leidinyje pateikiama ryškiausių šių metodų taikymo pavyzdžių, aptariama, ko šiomis priemonėmis buvo siekiama. Informacija gausiai iliustruojama įvairia vaizdine medžiaga tiek iš Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejaus, kuris yra sukaupęs didelius jos fondus, tiek iš kitų šaltinių. Tuo norėta šį leidinį padaryti patrauklų plačiajai visuomenei.

Knygoje daroma išvada, kad nors buvo dedamos didžiulės pastangos ir skiriama daug lėšų, KGB veikla nebuvo tokia veiksminga, kaip norėta ir kokį buvo stengiamasi sudaryti įspūdį. Sovietinis saugumas žmonių sąmonėje paliko gilius randus, bet jam nepavyko užtikrinti visapusės visuomenės kontrolės ir palaužti antisovietinio pasipriešinimo.

MŪSŲ AUTORIAI

STANISLOVAS BUCHAVECKAS
LGGRTC vyr. specialistas

VALDEMARAS KLUMBYS
*humanitarinių mokslų daktaras,
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto lektorius*

RAMŪNAS LABANAUSKAS
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto doktorantas

IMANTAS MELIANAS
Lietuvos Respublikos kultūros ministro patarėjas

MINDAUGAS POCIUS
*humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto jaunesn. mokslo darbuotojas*

VALDAS SELENIS
*humanitarinių mokslų daktaras,
Vilniaus pedagoginio universiteto Istorijos fakulteto lektorius*

GINTARAS VAIČIŪNAS
*Anykščių r. savivaldybės administracijos
Bendrojo ir juridinio skyriaus vyr. specialistas*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arunasb@genocid.lt

Faksas: (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklas Tauro apygardos Žalgirio rinktinės
vadui F. Žindžiui-Tigrui atminti.
Atidengtas 1995 m. Kazlų Rūdos sav. Kazlų Rūdos sen. Ardziejauskų k.
Autorius V. Žindžius

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2010, 2(28)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Danutė Ulčinskaitė*
Maketuotoja *Dalia Dubonienė*

SL 2015. 2010 11 11. Tiražas 300 egz. 10,75 sp. l. Užs. Nr. 3719
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,
LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė